ԵՐԵՎԱՆ
ЕРЕВАН

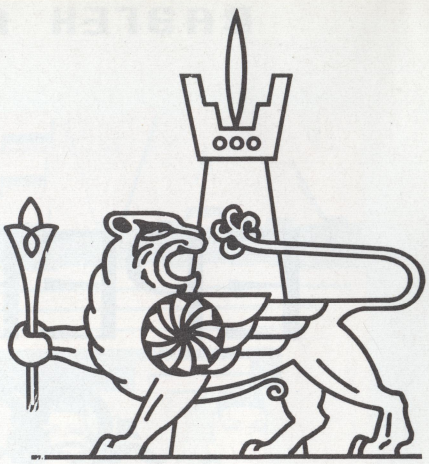

ВАЗГЕН АЗАТЯН

ЕРЕВАН

ВТОРОЕ
ПЕРЕРАБОТАННОЕ И
ДОПОЛНЕННОЕ
ИЗДАНИЕ

ИЗДАТЕЛЬСКО-ПРОИЗВОДСТВЕННОЕ ОБЪЕДИНЕНИЕ «ПАРБЕРАКАН»
ЕРЕВАН — 1989

ՎԱԶԳԵՆ ԱԶԱՏՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ
ԼՐԱՑՎԱԾ ԵՎ
ՎԵՐԱՄՇԱԿՎԱԾ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

«ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ» ԱՐՏԱԴՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ
ԵՐԵՎԱՆ — 1989

ԳՄԴ 26. 89 (2Հ) ց2
Ա 224

Վ. Գ. ԱԶԱՏՅԱՆ
Կազմող, տեքստի և լուսանկարների հեղինակ

В. Г. АЗАТЯН
Составитель, автор текста и цветных иллюстраций.

Գրախոս՝ պատմական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր
Թ. Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Рецензент — доктор исторических наук, профессор
Т. Х. АКОПЯН

Ուղեցույցը ծանոթացնում է մեր երկրի արդյունաբերության, գիտության ու մշակույթի, վարչական խոշոր կենտրոններից մեկի՝ Հայկական ԽՍՀ մայրաքաղաք Երևանի պատմական անցյալին, հեղափոխության և մշակույթի նշանավոր գործիչներին, պատմաճարտարապետական հուշարձաններին և քաղաքի այսօրվա կյանքին:

Նախատեսվում է ընթերցողների լայն շրջանի, զբոսաշրջիկների ու հյուրերի համար:

Путеводитель знакомит с историческим прошлым, выдающимися революционерами и деятелями культуры, историко-архитектурными памятниками и сегодняшней жизнью столицы Советской Армении — Еревана — одного из крупных промышленных, научных, культурных и административных центров страны.

Рассчитан на широкий круг читателей, туристов и гостей.

© «Պարբերական» արտադրահրատարակչական միավորում, Երևան—1989
ИПО «Парберакан», Ереван — 1989.

Բարի գալուստ
Добро пожаловать

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Բիբլիական Արարատ լեռան ստորոտում հպարտ ու վեհորեն փռված է վարդագույն, հինավուրց և նորօրյա Երևանը, Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության մայրաքաղաքը, Խորհրդային Միության արդյունաբերության, գիտության, մշակույթի ու վարչական խոշոր կենտրոններից մեկը:

Հայաստանն իր բազմադարյան պատմության ընթացքում շատ մայրաքաղաքներ է ունեցել: Վերջինը Երևանն է, աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկը, որի 2750-ամյակը նշվեց 1968 թ.:

Խորհրդային իշխանության տարիներին կառուցվեց նոր, ծաղկուն մի քաղաք: Սկսվեց ալեհեր քաղաքի երկրորդ երիտասարդությունը, նրա ուրախալի ու երջանիկ վերածնության բերկրալի ժամանակաշրջանը: Հայ ժողովուրդը նրա մեջ դրեց իր ոգին ու հանճարը, ներկա ու գալիք սերունդների համար սիրով ու հավատով կառուցեց այս արևային քաղաքը:

Այս ուղեցույցը ձեզ կօգնի ծանոթանալ մեր քաղաքի պատմահեղափոխական անցյալի, հրաշալի մարդկանց, ճարտարապետական հին ու նոր հուշարձանների ու կոթողների, ազգային ինքնատիպ մշակույթի ու արվեստի պատմության հետաքրքիր դրվագներին: Հայոց մայրաքաղաքն այսօր դարձել է շենշող ու ծաղկուն, սիրո ու լուսավոր երազանքների հավերժ մի քաղաք, որը գերում է բոլորին՝ բանաստեղծին ու երգչին, նկարչին ու ճարտարապետին:

Գալով Երևան, հավանաբար, դուք կցանկանաք լինել նաև հանրապետության այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում, տեսնել հայկական հին ու նոր հուշարձանները, զմայլվել նրա տեսարժան վայրերով, անկրկնելի բնությամբ:

Մեր քաղաքը ձեզ կդիմավորի հյուրընկալորեն:

ОТ АВТОРА

У подножия библейской горы Арарат гордо и величаво раскинулся розовый, древний и вечно юный Ереван — столица Армянской Советской Социалистической республики, один из крупных прсмышленных, научных, культурных и административных центров Советского Союза.

Армения за всю свою многовековую историю имела множество столиц. Последняя — Ереван, один из древнейших городов мира, 2750-летие которого отмечалось в 1968 г.

За годы Советской власти был построен новый цветущий город. Началась вторая молодость седовласого города, плодотворный период его обновления и возрождения. Народ Армении вложил в него всю душу, талант и силу своего гения, с любовью и верой в будущее построил этот солнечный город.

Данный путеводитель поможет вам ознакомиться с революционно-историческим прошлым нашего города, с его замечательными людьми, древними и новыми архитектурными памятниками, страницами его истории, своеобразной национальной культурой и искусством. Наша столица сегодня восхищает и пленяет всех: поэта и певца, художника и зодчего. Ныне она стала прекрасной и цветущей — вечный город любви и светлых надежд.

Посетив Ереван, вы, вероятно, пожелаете побывать и в других городах и селах республики, познакомиться с величественными памятниками зодчества, восхититься ее достопримечательностями, неповторимой природой.

Наш город встретит вас гостеприимно.

Երևանի համայնապատկերը
Панорама Еревана

Երևանի արևմտյան դարպասը
Западные ворота Еревана

Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման հուշամեդալը
Памятная медаль, посвященная 2750-летию Еревана

Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման սեպագիր արձանագրությունը (782 թ. մ. թ. ա.)

Клинописная запись об основании Эребуни-Еревана (782 г. до н. э.)

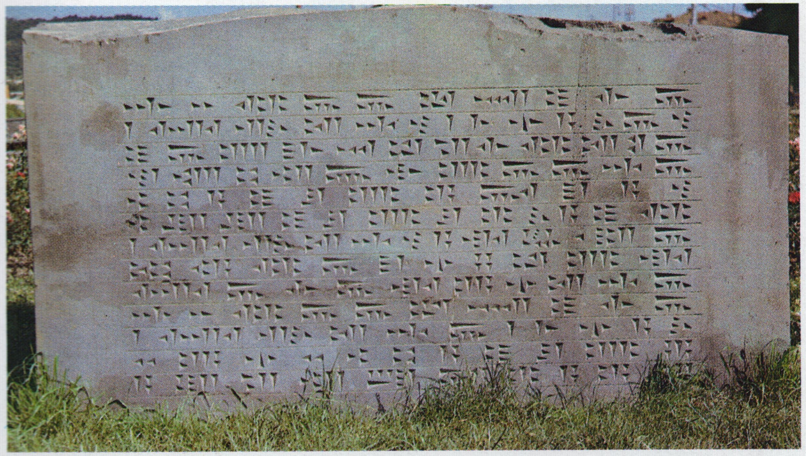

HOTEL ARMENIA

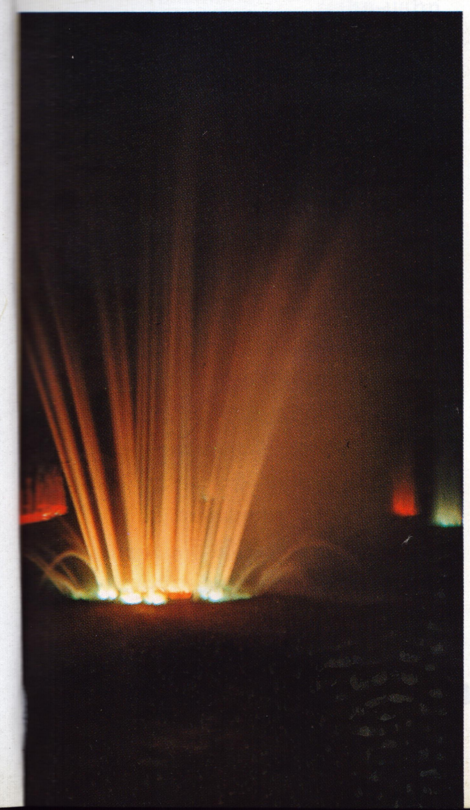

Լույսի ծով է, խնդություն...
Праздник света и радости

ՈՐՏԵՂԻՑ Է ՍԿՍՎՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԸ

Հարցրու յուրաքանչյուր հայից՝ որտեղից է սկսվում Երևանը, և նա առանց վարանելու մատնացույց կանի Արարատ լեռը և կասի՝ այ, այնտեղից:

Ամեն առավոտ, երբ Երևանցին բացում է իր լուսամուտը, նրա առջև հայտնվում է վեհանիստ Արարատը: Նա կարոտով ու բերկրանքով ողջունում է իր հարազատ լեռը ու հայացքը սահեցնում գունագեղ լանջերի ու ալեհեր գագաթների վրայով:

Քաղաքամայր Երևանին դեմ առ դեմ, Արարատյան եդեմական դաշտի հարավային եզրին հառնում է ձյունափառ Արարատը՝ Հայկական լեռնապարի փառապսակն ու Նահապետը, որը բիբլիական հանդիսավորությամբ հազարամյակներ շարունակ հսկում է հայոց աշխարհին ու առավոտվա բարի լույսի հետ փառահեղորեն ողջունում չքնաղ հովտի բնակիչներին ու հյուրերին:

Առասպելական հերոսի տարիք ունի Արարատը: Երկրաբանները հաստատում են, որ նրա մեծ գագաթը 3,5 միլիոն տարեկան է, իսկ փոքրը՝ 150—200 հազար: Առաջինի բարձրությունը 5165, իսկ երկրորդինը՝ 3925 մետր է:

Երևանի հյուսիս-արևմուտքում կանգնած է քառագագաթ Արագածը՝ Խորհրդային Հայաստանի տարածքի ամենաբարձր լեռը (4090 մ), որին ժողովուրդը սիրում է ու նրան երգեր ձոնում: Սակայն ուրիշ է Արարատը: Արարատը մշտապես ներկա է հայոց լեզվում, հայի մտապատկերում, նրա հիշողության, պատմության ու քերթության մեջ:

Երևանում շատ են այն բլուրները ու բարձունքները, որտե-

ղից, ինչպես ափիդ մեջ, կարող ես տեսնել քաղաքի ծովածավալ համայնապատկերը:

Գառնի-Գեղարդ տանող ճանապարհի բարձրադիր մի հատվածում, ի պատիվ հայ մեծ բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի, կառուցվել է տուֆակերտ հուշակամար: Դա մի հրաշալի դիտակետ է:

Նայում ես դեպի հեռուն, ու հանկարծ ծիածանակերպ կամարի միջից իր վիթխարի հասակով երկինք է մխրճվում Հայաստանի երկգլխանի հզոր արծիվը՝ Արարատ լեռը: Փառահեղ մի տեսարան: Երկիրը փռվում է աչքիդ առաջ, համայնապատկերը ալիք-ալիք գնում է հեռու-հեռուները...

Այս դիտակետից պարզ երևում է, թե ոչ վաղ անցյալում մինչև ուր էին հասնում Հայկական լեռնաշխարհի, մեր հին ու մեծ պատմական հայրենիքի սահմանները, որի կենտրոնում միշտ եղել է Արարատ լեռան համալիրը: Դա լեռնային մի մեծ երկիր է, շուրջ չորս հարյուր հազար քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ, հաշված նաև այս անկյունը, որը մոտ երեսուն հազար քառակուսի կիլոմետր է: Այստեղից պարզորեն երևում է մեր գերված հայրենիքը, ավերված ու կիսավեր տաճարներով, սյունազարդ պալատներով ու եկեղեցիներով:

Բարձունքից նկատվում է մի լայն ու մեծ ճանապարհ, որ ստեղծել է ամենազոր բնությունը, որպեսզի գան ու անցնեն ժողովուրդները, ազգերը: Այդպես եղել է աշխարհաստեղծումից ի վեր:

Եվ այսպես, հմայված նայում ես Արարատի կողմը: Լեռնապարը քեզ տանում է հեռու, այն ուղղությամբ, ուր մի ժամանակ բաբախում էր Մեծ Հայքի սիրտը՝ Վանա լճով, Դարս, Վան, Անի քաղաքներով...

Ալեզարդ Մասիսներին նայելիս հայը կարծես լսում է «Կռունկ» ամենագեղեցիկ ու ամենատխուր երգը՝ պանդխտության երգը: Նա լսում է դուդուկի անուշ ու ախորժալուր դայլայլը՝ «Դլե յամանը»... Եվ երաժշտությունը ինչպես սրբազան աղոթք, ինչպես հին օրհնություն ալիք-ալիք տարածվում է հեռու-հեռուներ:

Պարսկական և թուրքական տիրապետության դարավոր լու-

Թանգարանների համալիրը Վ. Ի. Լենինի անվան հրապարակում

Комплекс музеев на площади им. В. И. Ленина

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման հուշակոթողը

Памятный обелиск, посвященный установлению Советской власти в Армении

ծը հայ ժողովրդին կանգնեցրել էր ֆիզիկական ոչնչացման վտանգի առաջ:

1827 թվականը բախտորոշ եղավ ինչպես Արևելյան Հայաստանի, այնպես էլ Երևանի համար: Դրանից շուրջ հարյուր տարի առաջ հայ ժողովրդի լավագույն ու առաջադեմ զավակները թուրքական ու պարսկական ատելի լծից ազատագրվելու միակ հույսը կապեցին Ռուսաստանի հետ: Եվ հետագայում Ռուսաստանը փրկեց հայոց աշխարհի արևելյան մասը, այդ հատվածը ընդգրկելով իր կազմի մեջ: Արևելյան Հայաստանի ժողովուրդը հնարավորություն ունեցավ շփվելու ռուսական առաջադիմական մշակույթին, նրա սոցիալական կարգին և իր հոգևոր ու ֆիզիկական մասնակցությունը բերել նրա կյանքին, համատեղ պայքարելու ժողովրդական իշխանություն ստեղծելու համար:

Դժբախտաբար, նման ապահովություն չունեցավ Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը, որը 1915 թ. ապրիլին բնաջնջվեց թուրքական ռեակցիոն իշխանությունների կողմից:

1920 թվականի նոյեմբերի 29-ը դարձավ Արևելյան Հայաստանի, հայ ժողովրդի ազգային վերածնության իսկական օրը: Կարմիր Հոկտեմբերից ճառագած արևը ջերմացրեց հայոց երկիրը, հայ ժողովրդին տվեց ապրելու և ստեղծագործելու լիիրավ հնարավորություն: Իրականացավ հայ ժողովրդի վաղեմի երազանքը՝ կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ և ռուս ժողովրդի անշահախնդիր օգնության շնորհիվ հայ ժողովուրդը իր հողի փրկված մի բեկորում հաստատեց խորհրդային կարգեր, սկիզբ դրեց իր նոր, սոցիալիստական պետականությանը, իսկ Երևանը դարձավ հայոց նոր մայրաքաղաքը:

Երևանի համար սկսվեց պատմական մի աննախընթաց շրջան, այն դարձավ շինարարական հսկայական մի հրապարակ: Ցարական Ռուսաստանի այս ծայրամասը պատմության համար ակնթարթ թվացող շուրջ 70 տարիների ընթացքում վիթխարի թռիչք կատարեց սոցիալ-տնտեսական կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Այժմ Հայաստանը դարձել է ծաղկուն մի հանրապետություն, իսկ նրա մայրաքաղաք Երևանը՝ երկրի հզոր արդյունաբերության, առաջավոր գիտության, բարձր մշակույթի, աշխարհի հոգևոր կյանքի ու քաղաքակրթության կարևոր կենտրոններից մեկը: Այսօր Երևանը հայ ժողովրդի սիրտն է, նրա հզորության պատվարը: Այս-

տեղ է նրա պետականության խարիսխը, մտքի ու մշակույթի կենտրոնը՝ պետական համալսարանը և տասից ավելի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները, Գիտությունների Ակադեմիան, հայոց հինավուրց պատմության ու տարեգրության հռչակավոր գանձարան Մատենադարանը, թատրոններն ու թանգարանները, այստեղ է գտնվում հանրապետության արդյունաբերության ծանրակշիռ մասը:

Երևանն այսօր ԽՍՀՄ-ին և աշխարհին տալիս է շարժական էլեկտրակայաններ ու տրանսֆորմատորներ, հաստոցներ ու գեներատորներ, ավտոմեքենաներ, էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաներ, ավտոդողեր, կոմպրեսորներ, ժամացույցներ, բյուրեղապակի, գործվածքներ, կոնյակներ, պահածոներ և այլն:

Թողարկվող արտադրանքի ավելի քան երկու հարյուր տեսակներ առաքվում են աշխարհի շուրջ 80 երկրներ: Ժամանակակից քաղաքների համակարգում Երևանն ապրում է իր բուռն ու լիարյուն կյանքով: Սոցիալ-տնտեսական աննախադեպ նվաճումների համար ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1982 թ. նոյեմբերի 26-ի հրամանագրով քաղաքն արժանացավ Հայրենիքի բարձրագույն պարգևին՝ Լենինի շքանշանի:

Այսօրվա երևանցին գուցե չնկատի էլ, թե օրվա ընթացքում քանի անգամ է հայացքն ուղղում Արարատին, քանի անգամ է մտովի կամ բարձրաձայն տալիս Արին-բերդ, Էրեբունի, Արաքս, Մուշ, Կիլիկիա, Տիգրան, Վարդան, Հայկ անունները, քանի անգամ է հոլովում Նարեկացու, Թումանյանի, Աբովյանի ու Չարենցի անունները, քանի անգամ է հիանում Սարյանի գույներով, Կոմիտասի ու Խաչատրյանի անմահ երաժշտությամբ...

Իտալիայում գիտնականները հաշվել են, թե օրվա ընթացքում միջին հաշվով քանի անգամ են հնչում Միքելանջելոյի ու Լեոնարդոյի անունները... Արդյունքը ֆանտաստիկ թվերի է հասել: Նույնը կարելի է ասել նաև հայերի մասին:

Երևանը չի սկսվում և չի վերջանում քառակուսի կիլոմետրերով, չի սահմանափակվում վիճակագրական տվյալներով: Այն տարածվում է աշխարհի յուրաքանչյուր անկյունում, որտեղ հայի սիրտ է բաբախում: Այսօրվա մեր Երևանը՝ տարիքով Հռոմից մեծ, ժամանակին մրցակցության մեջ մտած Բաբելոնի հետ, աշխարհում առաջինը լինելով դարպաս քրիստոնեության մուտքին,

տեսած ավերի ու աղետի այնպիսի հորձանուտ, որպիսին ոչ մի քաղաքի վիճակված չէր՝ այսօր էլ կա, ապրում ու ծաղկում է աշխարհի աչքի առաջ:

Երևանը 21-րդ դարը թևակոխող ժամանակակից քաղաք է, որն ապրում է զարգացած մեծ քաղաքներին հատուկ ռիթմով: Այսօրվա երևանցին ոտք է գցում Նյու Յորքի և Լոնդոնի, Փարիզի ու Տոկիոյի քաղաքացու հետ: Մենք իրավամբ հպարտանում ենք մեր արևային քաղաքով: Այո, արևը Երևանի բաղկացուցիչ մասն է, ինչպես վարդագույն տուֆը, «Զվարթնոց» օդանավակայանը, «Հրազդան» ստադիոնը, Ծիծեռնակաբերդն ու Մարզահամերգային համալիրը, Մաշտոցն ու Արարատը...

Վ. Ի. Լենինի անվան հրապարակում

На площади им. В. И. Ленина

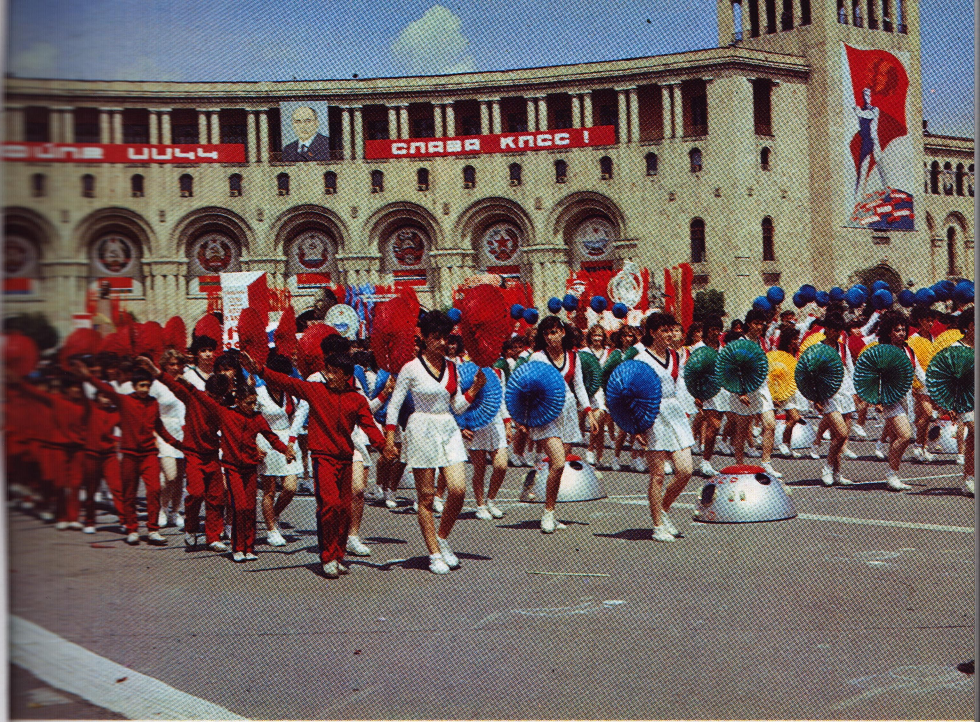

Վ. Ի. Լենինի անվան
հրապարակում

На площади
им. В. И. Ленина

Ստեփան Շահումյանի
հուշարձանը
Памятник
Степану Шаумяну

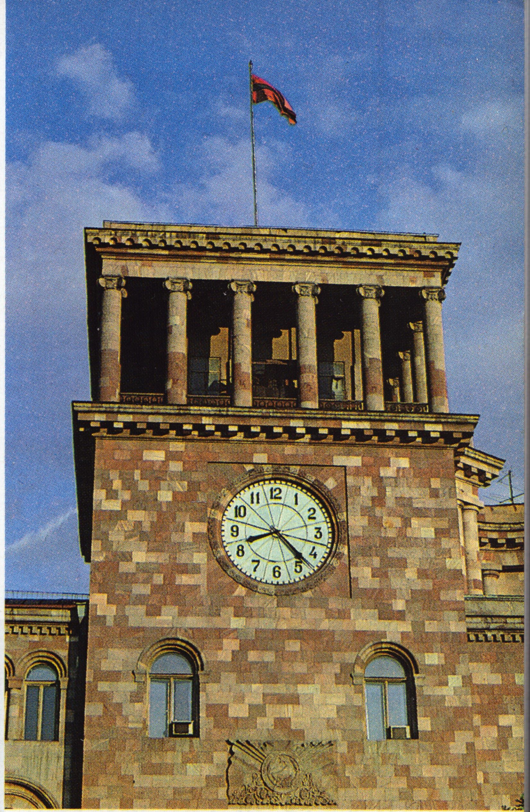

Քաղաքի գլխավոր
ժամացույցը
Главные часы
города

Մինիստրությունների շենքը
Վ. Ի. Լենինի անվան
հրապարակում
Здания министерства на
площади В. И. Ленина

ԱՐԵՎԻ ԵՎ ԼՈՒՅՍԻ ՔԱՂԱՔԸ

Երևանը գտնվում է Արարատյան դաշտի հյուսիս-արևելյան մասում՝ Հայոց աշխարհի երկու վիթխարի լեռնային զանգվածներից՝ Արարատից և Արագածից գրեթե հավասար հեռավորության վրա, հյուսիսային լայնության մոտավորապես 40° և արևելյան երկայնության 62° հատույթում: Քաղաքի միջով հոսում է Արաքսի ձախ վտակ Հրազդան գետը՝ քաղաքը բաժանելով երկու մասի: Երևանի բարձրությունը ծովի մակերևույթից 865—1390 մետր է, արևափայլի տարեկան տևողությունը հասնում է 2700 ժամի, օդի միջին տարեկան ջերմաստիճանը 8,8—11,6° է, հուլիս-օգոստոս ամիսներին 22—26°, առավելագույնը՝ 41,4°, իսկ ձմռանը՝ մինչև—30°: Տեղումների տարեկան քանակը տատանվում է 300—350 մմ-ի սահմաններում:

Միջին տարեկան ջերմությամբ Երևանը նման է Սևաստոպոլին, Լոնդոնին, Փարիզին, Թուրինին, միջին ամառային ջերմությամբ՝ Բարսելոնին, իսկ միջին ձմեռային եղանակով նման է Լենինգրադին:

Տեղումները մեծ մասամբ լինում են գարնանը և աշնանը, անձրևները հատկապես ամռանը՝ կարճատև են և տեղատարափ: Երևանի համար անսովոր չեն կայծակն ու որոտը, կարկուտն ու հեղեղները: Երևանին բնորոշ է շոգ ամառը, ցրտաշունչ և կարճատև ձմեռը: Գարունը կարճ է տևում ու զովաշունչ եղանակներին անսպասելիորեն հաջորդում են շոգերը, որոնք շարունակվում են մինչև սեպտեմբերի կեսերը: Այդ շրջանում, կեսօրից հետո, քաղաքի օդը զովացնում է Արագածից փչող լեռնային քամին, որն իր հետ բերում է մոտակա սարերի սառը շունչը:

Մեղմ ու տևական է լինում երևանյան աշունը: Քաղաքի շուկաները լցվում են դաշտերի, այգիների ու պարտեզների բերք ու բարիքով: Մեղմ գիշերները Երևանի աշունը դարձնում են հմայիչ ու հեքիաթային:

Երևանի բազմաթիվ ջրավազանների, արհեստական անտառների, պտղատու այգիների, փողոցների երկայնքով ձգվող ծառերի ու սիզամարգերի շնորհիվ զգալի չափով մեղմանում է քաղաքի միկրոկլիման: Դեկորատիվ ծառատեսակներից Երևանում տարածված են հարավային չինարին (կամ սոսի), գնդաձև և սովորական ակացիան, նաիրյան բարդին, հացենին, ուռին և այլն: Առաջնակարգ է Երևանի խմելու ջուրը, բերված 18-30 կմ հեռավորությունից՝ Աբովյանի շրջանի Գառնիի Քառասունակ աղբյուրներից, Աշտարակից, Հրազդանի հովտից, Ազատ գետի ձորից և այլ տեղերից: Դրանք բնական սառնորակ, վճիտ ու անուշահամ աղբյուրներ են՝ զերծ օրգանական խառնուրդներից:

Երևանում աճում են խաղողի մի շարք ընտիր տեսակներ, արևահամ դեղձ, խնձոր, սալոր, կեռաս, բալ, սերկևիլ, փշատ, ընկույզ: Բարձր բերք են տալիս բանջարանոցային կուլտուրաները՝ ձմերուկը, պոմիդորը, պղպեղը, վարունգը, կանաչեղենը:

Երևանի հեռավորությունը ուղիղ գծով Սև ծովից 300, Կասպից ծովից 450, իսկ Միջերկրական ծովից 800 կմ է:

Բարեկամությունը խորհրդանշող «Ձեռքեր» քանդակը

Скульптура «Руки», олицетворяющая дружбу

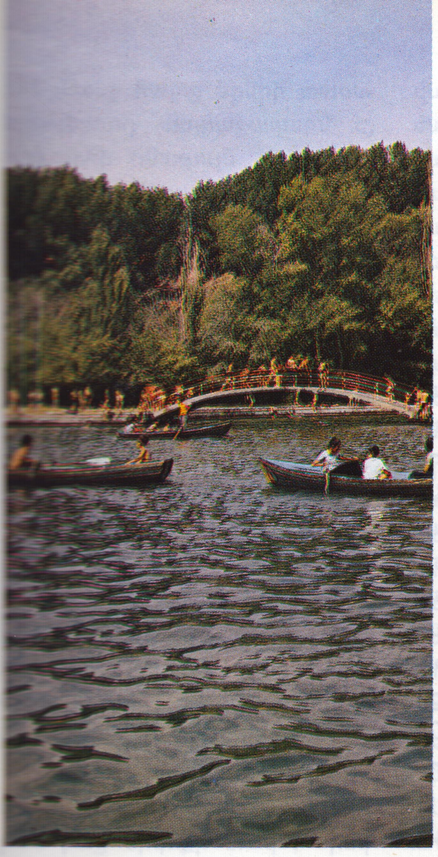

Հազարամյակների պատմություն ունի Հայաստանը:

Այստեղ հայտնաբերված մարդկային մշակույթի հնագույն հուշարձանների մնացորդները ըստ հնագիտական, երկրաբանական և հնէաբանական տվյալների, ունեն շուրջ մեկ միլիոն տարվա անցյալ: Այստեղ գտնված քարե ու վաղ երկաթե դարերի հուշարձանները վկայում են մարդու զարգացման բոլոր աստիճանների անընդմեջ գոյությունը: Հնագետները հաստատում են, որ հայկական լեռնաշխարհը մարդաբնակ է եղել դեռ այն ժամանակ, երբ Միջագետքի դաշտավայրը ծովի հատակ էր, երբ Տիգրիս և Եփրատ գետերը թափվում էին Պարսից ծոցը:

Աշխարհի ոչ մի երկիր իր պատմության ընթացքում այնքան շատ մայրաքաղաք չի ունեցել, որքան Հայաստանը: Տասներկու մայրաքաղաք՝ Վան, Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Դվին, Բագարան, Շիրակավան, Կարս, Անի և, ի վերջո, Երևան:

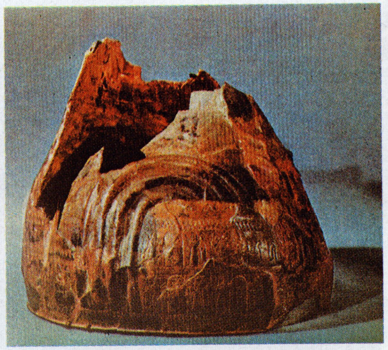

Սարդուր Երկրորդի սաղավարտը (մ. թ. ա. VIII դ.)

Шлем Сардура Второго (VIII в. до н. э.)

Ապակյա ուլունքներ, Կարմիր բլուր (մ. թ. ա. VIII դ.)

Стеклянные бусы (Кармир-блур, VIII в. до н. э.)

Երևանը հայոց երկրի տասներկուերորդ մայրաքաղաքն է, աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկը: Պեղումները հաստատում են, որ քաղաքի այժմյան տարածքը և շրջակայքը բնակեցված է եղել անհիշելի ժամանակներից:

Մինչև օրս էլ Հայաստանի, ինչպես նաև Երևանի տարածքում պահպանվել են ավելի քան հինգ հազար հուշարձան՝ նախնադարյան քարանձավներ, նախամարդու կացարաններ, ամրոցներ, հեթանոսական տաճարներ, միջնադարյան բերդեր, վիմափոր վանքեր, քրիստոնեական եկեղեցիներ ու տաճարներ, հազվագյուտ որմնանկարներ, ձեռագրեր, խաչքարեր . . .

Մարդիկ իրավամբ Հայաստանը անվանում են «թանգարան բաց երկնքի տակ», իսկ անգլիացի մեծ բանաստեղծ Բայրոնն ասել է.

«Համայն հողագնդի վրա չկա մի այլ երկիր, որն այնքան լիքը լիներ հրաշքներով, ինչքան հայերի երկիրը...»:

Երևանի տարածքի հնագույն բնակավայրերից են Շենգավիթը, Արին-Բերդը, Կարմիր բլուրը, Ծիծեռնակաբերդը, որոնք հազարամյակներ շարունակ եղել են բնակավայրեր, իսկ Ավանի ձորի և Հրազդանի կիրճի քարայրները՝ կացարաններ մարդկության պատմության վաղ արշալույսին: Պեղումների ժամանակ Շենգավիթում հայտնաբերվել են մ. թ. ա. IV—II հազարամյակների մշակութային բազմաթիվ իրեր՝ պղնձե ու քարե գործիքներ, պղնձե ու ոսկե նետասլաքներ, ոսկյա ու արծաթյա զարդեր, իսկ Ծիծեռնակաբերդի տարածքում՝ դամբարաններ, կիկլոպյան պարսպի մնացորդներ, խեցեղեն և այլ արժեքավոր իրեր . . . Մայրաքաղաքի հնագույն այլ բնակավայրերում նույնպես հայտնաբերվել են ձուլարան-օջախ, զանազան խեցեղեն իրեր, հացահատիկի տեսակներ, խաղողի կորիզներ և այլն:

Երևանի բուն պատմությունը սակայն, սկսվում է Էրեբունի հայտնի ամրոցի հիմնադրմամբ:

Երևանի պատմության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցան մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի սկզբներին տեղի ունեցած իրադարձությունները, երբ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան մասերում սկսեց կազմավորվել ժամանակի հզոր հայկական պետություններից մեկը՝ Ուրարտուն: Մ. թ. ա. 782-ին Հայաստանի այժմյան մայրաքաղաք Երևանի բլուրներից մեկի վրա Արգիշտի թագավորը կառուցեց ուրարտական պետության վարչա-ռազմական կենտրոն Էրեբունի բերդաքաղաքը: 1950 թ.

պեղումների ժամանակ այնտեղ հայտնաբերվեց Արգիշտի թագավորի սեպագիր մի արձանագրություն, որն էլ հավաստում է քաղաքի ծնունդը:

«Խալդ աստծո մեծությամբ Արգիշտին, Մենուայի որդին այս բերդը հոյակապ կառուցեց և կոչեց քաղաք Էրեբունի. ի փառս Բիայնա երկրի և ի սարսափ նրա ոսոխների: Արգիշտին ասում է,- «Հողն ամայի էր, կատարեցի հզոր ձեռնարկումներ այստեղ. Խալդյան մեծությամբ Արգիշտին, Մենուայի որդին թագավոր է հզոր, թագավոր Բիայնա երկրի, տերը Տուշպա քաղաքի»:

Էրեբունի ամրոցը գտնվում է անմատչելի բլրի վրա, շրջապատված մինչև 10 մետր բարձրության լայն պարսպով: Այստեղ էր գտնվում ուրարտական բազմամարդ կայազորը, որի շնորհիվ էլ բերդը դարձել էր ռազմաստրատեգիական կարևորագույն հանգույցներից մեկը:

Էրեբունին խոշոր դեր էր կատարում նաև վարչատնտեսական առումով: Գտնվելով բարեբեր երկրների կենտրոնում, հնագույն ժամանակներից ի վեր Արաքսի և Հրազդանի հովիտներով ձգվող ճանապարհների խաչմերուկում, ավելի էր բարձրանում նրա դերն ու նշանակությունը: Հյուսիսային երկրներից գանձվող հարկերը, ռազմավարը հավաքվում էր այստեղ և նախնական մշակումից հետո ուղարկվում պետության մայրաքաղաք Տուշպա (Վան):

Էրեբունի ամրոցի զբաղեցրած մոտ 50 հեկտար տարածությունը այժմ ամբողջովին մտնում է Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ:

1950-1959 թ. թ. ընթացքում կատարված պեղումների շնորհիվ ճշտված է միջնաբերդի արտաքին ստվերագիծը, պաշտպանական պարսպի ուղղությունը ու նրա առանձին հատվածների ճշգրիտ դիրքը, պալատի, գլխավոր տաճարի, ընդարձակ բակի և մյուս օժանդակ շինությունների բնույթն ու մեծությունը: Հայտնաբերված են սեպագիր արձանագրություններ, նյութական մշակույթի բազմաթիվ ու բազմապիսի մնացորդներ, ուրարտական-հայկական արվեստի հազվագյուտ նմուշներ, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Անդրկովկասի, Մերձավոր Արևելքի արվեստի ու պատմության համար:

Հնագիտական ուսումնասիրությունների շնորհիվ պարզվել է, որ Էրեբունին եղել է վարչական խոշոր կենտրոն, Արարատյան հարթավայրում եղած ուրարտական ամենահզոր բերդը, որը մ. թ. ա. VII դարում

կորցնում է իր նախկին նշանակությունը և նրան փոխարինելու է գալիս Թեյշեբաինի բերդաքաղաքը, որը նույնպես գտնվում է Երևանի տարածքում` Կարմիր-բլուրում:

Դեռևս Քրիստոսի ծննդից 782 տարի առաջ որձաքարի վրա փորագրված սեպագիր այս արձանագրությունը, որը հասել է վերածնված Երևանի այժմյան թանգարանին, ազդարարել է աշխարհին Էրեբունի-Երևան քաղաքի ծնունդը:

Իսկ Ռուսա II-ի օրոք կառուցվել է այն ջրանցքը, որն այժմ էլ հոսում է Երևանի միջով և ոռոգում Արարատյան դաշտը: «Առու հանեցի Իլդարունի (այժմ Հրազդան) գետից. խաղողի այգի տնկեցի . . .» վկայում է սեպագիրը:

Աշխարհում խաղողի հնագույն ծննդավայրերից մեկը Հայաստանն է, քարերի ու լեռների երկիր Հայաստանը: Այստեղ զմայլանքով ես նայում դաշտերում ու դարավանդներին թառած կանաչ-կարմիր այգեստաններին, խաղողի հրդեհվող վազերին, հազարագույն ու ոսկեփայլ ողկույզներին:

Ավելի քան երեսուն-քառասուն դար սրանից առաջ հայերի նախնիները այս հողում բերդեր են կառուցել, մշակել խաղող ու ցորեն, պաշտպանել իրենց ցանքն ու այգին օտարներից, կուռքեր պաշտել և իրենց սերն ու տառապանքը արվեստ դարձրել: Նրանք ճաշակել են կարմրախայտ ձուկն ու ըմպել Նոյի ձեռքով տնկված խաղողի որթից քամված գինին ու սքանչացել արդար:

Ու պատահական չէ, որ խաղողը, մրգերի այս պերճ թագուհին, այնքան հարազատ է հայ ժողովրդին, հազարամյակներ շարունակ դարձել է նրա խնամքի ու պաշտամունքի առարկան, նրա հավերժության խորհրդանիշը: Այն այսօր էլ զարդարում է Հայաստանի պետական գերբը:

Հայ ժողովուրդը լեռների ու ապառաժների վրա խաղող է աճեցրել, վայելել նրանից քամված արևահամ գինին ու մարդկային հանճարի ջերմ ու ընտեղծագործ ներշնչանքով այդ նույն քարերի ու ժայռերի վրա քանդակել արև ու արծիվ, խաղող ու ծաղիկ, կառուցել բերդեր ու ամրոցներ, տաճարներ ու պալատներ:

Չնայած Էրեբունի-Երևանը մինչև XV դարը չի եղել մայրաքաղաք, սակայն հայտնի է որպես ստրատեգիական ու մըշակութային կենտրոններից մեկը Հայաստանում ընդհանրապես, իսկ Արարատյան հովտում` մասնավորապես: Դվինի, Անիի, Կարսի անկումից հետո Երևանը դառնում է Հայաստանի քա-

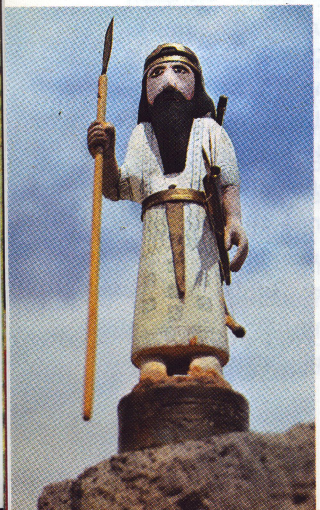

Էրեբունի ամրոցն ու թանգարանը

Крепость Эребуни и музей

դաքական, տնտեսական ու մշակութային օրրանը՝ Արարատ «աշխարհի» կենտրոնը:

Երևանի նշանակությունը մեծացավ (1437-1467 թ. թ.), երբ այն դարձավ Արարատյան աշխարհի մեծագույն մասն ընդգրկող կուսակալության կենտրոնը: Այդ ժամանակից ի վեր Երևանը հաճախ հիշատակվում է որպես «Արարատյան երկրի մայրաքաղաք»:

Երևանին, սակայն, բախտ չէր վիճակված զարգացման բնական ընթացքը: Նրա պատմությունը հայ ժողովրդի պատմության նման ունի տխուր տարեգրություն: Երևանի XIV—XVIII դարերի պատմությունը ավերումների, կոտորածների, սովի ու տարափոխիկ հիվանդությունների մի երկար շղթա է: Պարսկա-թուրքական մռայլ ու ծանր տիրապետության շրջանում Հայաստանը դարձել է երկու գիշատիչ տերությունների անվերջ պատերազմների թատերաբեմը: Առաջին հարվածը միշտ ստանում էր խանության կենտրոնը՝ Երևանը, որի նշանավոր բերդը երկար ժամանակ արևելքում հռչակված էր իր անառիկությամբ: Իսկ 1554 թ. թուրքական երկու հարյուր հազարանոց բանակը գրավեց և ավերեց Երևանը, Նախիջևանը, Սյունիքը: Երևանի բերդը կառուցվեց 1582 թ. (Ներկայիս «Արարատ» տրեստի գինու կոմբինատի տեղում): Պարսկա-թուրքական շրջանում (XVI—XVII դդ.) Երևանը ձեռքից-ձեռք է անցել 14 անգամ և ամեն անգամ հիմնովին ավերվել: Քաղաքի վրա առանձնապես ծանր հետևանքներ է թողել 1604 թ. Շահ-Աբաս I-ի նվաճումը: Պակաս ավերածություն չի պատճառել 1679 թվին տեղի ունեցած երկրաշարժը, որի հետևանքով հիմնահատակ ավերվել է քաղաքի մեծ մասը՝ բնակելի շենքերը, եկեղեցիները, բերդը, Հրազդանի և Գետառի կամուրջները:

Երևանի վրայով սևակնած շատ ամպեր են անցել: Հայոց երկրի գրեթե բոլոր նվաճողները՝ ասուրները, հռոմեացիները, բյուզանդացիները, այնուհետև արաբները, սելջուկները, պարսիկները, թաթարները, մոնղոլները, թուրքերը երկարամյա կռիվներ են մղել, խորտակել բերդերն ու ամրոցները, հրկիզել այգիները, ավերել դպրոցներն ու եկեղեցիները, գերել ու սրի քաշել բնակիչներին, կողոպտել ունեցվածքը . . .

Հայ ժողովրդին հազարամյակներ շարունակ բաժին են ընկել անօրինակ դառնություններ, կործանումներ, տառապանքներ, սակայն նա միշտ անտրտունջ քայլել է քաղաքակիրթ ազգերի առաջին շարքերում, կառուցել, շենացրել իր երկիրը, ստեղծել արվեստի ու գիտության մնայուն գանձեր:

Ահա թե ինչ է ասել անգլիացի մեծ բանաստեղծ Ջորջ Բայրոնը հայ ժողովրդի մասին:

«Հայը հարստահարված և բարձրատոհմ ազգ է, որը հրեաների ու հույների պես տարագիր ու ստրուկ է եղել՝ առանց առաջինների ինքնամեկուսացման և վերջինների ստրկամտության: Այս ժողովուրդը հարստացել է առանց կեղծելու և ստրկության մեջ արժանացել պատվի՝ առանց բանսարկության: Բայց նրա տեղը, այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ եղել է «Գերության տան» մեջ, որը վերջերս բազմապատկել է իր անթիվ օթևանները:

Թերևս դժվար է գտնել մի ազգի տարեգրություն, որն ավելի զերծ լինի արատավորող ոճիրներից, քան հայերինը, որոնց առաքինությունները խաղաղասիրության արգասիք են, իսկ արատները՝ բռնադատման հետևանք: Սակայն ինչպիսին էլ լինեն նրանց ճակատագիրը, որը դառն է եղել, ինչպիսին էլ լինի ապագայում, նրանց երկիրը հավետ պիտի մնա աշխարհի ամենահետաքրքիր երկրներից մեկը և, թերևս նրանց լեզուն միայն ավելի խոր ուսումնասիրության պահանջ է դընում ավելի գրավիչ դառնալու համար: Եթե վստահենք Ս. գըրքին, դրախտը Հայաստանում էր, Հայաստան, որն իր հողի վաղանցուկ առնչակցության պատճառով Ադամի սերունդների պես թանկ վճարեց մի մարդու երջանկության դիմաց, որն իր փոշուց էր ստեղծված: Հայաստանում էր, որ ջրհեղեղը սկսեց տեղի տալ, և իջավ աղավնին: Բայց դրախտը դեռ չէր հասցրել անհետանալ, երբ ծայր առավ այդ երկրի տարաբախտությունը, քանզի երկար ժամանակ հզոր թագավորություն լինելով հանդերձ, համարյա երբեք անկախ չեղավ, և պարսից սատրապները, և թուրք փաշաները նմանաբար անապատ դարձրին այն երկիրը, ուր աստված մարդուն ստեղծել էր իր իսկ պատկերով»:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ հալածանքները միշտ էլ շարունակվում էին:

1724 թվականին երկու ամիս տևեց Երևանի հերոսական պաշտպանությունը, սակայն երբ թուրքերին օգնության հասավ 40 հազարանոց բանակը, դիմադրությունն արդեն անօգուտ էր: Թշնամին քաղաքը քանդեց, հողին հավասարեցրեց, կողոպտեց ու թալանեց: Եվ այսպես շարունակ, մինչև 1827 թվականը, երբ ռուսական զորքերը ոտք դրեցին հայկական հողը:

1828 թ. Թուրքմենչայի պայ-

մանագրով, Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո, Երևանում ընկրկվում են աշխուժանալ շինարարական և բարեկարգման աշխատանքները: Բայց այնուամենայնիվ, մինչև XX դարի սկիզբը Երևանը մնում էր որպես գավառական փոքրիկ մի քաղաք, որի բնակչության թիվը կազմում էր ընդամենը 11.9 հազար:

Իմպերիալիստական առաջին պատերազմը, թուրքերի ձեռնարկած ցեղասպանությունը, որին զոհ դարձան մոտ երկու միլիոն հայեր, ազգամիջյան պատերազմներն ու տնտեսական փլուզումը անասելի ծանր էին անդրադառնում Հայաստանի վրա: Սակայն հազարամյակներ շարունակ ստեղծագործ աշխատանքով աշխարհում արդեն վաղուց իրեն հաստատած ժողովուրդը մեռնել չէր կարող: Եվ ահա 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ հայ ժողովուրդը իր հայրենիքի փրկված մի բեկորում հաստատում է խորհրդային կարգեր: Հայաստանը ապրում է իր ազգային վերածնունդը, իսկ Երևանը դառնում Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Խորհրդային կարգերի հաստատումով քաղաքամայր Երևանը դառնում է հսկայական շինարարական հրապարակ: Մեծատաղանդ ճարտարապետ, ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանը 1924 թ. նախագծեց Երևանի վերակառուցման գլխավոր հատակագիծը: Մի քանի տարում ծնվեցին նորանոր թաղամասեր, հրապարակներ, լայնահուն պողոտաներ ու փողոցներ, ստեղծվեցին մշակույթի օջախներ, կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների վիթխարի մի ցանց: Քաղաքի թաղամասերն ունեցան իրենց վարչատնտեսական ու կուլտուրական կենտրոնները, շարք մըտան արդյունաբերական ձեռնարկությունները:

Երևանի Նոր Բութանիա, Նոր Կիլիկիա, Մարաշ, Նոր Զեյթուն, Արաբկիր, Սեբաստիա, Նոր Նորք և այլ միկրոքաղաքթաղամասերը, որոնք մեր կորած Հայրենիքի պատմական տեղանուններով են կոչվում, ընդարձակում են Հայոց նոր մայրաքաղաքի գեղանի համայնապատկերը:

Այսօր Երևանում հնից գրեթե ոչինչ չի մնացել, խորհրդային մարդիկ նորովի հրաշակերտեցին օտարների անհամար ապատակություններից ի վերջո ազատագրված հարազատ ոստանը, և այժմ մեր առջև հառնել է ժամանակակից վարդագույն մի նոր քաղաք:

Էրեբունի ամրոցի միջնաբերդի պարիսպը
Стена цитадели крепости Эребуни

Կարմիր բլուրի ընդհանուր տեսքը
Общий вид на Кармир-блур

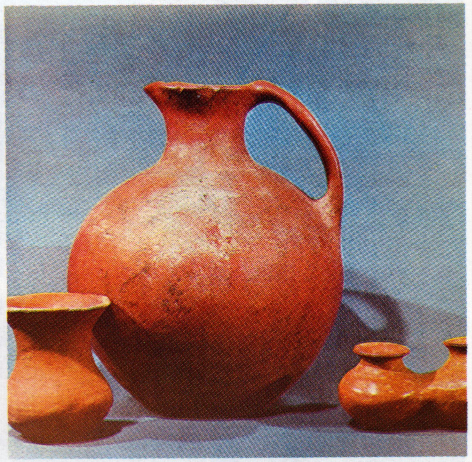

Արծաթե անոթ ձիու պատկերով
(մ. թ. ա. V դ., Էրեբունի)

Серебряный сосуд
с изображением лошади
(V в. до н. э., Эребуни)

Կավե անոթ
(մ. թ. ա. VIII դ., Էրեբունի)

Глиняный сосуд
(VIII в. до н. э., Эребуни)

Գինու կարասներ
(մ. թ. ա. VII դ., Կարմիր բլուր)

Винные карасы
(VII в. до н. э., Кармир-блур)

ՄԵԿ ՊՏՈՒՅՏ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Երևանը բաժանված է վարչական ութ շրջանների. Լենինյան, Օրջոնիկիձեի, Սպանդարյանի, Մյասնիկյանի, 26 կոմիսարների անվան, Շահումյանի, Սովետական և Մաշտոցի:

Հիանավուրց Նորքից, ուր վեր է խոյանում Հայկական հեռուստատեսության երկնամուխ աշտարակը, քաղաքը երևում է ինչպես ափիդ մեջ: Պարզ երևում են պողոտաներն ու փողոցները, լճերն ու զբոսայգիները, հրապարակներն ու մարզադաշտերը, բլուրները՝ Նորքը, Կոնդը, Ծիծեռնակաբերդը, Կարմիր բլուրը, Շենգավիթը . . . (Երևանը, ինչպես նրանից 29 տարով փոքր Հռոմը, կառուցված է յոթ բլուրների վրա):

Պարզ գծագրվում են Արտաշատի, Էջմիածնի, Աշտարակի և Սևանի խճուղիները՝ քաղաքի հյուսիսային, հարավային, արևելյան և արևմտյան դարպասները:

Որքան էլ Նորքի բարձունքը Երևանին ծանոթանալու համար հարմար դիտակետ լինի, եկեք, այնուամենայնիվ, քաղաք մըտնենք նրա դարպասներից:

ԶՎԱՐԹՆՈՑ ՕԴԱՆԱՎԱԿԱՅԱՆԸ

Էջմիածնի խճուղով և Ծովակալ Իսակովի պողոտայով դեպի քաղաք

Ճարտարապետական ինքնատիպ կառույց է «Զվարթնոց» օդանավակայանը, որը շահագործման է հանձնվել 1980 թ.: Երևանն այսօր իր օդային ուղիներով հաղորդակցվում է Խորհրդային Միության և աշխարհի բազմաթիվ քաղաքների հետ: Դա Երևանի արևմտյան օդային դարպասն է:

1933 թ. հուլիսի 21-ին Երևանի օդանավակայանից (այժմ «Էրեբունի»), Երևան-Թբիլիսի երթուղով կատարվեց առաջին թռիչքը, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 25-ից դրվեց կանոնավոր թռիչքների հիմքը: 1945 թ. «ՍՊ-47» ինքնաթիռը նույն օդանավակայանից ուղղություն վերցրեց դեպի Մոսկվա: 1959 թ. սկսվեց արևմտյան, այժմ «Զվարթնոց» օդանավակայանի շինարարությունը, իսկ երկու տարի հետո «ԻԼ-18» օդային հսկաները ակոսելով ԽՍՀՄ օդային տարածությունները սկսեցին պարբերաբար թռիչքներ կատարել դեպի Խորհրդային Միության խոշոր քաղաքներ:

«Զվարթնոց» օդանավակայանը այսօր միջազգային համարում ունի, նա ուղևորներ ու բեռներ է փոխադրում երկրի զանազան քաղաքներ, տարբեր աշխարհամասեր, համարվում է ԽՍՀՄ-ի խոշոր օդանավակայաններից մեկը, որի թողունակությունը ժամում կազմում է 2100 ուղևոր:

Օդանավակայանի շինությունը կլոր է, նման հատած կոնի, հիմքի տրամագիծը հավասար է 200 մետրի: Կառույցի կենտրոնական մասում սնկաձև վեր է խոյանում այն մասնաշենքը, ուր տեղավորված են օդանավակայանի դիսպետչերական ծառայությունը և ռեստորանը: Դա ամենաբարձր կետն է, որտեղից երևում են թռիչքային դաշտը, օդանավակայանի ողջ տարածքը:

«Զվարթնոց» օդանավակայանը հագեցված է ժամանակակից տեխնիկայով, ստեղծված են բոլոր հարմարությունները ու պայմանները ուղևորների սպասարկումը բարձր հիմքերի վրա դնելու և թռիչքները անվտանգ դարձնելու համար:

Այս հիանալի կոթողի շնորհաշատ հեղինակներն են ճարտարապետներ Ա. Թարխանյանը, Ս. Խաչիկյանը, Լ. Չերքեզյանը

և Ժ. Շեխլյանը, իսկ կոնստրուկտորը՝ Ս. Բաղդասարյանը:

«Զվարթնոց» օդանավակայանից Էջմիածնի խճուղով ուղղություն ենք վերցնում դեպի Երևան: Արգավանդ գյուղի մոտ, ճանապարհի աջ կողմում, բարձունքի վրա բազմագույն տուֆից կառուցված միակուռ պատվանդանով կանգնած են երեք կամարաձև բարձր սյուներ, որոնց ամենավերին, ճակատային մասում, ողջ լայնքով տիրաբար իր հուժկու թևերն է փռել բրոնզակուռ արծիվը, իսկ նրա թիկունքում արեգակն է՝ հավերժական, հզոր ու պայծառ: Դա հայոց հինավուրց գերբի պատկերն է, այսօրվա Երևանի արևմտյան դարպասի խորհրդանիշը: Հենց այստեղ ավարտվում է Էջմիածնի խճուղին ու սկսվում Ծովակալ Իսակովի անունը կրող լայնահուն պողոտան:

Ծովակալ Իսակով: Խորհրդային բազմազգ ժողովրդի կողմից սիրված ու թանկ մի անուն:

Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալ, Խորհրդային Միության հերոս, ԽՍՀՄ ԳԱ թղթակից-անդամ, ՀԽՍՀ ԳԱ պատվավոր անդամ Հովհաննես (Իվան) Ստեփանի Իսակովը ծնվել է Կարսի մարզի Հաջիքենդ գյուղում, երկաթուղայինի ընտանիքում 22.8.1894 թ., վախճանվել է 11. 10. 1967 թ. Մոսկվայում, թաղված է Նովոդևիչի գերեզմանատանը:

Հ. Իսակովը իր փոթորկոտ կյանքը նվիրաբերել է հեղափոխության, երկրի պաշտպանության, գիտության ու գրականության գործին:

Մեծ է ականավոր զորահրամանատարի ներդրումը հատկապես Հայրենական մեծ պատերազմում, ԽՍՀՄ-ի նավատորմի և ռազմածովային գիտության զարգացման գործում:

Հայ ժողովրդի արժանավոր զավակ, մեծատաղանդ գրող-գիտնական Հ. Իսակովի գրչին են պատկանում ծովայինների կյանքից նվիրված ավելի քան 250 բարձրարժեք պատմվածքներ և գիտական հիմնավոր ուսումնասիրություններ: Ծովակալ Իսակովի պողոտայի վրա է գտնվում գունավոր տպագրության տպարանի համալիրը՝ հանրապետության պոլիգրաֆիական արդյունաբերության նոր ու խոշոր ձեռնարկություններից մեկը, որը ԽՍՀՄ-ում առաջինը կառուցվեց Լայպցիգի նախագծով: Այստեղ տպագրվում են հարյուրավոր բարձրորակ գունազարդ գրքեր, ալբոմներ, ուսումնական ձեռնարկներ և այլ հրատարակություններ:

Մեր ճանապարհի ձախ կողմում հայ հեթանոսական շրջա-

նի պատերազմի և կրակի աստված, առասպելական հերոս Վահագնի արձանն է: «Երկնել է ծովը ծիրանի...» ու նորամանուկը՝ Վահագնը, պայքարի է ելել ոսոխի դեմ, նրա ջըլապինդ բազուկներին վիշապներ են փաթաթվել, իսկ նա վճռական է, լեցուն հաղթանակի հավատով:

Ճանապարհը ձգվում է դեպի Երևան: Ձախ կողմում կենտրոնական ավտոկայանն է, որտեղից ուղևորները մեկնում են հանրապետության ամենատարբեր քաղաքներն ու շրջանները: Այնուհետև բազմահարկ բնակելի շենքեր: Նույն շարքում, բարձունքի վրա Երևանի կոնյակի գործարանի համալիրն է: Հայաստանում կոնյակի արտադրությունը սկզբնավորվել է 100 տարի առաջ, 1887 թվականին Երևան քաղաքում:

Բարձրորակ դասական տեխնոլոգիայի և խաղողի տեղական սորտերի հաջող զուգակցումը, Արարատյան հարթավայրի կլիմայական պայմանների առանձնահատկությունները, ինչպես նաև մասնագետ կոնյակագործների հարուստ փորձն ու գիտելիքները ապահովեցին հայկական կոնյակի արժանի հռչակը:

Միջազգային ցուցահանդեսներում ու համտեսներում հայկական կոնյակներն արժանացել են 60 ոսկե և արծաթե մեդալների: «Երևան» կոնյակը ունի 57% թնդություն, այն ամենաբարձր աստիճանի կոնյակն է ԽՍՀՄ-ում, արժանացել է երեք ոսկե և երկու արծաթե մեդալների:

Մեր առջև բացվում է Հրազդանի գեղատեսիլ կիրճի համայնապատկերը: «Հաղթանակ» կամուրջը, 75 հազար տեղանոց «Հրազդան» կենտրոնական ըստադիոնը, տասնյակ բազմահարկ շենքեր ու շինություններ: Ձորի մյուս ափին՝ բարձունքում, վեհորեն կանգնած է Սբ. Սարգիս եկեղեցին (XIII դ.) իր երեք խաչակիր գմբեթներով ու հրաշալի խորաքանդակներով, որոնք ճարտարապետական յուրօրինակ ներդաշնակություն են կազմում և օրգանապես միաձուլվում հրաշալի բնությանը: «Հաղթանակ» կամըրջի մյուս կողմում «Արարատ» տրեստի գինու կոմբինատի հըրաշակերտ շենքն է, որը նախագծել ու կառուցել է ԽՍՀՄ

ժողովրդական ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանը:

Շենքի արևմտյան պատի վրա կարդում ենք հետևյալ արձանագրությունը.

«Այստեղ 1827 թ. հեղինակի ներկայությամբ առաջին անգամ բեմադրվեց ռուս մեծ գրող Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս» անմահ կոմեդիան»:

ԼԵՆԻՆԻ ՊՈՂՈՏԱ

Կամրջի ձախ կողմով, ստորգետնյա անցումով դուրս ենք գալիս Լենինի անվան պողոտա՝ մայրաքաղաքի ամենաբանուկ ու ամենագեղեցիկ պողոտաներից մեկը: Երևանցիները սիրում են երեկոները զբոսնել այս պողոտայի ծառաշատ մայթերով, հիանալ նրա պայծառ ու բազմերանգ լուսավորությամբ, գնումներ կատարել խանութներում ու կրպակներում, վայելել սրճարանների ու ճաշարանների համեղ խորտիկները, ըմպել զովացուցիչ անուշահամ հյութեր, լսել հաճելի երաժշտություն:

Պողոտայի սկզբում, աջ կողմի վրա Երևան քաղաքի պատմության թանգարանն է, մշակույթի հարուստ մի օջախ:

Երևանում գտնվող յուրաքանչյուր ոք, ով ցանկանում է խորապես ծանոթանալ հայ ժողովրդի պատմության հետաքրքիր դրվագներին, նրա հերոսական ուղուն, սոցիալիստական շինարարության աննախընթաց նվաճումներին, թող այցելի քաղաքի բազմաթիվ թանգարանները, ուր հավաքված են մեր ազգային մշակույթի անմահ գանձերը:

Երևանի պատմության թանգարանը հիմնադրվել է 1931 թվականին: Անցած տարիների ընթացքում թանգարանի ցուցանմուշների թիվը աճել ու հասել է շուրջ 60 հազարի, որոնց զգալի մասը պահպանվում է ֆոնդերում, իսկ ցուցադրություններում եղածները լուսաբանում են Երևանի հեռավոր անցյալից մինչև մեր օրերի պատմությունը: Թանգարանն ունի 9 խոշոր ցուցադրություն, որոնք բաժանված են մինչխորհրդային և խորհրդային բաժինների ու զանազան ենթաբաժինների:

Սրահներում ցուցադրված են Շենգավիթից, Ծիծեռնակաբերդից, Կարմիր բլուրից և այլ բնակատեղերից մշակույթի ու կենցաղի հնագույն շատ առարկաներ, որոնք հավաստում են,

որ Երևանը, որպես բնակավայր գոյություն է ունեցել ավելի քան 6000 տարի մեզանից առաջ:

Հաջորդ սրահը նվիրված է Երևանի հիմնադրմանը: Այստեղ մենք տեսնում ենք Ուրարտական Արգիշտի Առաջին թագավորի սեպագիր արձանագրությունը, ուր նշված է Էրեբունի (այսօրվա Երևան) բերդաքաղաքի հիմնադրման մասին (782 թ. մ. թ. ա.):

Երրորդ սրահում ներկայացված է Ուրարտական պետության վարչա-տնտեսական կենտրոնը՝ Կարմիր բլուրը (Թեյշեբաինի, մ. թ. ա. VII դ.):

Չորրորդ և հինգերորդ ցուցադրությունները պատմում են վաղ միջնադարյան Երևանի մասին, ցուցադրված է VII դարի պատմիչ Սեբեոսի գրքից մի հատված, ուր հիշատակվում է Երևանի անունը: Այստեղ ցուցադրված են նաև միջնադարյան վիմագիր արձանագրություններ, զանազան ճանապարհորդների հուշագրություններ, գծանկարներ և այլն: Հաջորդ սրահի նյութերին ծանոթանալիս պարզ է դառնում, որ XVIII-XIX դարերի ընթացքում պարսկա-օսմանյան տիրապետության ժամանակ ինչպիսի ծանր վիճակ էր ստեղծվել հայ ժողովրդի, մասնավորապես երևանցու համար:

Ցուցանմուշները լուսաբանում են ռուսական զորքերի կողմից ցուցաբերած մեծ օգնության, Երևանի բերդի գրավման և այլ հիշարժան դեպքերի մասին: Թանգարանի հենց այս բաժնում են պահպանվում ռուս հայտնի նկարիչներ Մաշկովի մի շարք գրաֆիկական բնագիր նկարները և Ռուբոյի «Երևանի բերդի գրավումը» յուղաներկ կտավի պատճենը: Փաստագրական նյութեր կան հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամության, արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միավորվելու պատմական փաստի մասին:

Հարուստ է այն ցուցադրությունը, որը պատմում է XIX դարի վերջի և XX դարի առաջին քառորդի հայ և ռուս հեղափոխականների համատեղ պայքարի դրվագների մասին, Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման համար մղված հերոսական պայքարի, անձնազոհ, խիզախ ու անվեհեր հեղափոխական մարտիկների անօրինակ սխրանքի մասին: Արժանավայել ձևով է ներկայացված «Հայրենական մեծ պատերազմը և երևանցիները» բաժինը:

Հարուստ ցուցադրությունները պերճախոս կերպով ներկայացնում են նաև Երևանի խորհրդային շրջանի հետաքրքիր պատմությունը, նրա նվաճումները արդյունաբերության, գիտության, լուսավորության, մշակույթի բնագավառներում:

Թանգարանի հանդիպակաց մասում մշտառատ կոլտնտեսային շուկան է: Ընդարձակ մի տարածություն, երկհարկ սրահներով, որը տարվա բոլոր ժամանակներին լցված է բնության բերք ու բարիքով:

Շուկայից ոչ հեռու, հայ գեղանկարչության մեծ նահապետ Մարտիրոս Սարյանի անունը կրող փողոցն է: Լենինյան մրցանակի դափնեկիր, ԽՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, ԽՍՀՄ Գեղարվեստի Ակադեմիայի իսկական անդամ, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Սարյանը ապրեց ու ստեղծագործեց մեծ կյանքով (1880-1972 թ. թ.): Հրաշք բնության հրաշք որդին ժողովրդանվեր սխրանքի ուղի է անցել, հասել համաշխարհային փառքի ու ճանաչման: Հանճարեղ արվեստագետի ստեղծագործությունների թեման Հայաստան աշխարհն էր, մեր մեծ հայրենիքը, նրա հրաշք բնությունը, սխրագործ մարդիկ... Սարյանը ստեղծեց հայրենի երկրին ու մարդուն նվիրված մի վիթխարի պատկերասրահ, Հայաստանին պարգևեց մի «Հայաստան»:

Նրա հռչակը տարածվեց աշխարհի բոլոր երկրներում, իսկ զարմանահրաշ կտավները ցուցադրվել են փառաբանված գրեթե բոլոր թանգարաններում: Ճշմարիտ է բնութագրել Սարյանին Ֆրանսիայի մեծ զավակ Լուի Արագոնը.

«Հայաստանի լույսը հասնում է մեզ շնորհիվ Մարտիրոս Սարյանի: Լույսը երջանիկ մարդկանց, լեռների, մրգերի վրա... Սա մի գանձ է վերագտնված: Այնքան գեղեցիկ է նրա գույնը, որ դարերը մեր Սեզանի ու Մատիսի կողքին Սարյանին պիտի հատկացնեն առաջնակարգ տեղ...»:

Լենինի պողոտայի մի հատվածում, ծառ ու ծաղիկներով պսակված պուրակում կանգնեցված է մեծ արվեստագետի հուշարձանը, (հեղինակ՝ Լևոն Թոքմաջյան): Հուշարձանը կերտված է ուրալյան սպիտակ մարմարից, բարձրությունը 5 մետր է, քաշը՝ 60 տոննա: Ձյունասպիտակ հուշարձանը փառահեղ է, նստած է ինքը՝ Վարպետը:

Այս խաչմերուկից մի քանի հարյուր մետրի վրա Մ. Սարյանի տուն-թանգարանն է, հենց իր՝ գույների մեծ վարպետի անունը կրող փողոցի № 3 շենքում: Վարպետաց-վարպետի տուն-թանգարանը եռահարկ գողտրիկ մի շենք է, ամբողջ մի պատկերասրահ: Բնապատկերներ, դիմանկարներ, գծանկարներ և տարբեր բնույթի ու ժանրի աշխատանքներ, որոնցով հիանում է ամեն մի այցե-

լու: Դրանք ստեղծված են ամենատարբեր ժամանակներում և հաճախ տարբեր երկրներում: Դիտելով կտավները այնպիսի զգացողություն ես ապրում, թե գտնվում ես հենց այդ հեքիաթային կիրճում, զգում ես նրա զովը, թվում է, թե կարող ես խմել ու ծարավդ հագեցնել լեռնային գետակի սառնորակ ու անուշ ջրով, թե սրանք հենց այն ծաղիկներն են, որոնց վրայից մեղուները նեկտար են հավաքում...

Սարյանը՝ բնության հրաշք զավակը, արևի ու լույսի մեծ երգիչը ապրեց շուրջ մեկ դար, ստեղծեց անմահ գանձեր ու հանձնեց հավերժությանը:

Լենինի պողոտայի ու Սարյան փողոցի աջ ու ձախ կողմերում ժամանակակից արվեստի թանգարանի մասնաշենքերըն են: Այն հիմնադրվել է 1972 թվականին և որպես այդպիսին միակն է ԽՍՀՄ-ում: Այստեղ հավաքված են ավելի քան 200 հեղինակների 1200 գործեր, որոնցից շուրջ չորս հարյուրը պարբերաբար ցուցադրվում են:

Ցուցադրություններին ծանոթանալուց հետո հիացմունքի ջերմ խոսքեր են գրել իտալացի նկարիչ Ռենատո Գուտուզոն, ԽՍՀՄ ժողովրդական դերասան Միխայիլ Ուլյանովը, մեքսիկացի անվանի նկարիչ Խոսե Դավիթ Ալֆարոն և ուրիշներ:

Հատկապես ջերմ է ամերիկահայ հանճարեղ գրող Վիլյամ Սարոյանի 1975 թվականին թողած գրառումը.

«... Գեղանկարչական կտավներում ու քանդակներում հայ ժողովրդին ես տեսնում եմ ավելի ուժեղ, քան երբեք: Թանգարանը ժամանակակից է, տաղանդը վիթխարի: Յուրաքանչյուր հայ այցելու պետք է հասկվի երջանկության այն զգացումով, թե որքան մեծ առաջընթաց է ապրել հայ ժողովուրդը այս կարճ 55 տարիների ընթացքում»:

Մեծ առաջնորդի անունը կրող պողոտայով քայլում ենք առաջ: Աջ ու ձախ կողմերում գերատեսչական - վարչական շենքեր են, բնակելի տներ, առևտրական օբյեկտներ, երաժըշտական ուսումնարան, գեղարվեստի դպրոց, գրախանութ... Անցորդի ուշադրությունն է գրավում 20 թիվը կրող շենքի մուտքին ամրացված գրանիտե հուշաքար-քանդակը.

«Այս տանը 1939-1984 թվականներին ապրել է բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազը»:

Հուշաքար-քանդակի հեղինակներն են բանաստեղծի երեք որդիները՝ ՀԽՍՀ վաստակավոր նկարիչ Արա Շիրազը, Մասիս Շիրազը և Սիփան Շիրազը:

Հովհաննես Շիրազ: Հայ ժողովրդի համար նվիրական մի անուն: Խորհրդահայ մեծատաղանդ բանաստեղծը ծնվել է 1914 թ. Ալեքսանդրապոլ քաղաքում (այժմ՝ Լենինական): Շիրազը հենց սկզբից սիրվեց ժողովրդի կողմից, սիրվեց իր ստեղծագործությունների համար:

Քաղաքի Գլխավոր պողոտան: Ձախ անկյունում հայկական օդային հաղորդակցությունների կենտրոնական գործակալությունն է, կողքին ստորգետնյա խոշոր հանրախանութը:

Սարյան փողոցում բազմահարկ, ապակեպատ ճակատով վեր խոյացած շենքը ՀԽՍՀ կապի մինիստրությունն է, ուր տեղավորված է նաև կենտրոնական փոստատունը իր միջքաղաքային հեռախոսային ծառայություններով:

Անցնում ենք Գլխավոր պողոտան: Ձախ կողմի վրա, № 17 շենքում տեղավորված է խորհրդահայ մեծանուն բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի տուն-թանգարանը, ուր (1932—1937 թթ.) ապրել ու ստեղծագործել է հեղափոխության բոցաշունչ երգիչը:

Չարենցին ծնել է իր դարը՝ համաշխարհային պատմության փոթորկահույզ ամենազոր ժամանակը:

Եղիշե Չարենց (Եղիշե Աբգարի Սողոմոնյան): Ծնվել է 1897 թ. Կարս քաղաքում (այժմ՝ Թուրքիայում): Վախճանվել է 1937-ին Երևանում: 1915-ին զինվորագրվել է հայկական յոթերորդ կամավորական բանակին և Կարսից հասել Վան, 1916-ին մեկնել է Մոսկվա, սովորել Շանյավսկու անվան գըրական համալսարանում: 1918-19-ին որպես կարմիր բանակի զինվոր մասնակցել է քաղաքացիական կռիվներին:

1920 թվականին Չարենցն աշխատել է Հայաստանի լուսավորության ժողկոմում, որպես արվեստի բաժնի վարիչ: Նորից Մոսկվա՝ ուսումնառության: 1924-ին մեկնել է արտասահման: Եղել է Պոլսում, Աթենքում, Հռոմում, Նեապոլում, Վենետիկում, Փարիզում, Բեռլինում և այլուր: Հայաստանում հիմնադրել է «Նոյեմբեր» գըրական միավորումը: 1928-ին Երևանում ծանոթացել է Մաքսիմ Գորկու հետ, 1928-35-ին աշխատել է Հայաստանի Պետհրատում, որպես գեղարվեստական գրականության բաժնի վարիչ:

Չարենցի տեղը XX դարի պոեզիայի աստղաբույլի մեջ ճշգրիտ բնութագրել է Ֆրանսիայի մեծ զավակ Լուի Արագոնը.

«Մեր դարի ճակատը պսակված է բանաստեղծական մի շարք պայծառ անուններով,

Տեսարան Չարենցի հուշակամարից

Հայաստանի պարի պետական անսամբլի ելույթներից

Из выступлений Государственного ансамбля танца Армении

«... Ու Նաիրյան աղջիկների հեզաճկուն պարն եմ սիրում»

«...И наирянок чуткий стан в обряде танца я люблю»

«Զվարթնոց» օդանավակայանը
Аэропорт «Звартноц»

Հեռուստատեսային աշտարակը
Телевизионная башня

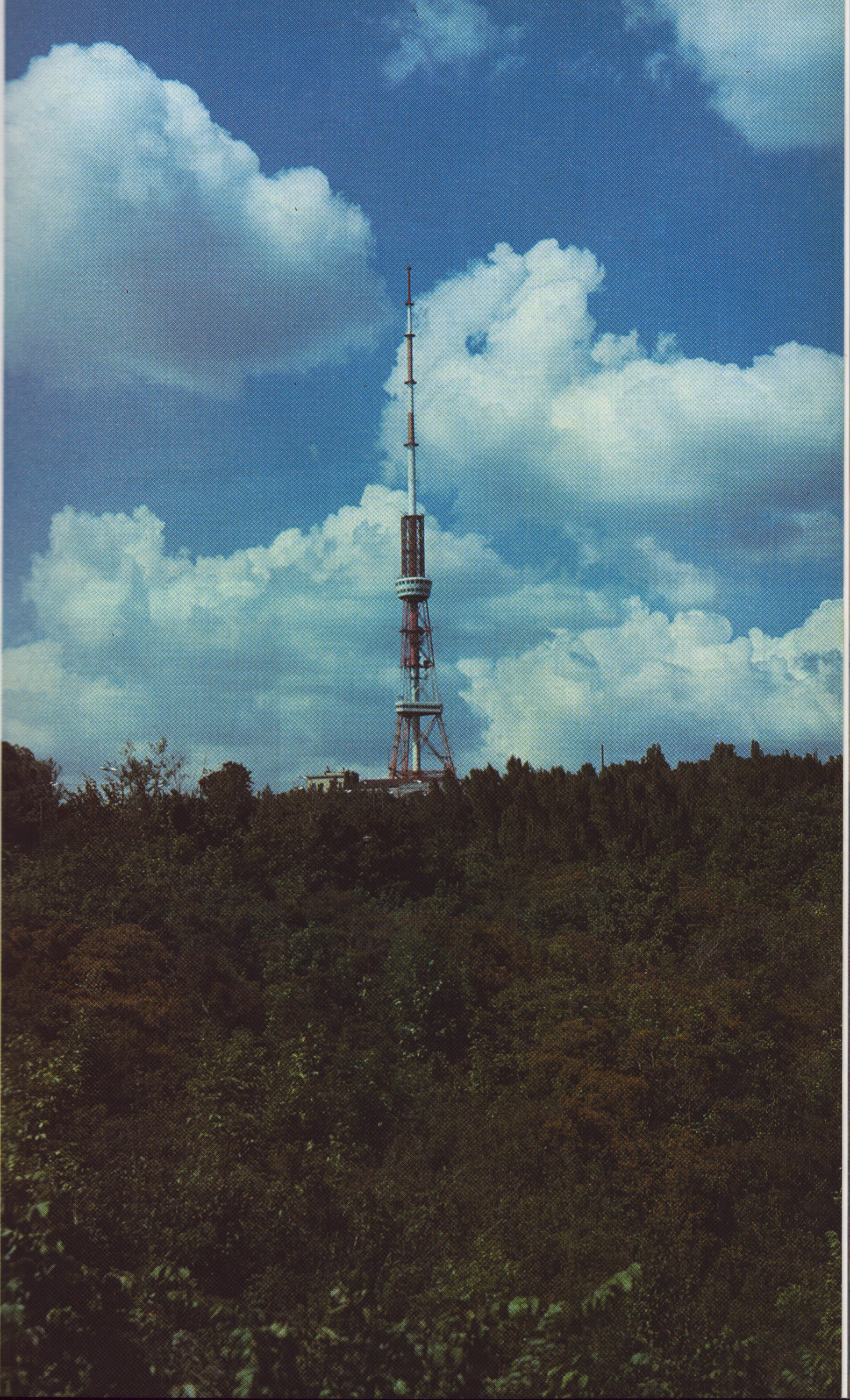

Կոնյակի արտադրությունը Հայաստանում սկզբնավորվել է 1878 թվականին Երևանում (հիմնադիր Ներսես Թաիրյան)

Производство коньяка в Армении было основано в 1878 году в Ереване Нерсесом Таиряном

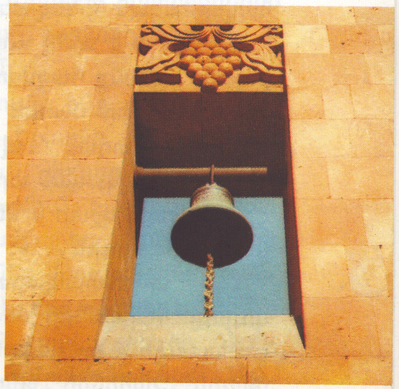

Անգլիայում դա Կիպլինգն է, Ֆրանսիայում՝ Ապոլիներն ու Էլյուարը, Գերմանիայում՝ Ռիլկեն, Իսպանիայում՝ Գարսիա Լորկան, Ռուսաստանում՝ Մայակովսկին ու Եսենինը, Հայաստանում՝ Չարենցն ու Իսահակյանը»:

Բանաստեղծի քնարը միշտ էլ ժողովրդի հետ է, այն հուզում է, հոգում արթնացնում նվիրականը, սովորեցնում է ջերմորեն սիրել հայրենիքը: «Ես իմ անուշ Հայաստանին» մանկուց տպավորվում է ամեն հայի հոգում և ընդմիշտ մնում է նրա հետ, որպես հայրենիքի հանդեպ հավերժական հրկեզ սեր:

Ճշմարիտ է ասել Վիլյամ Սարոյանը. «Մենք հազվադեպորեն կմտածենք իր մասին իբրև Եղիշե: Մեր տղան հավերժ Չարենցն է՝ հայկական արևի, հույզի, ծիծաղի, վշտի և վերջապես լռության որդին . . .»:

Հայ երախտապարտ ժողովուրդը հարգանքի մեծ տուրք է մատուցում իր մեծանուն զավակին: Չարենցի անունով են կոչվում Հայաստանի գրականության և արվեստի պետական թանգարանը, Չարենցավան քաղաքը, միջնակարգ դպրոց և լայնահուն փողոց Երևանում: Սահմանվել է Չարենցի անվան գրական մրցանակ: Մայրաքաղաքի օղակաձև այգում վեր է խոյանում բանաստեղծի 18 մետրանոց մոնումենտալ հուշարձանը:

Եղիշե Չարենցը խորհրդահայ գրականության անկրկնելի դեմքերից է՝ մեծ Հոկտեմբերի, վերածնված Հայաստանի բոցաշունչ երգիչը:

Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում,
Մեր հին սազի ողբանվագ, լացակումած լարն եմ սիրում,
Արնանման ծաղիկների ու վարդերի բո՛ւյրը վառման,
Ու նաիրյան աղջիկների հեզաճկուն պա՛րն եմ սիրում:
Սիրում եմ մեր երկինքը մուգ, ջրերը ջինջ, լիճը լուսե,
Արևն ամռան ու ձմեռվա վիշապաձայն բուքը վսեմ,
Մթում կորած խրճիթների անհյուրընկալ պատերը սև
Ու հնամյա քաղաքների հազարամյա քա՛րն եմ սիրում:
Ուր է՛լ լինեմ-չե՛մ մոռանա ես ողբաձայն երգերը մեր,
Չե՛մ մոռանա աղոթք դարձած երկաթագիր գրքերը մեր,
Ինչքան էլ սո՛ւր սիրտս խոցեն արյունաքամ վերքերը մեր —
Էլի ես որբ ու արնավառ իմ Հայաստան—յա՛րն եմ սիրում:
Իմ կարոտած սրտի համար ո՛չ մի ուրիշ հեքիաթ չկա.
Նարեկացու, Քուչակի պես լուսապսակ ճակատ չկա.
Աշխարհ անցի՛ր՝ Արարատի նման ճերմակ գագաթ չկա,
Ինչպես անհաս փառքի ճամփա՝ ես իմ Մասիս սա՛րն եմ սիրում:

Ե. Չարենցի տուն-թանգարանի հանդիպակաց մասում Ն. Կ. Կրուպսկայայի անվան մանկաբարձության և գինեկոլոգիայի գիտահետազոտական ինստիտուտն է: Անցած 60 տարիների ընթացքում այստեղ ծնվել է 250 հազարից ավելի երեխա: Երևանում տարեկան միջին հաշվով ծնվում է 22 հազար երեխա, որոնցից ավելի քան չորս հազար մանուկների առաջին ճիչը լսվում է այս հոյակերտ ինստիտուտի կամարների տակ:

Շարունակում ենք մեր շրջագայությունը:

Լենինի անունը կրող պողոտան նման է վիթխարի մի թանգարանի: Յուրաքանչյուր շենք, արձան, պուրակ, իր հետաքրքիր պատմությունն ունի: Այս արժանիքների շնորհիվ է նաև, որ Երևանը իրավացիորեն դասական քաղաքի համբավ է վայելում:

Հասնում ենք Թումանյան փողոց, Երևանի գեղեցիկ ու լայնահուն փողոցներից մեկը: Ձախ կողմում, բարձունքի վրա հայ հանճարեղ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի թանգարանն է, որը բացվել է 1953-ի ապրիլին՝ բանաստեղծի մահվան 30-ամյակի առթիվ: Այստեղ ամեն ինչ սրբություն է, կարոտի հուշ: Այցելուի առջև փռվում է Լոռվա հեքիաթային բնաշխարհը, թումանյանական հրաշալի աշխարհը: Մուտքի մոտ մեծ Լոռեցու կիսանդրին է, որը բարի, լուսավոր ու իմաստուն հայացքով նայում է աշխարհին, նայում վերածնված ու

իր երջանկությունը կերտող հայ ժողովրդին:

Կան գրողներ, որոնք վիթխարի ուժով մարմնավորում են իրենց ծնող ժողովրդի դարավոր ավանդույթները, հոգեկան կերպարի լավագույն գծերը, քայլում ժամանակի հետ, և լինելով խորապես ազգային՝ արտահայտում են համամարդկային խոհեր ու զգացմունքներ: Այդպիսին է հայ ժողովրդի ամենասիրելի գրող, մեծ մտածող Հովհաննես Թումանյանը: Նա եղել ու մնում է հայ գրականության առաջընթացի հզոր փարոսը: Իր ընդգրկումների վիթխարիությամբ ու խորքով, բանաստեղծական ու արձակ գործերի ինքնատիպությամբ կանգնել է համաշխարհային նշանավոր անունների կողքին:

Հայ գրականության համար Թումանյանը նույնքան մեծ է, որքան Պուշկինը՝ ռուսական, Գյոթեն գերմանական, Հոմերոսը՝ հունական, Շևչենկոն՝ ուկրաինական, Ռուսթավելին՝ վրացական գրականությունների համար:

Հովհ. Թումանյանը գրչով ու հասարակական անձնվեր գործունեությամբ բարձր հնչեցրեց ժողովուրդների բարեկամության ու եղբայրության երգը: Նա սրտանց ողջունեց Հոկտեմբերը, կանգնեց նոր կյանք կերտող իր ժողովրդի կողքին և իր հրեղեն խոսքով բարեմաղթեց նրա վերածնունդը:

«... Ու պիտի գա հանուր կյանքի արշալույսը վառ հագած,
Հազար-հազար լուսապայծառ հոգիներով ճառագած,
Ու երկնահաս քո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
Կենսաժպիտ իր շողերը պիտի ժպտա առաջին:
Ու պոետներ, որ չեն պղծել իրենց շուրթերն անեծքով,
Պիտի գովեն քո նոր կյանքը նոր երգերով, նոր խոսքով,
Իմ նոր հայրենիք,
Հզոր Հայրենիք»:

Համառոտ Թումանյանի մասին ճշմարիտ բնութագրում է տվել հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Վալերի Բրյուսովը.

«Թումանյանի պոեզիան իր ամբողջության մեջ ինքը՝ Հայաստանն է, հնադարյան ու նոր, մեր վարպետի կողմից հարություն առած ու տպավորված բանաստեղծության մեջ»:

Հովհաննես Թումանյանը ծնվել է 1869 թ. փետրվարի 19-ին, Լոռու (այժմ Թումանյանի շրջան) Դսեղ գյուղում: Ու թեպետ ապրեց ընդամենը 54 տարի, բայց վաստակը դարերի է հավասար: Նա գրականության պատմություն մտավ որպես ազգային մեծ գրող: Ճշմարտացիությունը, անկեղծությունը և պարզությունը բնորոշ են Թումանյանական բանարվեստին:

«Ինչպես բարձր են Հայաստանի լեռները, այնքան էլ բարձր է Թումանյանի բարոյական դեմքը: Ինչպես խորն են Հայաստանի ձորերը, այնպես էլ խորքն են Թումանյանի մտքերը»:

Այսպես է բնորոշել ուկրաինական նշանավոր բանաստեղծ Պավլո Տիչինան Թումանյանին:

«Ամբողջ մարդկությունը մի ընտանիք է: Ժողովուրդները էդ մեծ ընտանիքի անդամներն են: Գնում են մի նպատակի, և ամեն մեկն ունի իր դերը երջանիկ դարձնելու ամենքին և ամենքի երջանկությունը դարձնելու ամեն մեկի երջանկությունը»:

Թումանյանի այս խորը և համամարդկային արտահայտությունը՝ աշխարհի ժողովուրդներին միմյանց բարեկամ ու եղբայր տեսնելու ազնիվ ձգտումը, մեծ մտածողի անսահման բարության վառ առհավտչյան է: Մեծ է Թումանյանը, վիթխարի ու անընդգրկելի է նրա աշխարհը:

Իմաստուն ու խորախորհուրդ է գրել Եղիշե Չարենցը.

«... Բազում պոետներ կան, բայց
Թումանյանն է անհաս Արարատը
Մեր նոր քերթության...»:

«Հեղեղի պես եկավ նա առասպելական Լոռվա վայրենի լեռներից, բերելով իր հետ մի ամբողջ բնություն՝ հուռթի և բազմատարր, մի ամբողջ հինավուրց ժողովուրդ, իր տոհմիկ երգերով ու խոսքով, հույզերով ու երևակայությամբ... Հեղեղը ժամանակի մեջ գավելով ու մաքրվելով բյուրեղացավ ու ոճավորվեց այն սքանչելի, անմահ լեգենդների ու պոեմների մեջ, որ կազմում են մեր գրի անմահ փառքն ու գոհարակերտ բարձունքը, որից այն կողմ չի անցել մեր թռիչքը...»:

«Նրա կախարդական գրիչը ուր որ դիպավ, կատարվեց իսկական արվեստի հրաշքը»:

Սա հայ դասական քնարերգության վարպետ Ավետիք Իսահակյանի խոստովանությունն է:

Թումանյանի հրաշք արվեստում հայ ժողովուրդը խոսեց իր ցավերից, հոգսերից, իր երազանքներից, այդ արվեստում բյուրեղացավ նրա ոգին, էպիկական հանդարտությամբ ու քնարական ջերմությամբ տրոփեց հերոսական ու աշխատասեր մեր ժողովրդի սիրտը:

Շարունակում ենք մեր շրջագայությունը:

Քիչ առջևում, պողոտայի աջ կողմում, Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի շենքն է: Թատրոնի առջև կանգնած են Թու-

մանյանի և մեծ երգահան Ալեքսանդր Սպենդիարյանի հուշարձանները, որոնք յուրովի իմաստավորում, հանդիսավորություն ու կշռույթ են տալիս մշակույթի այս շենշող օջախին:

Մեծատաղանդ ճարտարապետ, ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանի նախագծով ու նրա նվիրական ջանքերով է վեր խոյացել արվեստի այս հոյակերտ տաճարը, որը Փարիզում կայացած համաշխարհային մրցույթի ժամանակ արժանացել է Ոսկե մեծ մեդալի: Հայր և որդի Թամանյանները մեկ միասնական, օղակաձև հսկա կառույցում, նույն առանցքի վրա ստեղծեցին երկու դահլիճ 2660 հանդիսատեսի համար՝ օպերային թատրոնի դահլիճը և Հայֆիլհարմոնիայի մեծ համերգասրահը: Ամֆիթատրոնի ձև ունեցող այս շինությունը ճարտարապետական ինքնատիպ ու հետաքրքիր, միաժամանակ արտահայտիչ ծավալներով կառույց է: Այստեղ, առաջին անգամ 1935 թ. մարտի 27-ին բեմադրվեց Թումանյանի անմահ պոեմի հիման վրա ստեղծված մեծատաղանդ կոմպոզիտոր Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան, որը խոշոր կտավի և բարձրարվեստ գործ լինելով՝ առանձնահատուկ տեղ է գրավում մեր ազգային երաժշտության պատմության մեջ: Ընդ որում «Անուշ» օպերան առաջին անգամ բեմադրվել է 1912 թ. Ալեքսանդրապոլի (Լենինական) քաղաքային թատրոնում:

Երևանի օպերային թատրոնը ստեղծման օրից վերելքի հրաշալի ուղի է անցել: Այն մեծ ճանաչում ունի ինչպես մեր մեծ Հայրենիքում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս:

Այս նույն շենքում է նաև Հայֆիլհարմոնիայի մեծ համերգասրահը, որը կրում է աշխարհահռչակ կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանի անունը, ուր բազմիցս հանդես է եկել անմահ արվեստագետը:

Արամ Խաչատրյանը քսաներորդ դարի մեծ կոմպոզիտորներից է:

Ժամանակի ականավոր կոմպոզիտոր, դիրիժոր, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, Լենինյան մրցանակի և ԽՍՀՄ Պետական մրցանակների դափնեկիր, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Խաչատրյանի ապրած 75 տարիների գեղեցիկ կյանքն են բնութագրում նրա ջերմ հայրենասիրությունը, ստեղծագործական փոթորկուն վերելքը, կատարողական փայլուն արվեստը, կրքոտ հրապարակա-

խոսությունը, մանկավարժական բեղուն գործունեությունն ու այլ հատկանիշներ:

Հանճարեղ կոմպոզիտորը նորովի ներկայացրեց հայ ժողովրդական և հինավուրց երաժշտությունը: Երեսնական թվականներին նրա ստեղծագործական որոնումների պսակը դարձավ «Գայանե» բալետը, որը հայ ազգային երաժշտությանը բերեց համաշխարհային ճանաչում:

Արամ Խաչատրյանը կերտեց անմահ կոթողներ՝ նրա ստեղծագործության փառապսակը եղավ աշխարհացունց «Սպարտակ» բալետը, որի համար կոմպոզիտորը արժանացավ Լենինյան մրցանակի: Տաղանդավոր արվեստագետը ստեղծեց իր մեծակտավ Երրորդ սիմֆոնիան, երաժշտություն գրեց բազմաթիվ կինոնկարների համար, իսկ «Ստալինգրադյան ճակատամարտը» կինոնկարի համար արժանացավ ԽՍՀՄ պետական մրցանակի: Գրեց «Դիմակահանդեսի», «Պեպոյի», Հայկական ԽՍՀ պետական հիմնի երաժշտությունը, ստեղծեց ջութակի, թավջութակի, դաշնամուրի կոնցերտ-ռապսոդիաները, մենանվագներ ալտի, ջութակի, դաշնամուրի համար:

Արամ Խաչատրյանը արմատներով կապված էր հայրենի հողին, նա գովերգում էր նորն ու գեղեցիկը, կյանքի ստեղծագործ պաթոսը, գովերգում ուժեղ, ազատ ու գեղեցիկ մարդուն:

«— **Ախարհում իշխողը պետք է լինի մարդասիրությունը, իսկ երաժշտական արվեստն ու մարդասիրությունը միմյանցից անբաժան են»** — հարցազրույցներից մեկում ասել է մեծ կոմպոզիտորը:

Ա. Խաչատրյանը հեղինակային համերգներով հանդես է եկել ԽՍՀՄ տարբեր քաղաքներում և արտասահմանյան 55 երկրներում՝ Եվրոպայի սոցիալիստական բոլոր երկըրներում, ինչպես նաև ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Իտալիայում, Ճապոնիայում, ԳՖՀ-ում և այլուր:

Հայ մեծ կոմպոզիտորը երաժըշտական արվեստում վիթխարի ներդրումների համար պարգևատրվել է Լենինի երեք, Աշխատանքային Կարմիր դրոշի, Հոկտեմբերյան հեղափոխության շքանշաններով, ինչպես նաև արտասահմանյան երկըրների բազմաթիվ մեդալներով ու շքանշաններով, այդ թվում Ֆ. Լիստի, Բ. Սմետանայի, Բ. Բարտոկի հուշամեդալներով, խաղաղության համաշխարհային խորհրդի՝ Ժ. Կյուրիի մեդալով, ԲԺՀ-ի Կիրիլի և Մեֆոդիի Առաջին աստիճանի, Ֆրանսիական «Արվեստի և գրակա-

Ս. Սարգիս եկեղեցին (XIII դ.)
Церковь св. Саркиса (XIII в.)

«Հաղթանակ» կամուրջը
Мост Победы

«Հրազդան» ստադիոնը
Стадион «Раздан»

նության» երրորդ աստիճանի շքանշաններով: Ընտրվել է Իտալիայի «Սանտա Չեչիլիա» երաժշտական ակադեմիայի պատվավոր անդամ, ԳԴՀ-ի ԳԱ թղթակից անդամ, Մեքսիկայի կոնսերվատորիայի պատվավոր պրոֆեսոր: Լեհաստանի ժողովրդական հանրապետությունը նրան ճնորհել է արվեստի վաստակավոր գործչի կոչում:

«Չափազանց հզոր է Արամ Խաչատրյանի էմոցիոնալ լիցքը», — գրել է հանրահռչակ ջութակահար Դավիթ Օյստրախը:

Իսկ կոմպոզիտոր Դմիտրի Կաբալևսկին դիպուկ է նկատել.

«Արամ Խաչատրյանը հարուստ է, հարուստ է այն ամենով, ինչը նրան տվել է հայրենիքը, նրա հարազատ Հայաստանը»:

Լենինի պողոտան
Проспект Ленина

ՀԽՍՀ կապի մինիստրության շենքը
Здание Министерства связи Армянской ССР

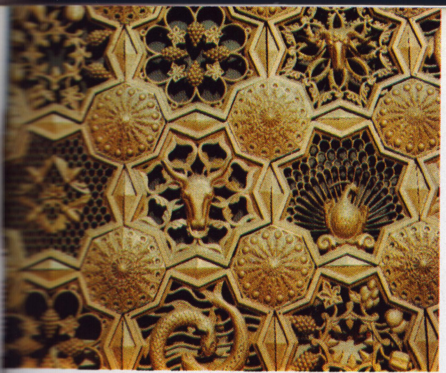

Հողի բարիքները...
Дары земли...

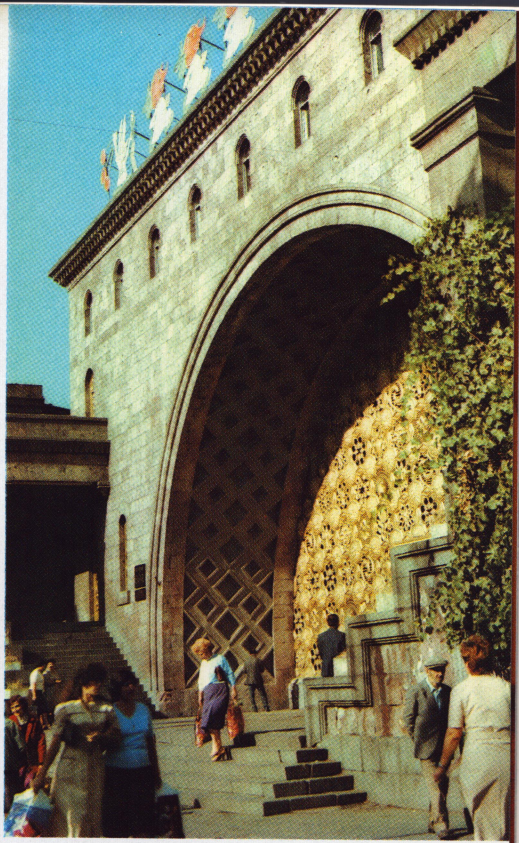

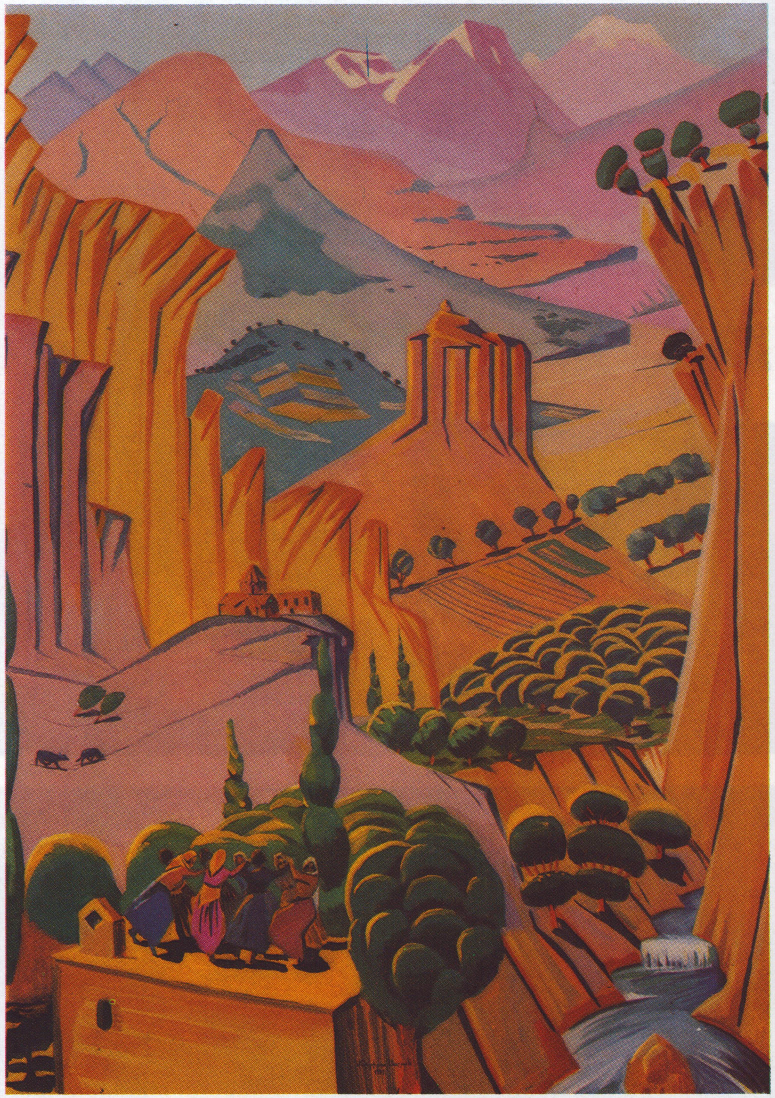

Մ. Սարյան—«Հայաստան»

М. Сарьян «Айастан»

Մ. Սարյանի հուշարձանը

Памятник М. Сарьяну

Ալ. Սպենդիարյանի անվան
օպերայի և բալետի
թատրոնը
Театр оперы и балета
им. А. Спендиаряна

Տեսարան «Անուշ»
օպերայից
Сцена из оперы
«Ануш»

Ալ. Սպենդիարյանի հուշարձանը
Памятник Ал. Спендиаряну

Հովհ. Թումանյանի հուշարձանը
Памятник Ов. Туманяну

Սայաթ-Նովայի պողոտան
Проспект Саят-Новы

Հայաստանի պետական երգչախումբը
Государственная капелла Армении

ՀԿԿ Կենտկոմի շենքը
Здание ЦК КП Армении

Արամ Խաչատրյանի տուն- թանգարանում
Дом-музей Арама Хачатуряна

ՀԽՍՀ ԳԱ նախագահության շենքը
Здание Президиума Академии наук Армянской ССР

Ստ. Շահումյանի անվան համագումարների պալատը
Дворец съездов им. Ст. Шаумяна

Հայֆիլհարմոնիայի մեծ դահլիճից ոչ հեռու, Պլեխանովի փողոցի վրա է գտնվում Արամ Խաչատրյանի տուն-թանգարանը: Շենքի վերհաշուք հինգ կամարները զարդարում են թանգարանի ճակատային մասը: Հենց մուտքի մոտից լսվում է հանճարեղ Խաչատրյանի աննման երաժշտությունը, որը ուղեկցում է այցելուին թանգարանում գտնվելու ժամանակ: Տուն-թանգարանը բացվել է 1984-ի հունվարին: Եռահարկ այս շենքում ցուցանմուշների թիվը հասնում է 11.000-ի, որոնք մանրամասնորեն պատմում են մեծ արվեստագետի գեղեցիկ կյանքի ու գործունեության մասին:

Աշխարհահռչակ կոմպոզիտորը իր մահկանացուն կնքեց 1978 թվականին և ննջում է հայ մեծերի կողքին՝ Երևանի քաղաքային պանթեոնում:

Լենինի պողոտայով քայլում ենք առաջ: Աջ կողմում միջնադարի մեծ մտածող, երգահան, բանաստեղծ ու նվագածու Սայաթ-Նովայի աղբյուր-հուշարձանն է, իսկ մի քանի քայլի վրա՝ նրա անունը կրող երաժշտական դպրոցը և լայնահուն պողոտան:

Սայաթ-Նովան Անդրկովկասի բանաստեղծ-երգիչն է, և նրա երգերը օրվա բոլոր ժամերին հնչում են ռադիոյով, հեռուստատեսությամբ, համերգասրահներում:

Սայաթ-Նովան հայ գուսանական-ժողովրդական քնարերգության գագաթն է: Խորապես ազգային երևույթ լինելու հետ միասին Սայաթ-Նովան առաջին բանաստեղծն էր, որը իր բազմալեզու ստեղծագործությամբ ու առօրեական գործունեությամբ մեծ դեր խաղաց Կովկասի ժողովուրդների հոգեվոր մերձեցման ասպարեզում: XVIII դարի երկրորդ կեսից նըրա հանճարի շնչով են ջերմացել հայը, վրացին, ադրբեջանցին: Նա եղբայրական այս երեք ժողովուրդների լեզուներով հնչեցրեց իր ոսկե քնարը:

Կոմիտաս (Սողոմոն Գևորգի Սողոմոնյան) — ծնվել է 1869 թվականին Քյոթահիայում (Թուրքիա), վախճանվել է 1935 թվականին Փարիզում: Թաղված է Երևանում, իր անունը կրող զբոսայգում գտնվող հայ մշակույթի գործիչների պանթեոնում:

Կոմիտասը հայ ժողովրդի ամենահանճարեղ և շատ սիրված զավակներից է, նրա բազմադարյան մշակույթի ամենամեծ երախտավորներից մեկը՝ նվիրական ու սրբացած մի անուն:

Նա միայնակ կատարեց ավելին, քան կարող էր կատարել երաժիշտ-ազգագրագետների մի ամբողջ կաճառ: Եղավ

հայ ոգու հայտնաբերողը երաժըշտության, երգի մեջ, մեր ժողովրդի ինքնությունը հասւռատող մեղեդիների հուզաթրթիռ աշխարհում, մեր հավերժախոս երգարանը մատդկության երաժշտական մշակույթի պատմության մեջ:

Հանճարեղ կոմպոզիտորը շրջել է ողջ Հայաստանը, հավաքել ու գրի է առել ավելի քան երեք հազար երգ, մշակել, մաքրել դրանք օտարա.. տ ազդեցություններից և վերադարձրել ժողովրդին: Մեծ Կոմիտասը հազվագյուտ խմբավար էր, մեծահմուտ երգիչ, կատարող ու բանաստեղծ, իմաստուն գիտնական, կրքոտ հրապարակագիր և հրապարակախոս:

Տխուր կյանք է ունեցել մեծ արվեստագետը: Զրկվելով ծնողներից, որբացած 12-ամյա պատանուն Արևմտյան Հայաստանից բերել են Էջմիածին և ուսման տվել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, ուր գեղեցիկ ու հմայիչ ձայնի և երաժշտական բացառիկ ընդունակությունների համար հատուկ ուշադրություն է դարձվել նրա երաժըշտական դաստիարակությանը: Ճեմարանն ավարտելով՝ 1893-ին նշանակվել է երաժշտության ուսուցիչ և խմբավար Մայր տաճարում: 1894-ին ձեռնադրվել է կուսական աբեղա: Նրան շնորհել են յոթերորդ դարի բանաստեղծ ու երաժիշտ կաթողիկոս Կոմիտասի անունը: Մեկ տարի անց դարձել է վարդապետ և այնուհետև կոչվել ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ: Սովորել է Թիֆլիսում, ավարտել Բեռլինի կոնսերվատորիան: Երաժշտական բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել Գերմանիայում, գրել երգեր, ռոմանսներ, խմբերգեր:

Վերադառնալով Էջմիածին եռանդուն կերպով շարունակել է գիտական և մանկավարժական աշխատանքը: Ճեմարանի խմբով համերգներ է տվել Երևանում, Բաքվում, Թիֆլիսում: Իր արվեստը ցուցադրել ու դասախոսություններ է կարդացել Փարիզում, Շվեյցարիայի քաղաքներում, Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունում և այլուր: Ավստրիական նշանավոր երաժշտագետ Է. Վելլեշը ծանոթանալով Կոմիտասի երգերին, նրան բնութագրել է որպես «ներդաշնակության և պոլիֆոնիայի հազվագյուտ վարպետի»:

1910 թվականին տեղափոխվել է Կ. Պոլիս և 1912-ին կազմելով «Հայ գուսան» երգչախումբը, երաժշտական-խմբավարական, մանկավարժական-պրոպագանդիստական բեղուն աշխատանք է ծավալել:

Անվանի կոմպոզիտորը բնակվելով Կ. Պոլսում, ակտիվ մասնակցություն է բերել նաև թուրքական մշակութային կյանքին, երգեր հորինել թուրք բանաստեղծների խոսքերով, կարդացել բազում դասախոսություններ: 1915 թ. ապրիլի 2-ին և 3-ին «Թուրք օջախ» մշակութային կենտրոնի հատուկ հրավերով մեներգել և երգչախմբով կատարել է իր ստեղծագործությունները, որոնք մեծ ընդունելություն են գտել թուրք ունկնդրի կողմից: Բայց օրեր անց կատարվեց զարհուրելին:

1915 թ. թուրքական կառավարության կազմակերպած Մեծ եղեռնը, բարբարոսաբար բնաջնջեց երկու միլիոն անմեղ հայերի: Այդ ցնցող ողբերգությունը և մեծ արվեստագետի աքսորում կրած սպանիչ մղձավանջը նրան հասցրեցին մտավոր հավասարակշռության անդառնալի կորստի: (1935 թ. Փարիզի հոգեբուժական հիվանդանոցում հանճարեղ Կոմիտասը կնքեց իր մահկանացուն):

«... Կոմիտասի երաժշտությունը ոճական անաղարտություն է, վսեմաշուք լեզու: Ամեն մի հայ կոմպոզիտոր պետք է իմանա նրա ստեղծագործությունները: Ես միշտ եղել եմ ու գերված կմնամ Կոմիտասի երաժշտությամբ»,—ասել է Արամ Խաչատրյանը:

«... Կոմիտաս անունը թանկ է, որպես անուն ականավոր երաժիշտներից մեկի՝ լուսավորչի, որի տաղանդին, մտքին ու սրտին պարտական ենք ծնունդով, զարգացմամբ ու ծաղկմամբ...»—Դմիտրի Կաբալևսկի:

«—Երազում եմ,- գրել է ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, Մոսկվայի Չայկովսկու անվան կոնսերվատորիայի ռեկտոր, ռուսական պետական երգչախմբի ղեկավար Ալեքսանդր Սվեշնիկովը,- **որ իմ ղեկավարած երգչախումբը կատարի Կոմիտասի «Պատարագներից» մի քանիսը: Ինչպիսի յուրահատուկ վարպետություն է դա»:**

Շատ շատերին է հմայում նրա թովիչ ու զուլալ, պարզ ու վճիտ, խոր ու խորհրդավոր երաժշտությունը: Կոմիտասը հայ ժողովրդի հավերժորեն հընչող ոգին է, ազգային հպարտությունը, «Անլռելի զանգակատունը»:

Քայլում ենք առաջ: Լենինի պողոտայի և Մոսկովյան փողոցի հատման մասում, ձախ կողմի վրա, Թատերական հրապարակն է, ուր կանգնած է մեծատաղանդ ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի հուշարձանը: Անմահ ճարտարապետը իր առջև փռել է Երևանի հատակագիծը և գլխահակ ու մտազբաղ պրպտում է, խորհում, աշխատում: (Աշխարհում միակ

քաղաքը, որտեղ կանգնեցված է իր ճարտարապետի հուշարձանը): Հուշարձանի հիմնաքարի երկայնքով փորագրված է բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի հետևյալ տողը

«Նա տեսել է երևի արևային մի քաղաք»:

Հայ հանճարեղ ճարտարապետ, խորհրդային ճարտարապետության ականավոր գործիչ Ալ. Թամանյանը 1904 թ. Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիան ավարտելուց հետո, ձեռնամուխ է լինում մի շարք ուշագրավ շենքերի ու շինությունների նախագծմանն ու կառուցմանը: Նրա նախագծով են կառուցվել Կազանի Պրոգորովսկայա կայարանի շենքը, Յարոսլավլի արդյունաբերական ցուցահանդեսի տաղավարներն ու այլ շենքեր: Ճարտարապետական գիտության զարգացման գործում նշանակալից ներդրման համար պարգևատրվել է Ոսկե մեծ մեդալով, իսկ 1914 թվականին արժանացել ակադեմիկոսի կոչման:

1923 թվականից Թամանյանը աշխատում է Հայաստանում: Կազմում է Երևանի վերակառուցման նոր հատակագիծը, որի սկզբունքներով մինչև այսօր էլ ընդարձակվում ու զարգանում է հայոց մայրաքաղաքը: Գլխավոր հատակագծի հիմքում, որպես քաղաքաշինության հաջողված ու լավագույն օրինակ, ընկած է օղակաձև-ճառագայթային քաղաք-այգու հատակագծման սկզբունքը՝ հյուսիս-հարավ կոմպոզիցիոն առանցքի վրա, ելնելով տեղանքի պայմաններից ու փողոցների գոյություն ունեցող ցանցից: Թամանյանի նախագծով կառուցվել են բազմաթիվ շենքեր ու շինություններ, որոնցից Հայկական ԽՍՀ կառավարական տունը, օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի շենքը անթառամ փառքով պսակեցին հեղինակի անունը:

Լենինի պողոտայի և Մոսկովյան փողոցի խաչմերուկներում է գտնվում ԽՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ-քանդակագործ Երվանդ Քոչարի տուն-թանգարանը: Բազմաթիվ ցուցանմուշները այցելուներին հանգամանալից պատմում են մեծ արվեստագետի գեղեցիկ կյանքի ու նրա թողած ստեղծագործական հարուստ ժառանգության մասին:

Այստեղ ցուցադրված են գեղանկարներ, քանդակներ, գրաֆիկական աշխատանքներ, լուսանկարներ, փաստաթղթեր, հրատարակություններ և այլն: Ճաշակով ձևավորված ցուցադրությունները Ե. Քոչարի մասին ամբողջական պատկերացում են տալիս դիտողին, որոնցից շատերը, ի նշան սիրո ու

Տաղով եկավ,
Ախով գնաց Սայաթ-Նովան,
Երգով եկավ,
Վերքով գնաց Սայաթ-Նովան,
Սիրով եկավ,
Սոով գնաց Սայաթ-Նովան,
Սիրով մնաց Սայաթ-Նովան
ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Սայաթ-Նովայի հուշարձանը
Памятник Саят-Нове

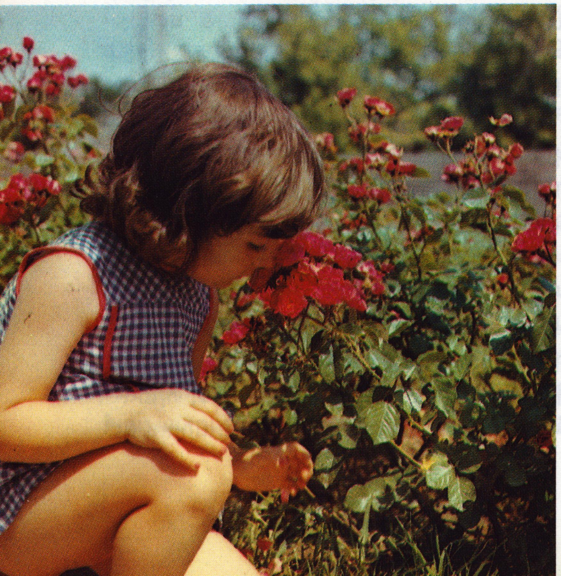

Саят-Нова воспел своей золотой лирой свободу и справедливость, любовь и счастье, дружбу народов, дарил людям цветы жизни

Ե. Քոչար — «Նատյուրմորտ»
«Натюрморт» — Е. Кочар

Ալ. Թամանյանի հուշարձանը
Памятник Ал. Таманяну

Պարարվեստի ուսումնարանում
В хореографическом училище

երախտագիտության, ջերմ գրառումներ են թողնում տպավորությունների գրքում:

«Մեծ ուրախություն ունեցա այցելելու Եր. Քոչարի թանգարանը: Հիշում եմ 1966-ին Երևանում նրա հետ ունեցած մեր անմոռաց հանդիպումները: Իրապես հիացած եմ Վարդան Մամիկոնյանի արձանով: Միշտ մտքիս մեջ է Փարիզը, 1930-ական թվականները, երբ Քոչարի հետ միասին էինք: Երևանը հարստացավ արվեստի այս սքանչելի օջախով, որը պիտի ծառայե նոր սերունդներին, ցույց տալու, թե որքան մեծ արվեստագետ եղած է մեր սիրելի Քոչարը»:

Այս գրառումը թանգարանի բացման հաջորդ օրը՝ 1984-ի հունիսի 23-ին, թողել է ժամանակի մեծ նկարիչ՝ ֆրանսիական Ակադեմիայի անդամ Գառզուն՝ Գառնիկ Զուլումյանը:

Երվանդ Քոչարը հայ ազգային մշակույթի ճանաչված դեմքերից է: Մեծ նկարիչ, քանդակագործ-մոնումենտալիստ, նորարար ու գյուտարար: Այսպես է բնութագրում հայ արվեստասեր ժողովուրդը իր սիրելի զավակին:

Թիֆլիս, Փարիզ, Երևան: Ահա Եր. Քոչարի ստեղծագործական կյանքի երեք հիմնական փուլերը: Առաջինում՝ արևելքի այս պերճաշուք քաղաքում ծնվել է, առնականացել, երկրորդում՝ երիտասարդ հասակում ընկղմվել է աշխարհի քաղաքակրթության ու արվեստների հորձանուտը, իսկ հայրենի քաղաքում՝ Երևանում, հասունացել, հղկվել ու ստեղծել է մեծ արվեստագետին արժանի գլուխգործոցները:

Երվանդ Քոչարը բազմաշերտ, բազմաժանր ու բեղուն արվեստագետ է: Գեղանկարչություն, գրաֆիկա, քանդակագործություն և գեղանկարչություն տարածության մեջ: Հատկապես վերջինը, որ ամենուր ընկալվել ու ընկալվում է որպես նոր ուղղություն արվեստում:

Ֆրանսիացի հայտնի քննադատ և արվեստի պատմաբան Վոլդեմար Ժորժը գրել է.

«Քոչարի տարածական նկարչությունը ժամանակակից արվեստի գերագույն նվաճումներից մեկն է, բնորոշ ուրվատեսիլների դարաշրջանին, նկարիչների ու քանդակագործների համար երրորդ ուղի, ինքնուրույն մի արվեստ: Ժամանակն է Քոչարին՝ այդ աբարչին արժանին մատուցել»:

Մեծ նկարիչ-քանդակագործի մտքի թռիչքը 60-70-ական թվականներին փայլատակեց նորովի, երբ հրաշալի արվեստագետը կերտեց և հայրենի քաղաքում՝ Երևանում, բարձր պատվանդանի վրա կանգնեց-

րեց երկու հրեղեն նժույգներ ու նրանց ոսկե թամբին նստեցրեց հայ ժողովրդի ամենասիրված զավակներին, հայ ժողովրդի էպոսի հերոս Սասունցի Դավթին և V դարի հայ ազատագրական շարժման առաջնորդ Վարդան Մամիկոնյանին: Երկուսն էլ համաշխարհային արձանագործության փայլուն նմուշներ, որոնք հարստացնում են հայ արվեստի գանձարանը, նորոգում մեր ժողովրդի հերոսական անցյալի պատմության էջերը, զարդարում այս հինավուրց ու հավերժ ջահել քաղաքը, դառնում նրա խորհրդանիշը և փառք բերում նրանց արարող մեծագործ հեղինակին՝ Երվանդ Քոչարին:

Հատում անցնում ենք Մոսկովյան փողոցը: Աջ կողմի վրա Լենինի պողոտայի 48 համարի շենքն է: Ճարտարապետական ինքնատիպ լուծումներով կառուցված այս շենքը զարդարում է պողոտան, գրավում անցորդի ուշադրությունը:

«Այս տանը ապրել է . . .» կոմպոզիտոր Աշոտ Սաթյանը, Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական արտիստ, հայ երգի գիտակ, բազմավաստակ երգիչ Շարա Տալյանը, Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական արտիստ, անվանի ռեժիսոր Վավիկ Վարդանյանը, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Հրաչյա Ներսիսյանը, Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական արտիստ, պրոֆեսոր Միքայել Մազմանյանը, Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական նկարիչ, քանդակագործ Սուրեն Ստեփանյանը, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Ավետ Ավետիսյանը, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Վաղարշ Վաղարյանը, ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ Գուրգեն Գաբրիելյանը, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Դավիթ Մալյանը . . .

Ծանոթանալով հուշատախտակների մակագրություններին, մեր առջև հառնում է արվեստի հսկաների փայլուն մի համաստեղություն, սիրելի դեմքեր, որոնց անմնացորդ ջանքերով, վիթխարի վերելք է ապրել հայ ազգային մշակույթը՝ թատրոնը, կինոն, երաժշտությունը, նկարչությունը, քանդակագործությունը: Բնական է, որ հենց այս շենքում է գտնվում նաև արվեստի աշխատողների տունը:

Լենինի պողոտան երևանցու համար սիրելի ու հարազատ է նաև ամենից առաջ այս հրաշալի մարդկանց հիշատակով: Շատ երևանցիներ լավ են հիշում ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, թատրոնի մեծահամբավ ռեժիսոր, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Վարդան Աճեմյանին, հայ մեծանուն լեզվաբան, ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանին, գիտության վաստակավոր գործիչ ազգագրա-

գետ Սրբուհի Լիսիցյանին, մեծատաղանդ կոմպոզիտոր Արմեն Տիգրանյանին, Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական արտիստ Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանին և ուրիշների, որոնք ապրել են Լենինի պողոտայի այս հատվածում:

Շարունակում ենք մեր շրջագայությունը: Այնուհետև «Նաիրի» կինոթատրոնն է, «Երևաննախագիծ» ինստիտուտը, գեղարվեստաթատերական ինստիտուտը, բնակելի և վարչական շենքեր, առևտրի օբյեկտներ:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Լենինի պողոտան եզրափակվում է բարձունքում հառնող պողպատագույն բազալտից կառուցված ինքնատիպ մի շենքով: Կառույցի առջև մեր հնավանդ դպրության ու գիտության ռահվիրաների բազալտակուռ արձաններն են, կենտրոնում՝ հայ դպրության հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցը: Շենքի նախագծի հեղինակն է վաստակաշատ ճարտարապետ Մարկ Գրիգորյանը: Դա Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտն է՝ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ, որը տասնյակ դարերի տարեգրության հուշակավոր ու խոսուն մեր գանձարանն է:

Նախ՝ Մեծն **Մեսրոպ Մաշտոցի** մասին:

Հայ գրերի ստեղծող և մատենագրության հիմնադիր, առաջին թարգմանիչ, առաջին ուսուցիչ և հայալեզու դպրոցի հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցը ծնվել է պատմական Հայաստանի Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում: Ծննդյան տարին ընդունված է համարել 362 թ.: Վախճանվել է 440 թ. փետրվարի 17-ին, թաղված է Աշտարակի շրջանի Օշական գյուղում:

Հայ ժողովրդի համար մըղձավանջային, ծանր ժամանակներ էին: Հայաստանը բաժանված էր երկու մեծ տերությունների՝ Հռոմեական և Պարսկական պետությունների միջև: Հայ ժողովուրդը կորցնելով իր միասնությունն ու անկախությունը գտնվում էր նաև քաղաքական և մշակութային տարբեր ազդեցությունների տակ: Այս պայմաններում հայոց երկրում իբրև պետական, ուսումնական և կրոնական-պաշտամունքային լեզու էին համարվում հունարենն ու պարսկերենը: Խորենացու և Փարպեցու վկայությամբ, Մաշտոցի մոտ հղանում է հայկական գրեր ստեղծելու գաղափարը: Մաշտոցըն իր ծրագրերն իրականացնելու մտադրությամբ վերադառնում է Վաղարշապատ և, բարեբախտաբար, ի դեմս Սահակ կաթողիկոսի գտնում իր համախոհին, քանի որ հայ գրերի ըստեղծումը նաև պետական գործ էր, պետության միասնականությունը ապահովող գործոն, Վըռամշապուհ արքան ոչ միայն ողջունում է, այլև քաջալերում նրանց նախաձեռնությունը:

Տևական տքնությունների ու տառապանքների գնով Մեսրոպ Մաշտոցը կարողացավ ստեղծել միասնական հայկական հնչյունական համակարգը ներկայացնող 36 տառ, այսպես կոչված ՀՆՉՅՈՒՆԱՅԻՆ ԳԻՐ:

Ավարտելով իր գործը՝ սուրբ աջով հայրաբար ծնելով սքանչելի հայերեն լեզվի նշագրերը, Սամոսատ քաղաքում հանձնարարում է հունական դպրության Հռոփանոս անունով մի հմուտ գրչի ստեղծված տառերը ձևավորել գեղագրորեն: Հենց այստեղ էլ Մաշտոցը Աստվածաշնչից թարգմանեց մեկ նախադասություն.

«Ճանաչել զիմաստություն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»:

405 թվականը, փաստորեն, դարձավ այբուբենի ծննդյան տարեթիվը, որից հետո սկսեցին կազմակերպվել հայալեզու դպրոցներ, հիմք դրվեց հայ մատենագրությանը, կատարվեցին բազում թարգմանություններ, որոնցից առաջինը՝ «Աստվածաշունչը»՝ ամբողջությամբ: Այս թարգմանությունը XVIII դարի ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետ Մ. Լակրոզը անվանել է «Թարգմանությունների թագուհի»:

Հայ գրերի հայտնագործումից հետո լայն թափ ստացավ թարգմանական արվեստը և ինքնուրույն ստեղծագործությունը:

Ի պատիվ հնագույն թարգմանիչների մեծ վաստակի, դեռևս V դարում հայ ժողովուրդը հիմնադրեց «Թարգմանչաց տոնը», որը նշվում է արդեն 15 դար:

Մ. Մաշտոցը հայոց այբուբենը ստեղծեց այնպիսի կատարելությամբ ու կենսունակությամբ, որը շուրջ 1600 տարի առանց փոփոխությունների շարունակում է հավատարմորեն ծառայել հարազատ ժողովրդին:

Մեսրոպ Մաշտոցի արձանի մոտից ժապավենաձև կարճ ճանապարհը մեզ տանում է դեպի Մատենադարանի գլխավոր մուտքը, որի երկու կողմերում կանգնած են միջնադարի հայ վեց խոշոր մտածողների քարակոփ հուշարձանները:

Մովսես Խորենացի:

Հինգերորդ դարի հայ մատենագրությունը ներկայացնող նը-

շանավոր պատմիչների համաստեղության մեջ հատկապես առանձնանում է Մովսես Խորենացին, որը ըստ արժանվույն վաստակել է «Հայոց պատմահայր» պատվավոր տիտղոսը:

Խորենացին ծնվել է մոտավորապես 410 թվականին: Մ. Մաշտոցին և Սահակ Պարթև կաթողիկոսին աշակերտել է 20-25 տարեկանում: Այնուհետև մեկնել է Ալեքսանդրիա, հմտանալու քերթողական, ճարտասանական, քերականական «արվեստների» մեջ, կատարելագործելու հունարենի իր իմացությունը: Այդ ընթացքում այցելել է Եդեսիա, ծանոթացել նրա հինավուրց մշակութային կենտրոնի հարուստ դիվաններին:

Խորենացին հայրենիք է վերադառնում 440 թ. և անմնացորդ նվիրվում լուսավորչական գործին: Նա եռանդուն կերպով զբաղվում է թարգմանչական աշխատանքով, ինչպես նաև ինքնուրույն գործերի ստեղծմամբ: Խորենացին նշանավոր երգիչ-երաժիշտ ու բանաստեղծ էր: Բազմաթիվ շարականներ նրան են վերագրվում:

Սակայն Խորենացու մեծությունը որպես մատենագրի, մեծ մտածողի ու գործչի «Հայոց պատմությունը» անգնահատելի գործի մեջ է:

Խորենացին «Հայոց պատմությունը» շարադրել է հանճարեղ խորաթափանցությամբ ու մեծ տքնանքով:

«Հայոց պատմությունը» արդյունք է հեղինակի հանճարի և վեհ ու ազնիվ քաղաքացիական զգացման: Միջնադարում դրանով կրթվել են հայ ժողովրդի տասնյակ սերունդներ, կազմավորվել է մտավորականության գիտա-քաղաքական միտքը, այն քաջության, սխրանքների է կոչել դժվարին ճանապարհ կտրած ժողովրդին:

Խորենացին հայ ժողովրդի պատմությունը ստեղծելիս այն դիտել է համաշխարհային պատմության միջավայրում, նրա տեսադաշտում է եղել ժամանակի ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը:

Նա հայոց պատմությունը շարադրել է մերձակա առնչություն ունեցող բոլոր երկրների պատմության հետ սերտորեն փոխկապակցված: Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ արժեքավոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Հին Բաբելոնի, Ասորեստանի, Պաղեստինի, Աքեմենյան Պարսկաստանի, Հունաստանի, Հին Հռոմի, Պարթևստանի, Բյուզանդիայի, Վրաստանի, Աղվանքի, Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մասին, որով և այս գիրքը դառնում է հիշյալ երկրների պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից մեկը:

Մեր ժամանակներում «Հայոց պատմությունը» դարձել է համաշխարհային գիտության ուսումնասիրման առարկա, այն թարգմանվել է լատիներեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, հունգարերեն և այլ լեզուներով:

Խորենացին խորն է ըմբռնել իր ժողովրդի էությունը, նրա խիզախող ոգին և տվել նրա հպարտ ու անմահ բնութագիրը:

«. . . Թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհում էլ քաջության շատ գործեր կան գործված, գրելու, հիշատակելու արժանի»:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ստեղծումը նույնպես հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակի «արիության գործերից» մեկն է, որը անմահ կմնա բոլոր ժամանակներում:

Խորենացու արձանի կողքին կանգնած է միջնադարյան հայ մշակույթի խոշորագույն դեմքերից մեկի՝ **Մխիթար Գոշի** հուշարձանը: Մեծ մտածող, գիտնական, օրենսդիր, գրող, մանկավարժ, հասարակական գործիչ Մխիթար Գոշը ծնվել է 1120 թ. Գանձակ քաղաքում (այժմ Կիրովաբադ, մահացել է 1213 թ., թաղված է Նոր Գետիքում, հետագայում՝ Գոշավանք (Դիլիջան քաղաքի մոտակայքում) :

Մեծ գիտնականի տասնյակ աշխատություններից բացառիկ արժեք են ներկայացնում «Դատաստանագիրքը» և առակները:

«Աստված մարդկային բնությունը ազատ է ստեղծել, իսկ կախումը տերերից առաջ է եկել հողի և ջրի կարիքից»: Ահա մեծ մտածողի՝ Մխիթար Գոշի կենսափիլիսոփայությունը:

Մինչև XII դարը հայ իրականության մեջ աշխարհիկ օրենսգիրք չի եղել, իրավական հարցերը լուծվում էին եկեղեցական կանոններով: Հեղինակը «Դատաստանագրքի» ստեղծումը ձեռնարկել է 1184 թվականին: Այն բաղկացած է «Եկեղեցական կանոններ» և «Աշխարհիկ օրենքներ» բաժիններից: «Դատաստանագրքի» ստեղծման նըպատակը և իրագործումը առաջադիմական խիզախ քայլ էր, լուսավոր մտքի արգասիք և ուներ համազգային նշանակություն: «Դատաստանագիրքը» գործածվել է Հայաստանում, Լեհաստանի, Ղրիմի և հայկական այլ գաղթօջախներում: Իսկ վրաց Վախթանգ թագավորը թարգմանել է այն ու գործածության մեջ դրել իր երկրում: Հնում այն թարգմանվել է լատիներեն ու ղփթերեն:

Միջնադարյան գրականության մեծարժեք գործերից է

նաև Մխիթար Գոշի առակների ժողովածուն: Նրա առակների ժողովածուն առաջին արձակ ստեղծագործությունն է, որը ներկայացնում է գեղարվեստական գրականությունը իբրև «ինքնուրույն բնագավառ»: Այս իմաստով Մխիթար Գոշի առակները ճանաչողական մեծ արժեք ունեն, որոնք շատ բան են տալիս Հայաստանի պատմությունը, հասարակական կյանքը ճիշտ հասկանալու համար: Նույնը կարելի է ասել «Դատաստանագրքի» վերաբերյալ: Այն ոչ միայն իրավական-իրավաբանական օրենսգիրք է, այլև ժամանակի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակն արտացոլող մի աշխատություն:

Իր առաջադիմական հայացքներով Մխիթար Գոշը վեր է կանգնած ժամանակի և նույնիսկ հետագա դարերի ականավոր շատ մտածողներից:

Հաջորդը մեծերի շարքում միջնադարյան հայ ինքնատիպ դեմքերից մեկի՝ բանաստեղծ **Ֆրիկի** հուշարձանն է: Ծնվել է 1230-ական թվականներին՝ թաթար-մոնղոլական արշավանքների սկզբին, մահացել է XIV դարի առաջին քառորդում: Իր ստեղծագործություններում բանաստեղծը ճշմարտացիությամբ պատկերել է ժամանակի սոցիալ-քաղաքական ծանր վիճակը: Դա մի շրջան էր, երբ թաթարական հրոսակները հրով ու սրով զավթել էին Հայաստանը և հաստատել իրենց դաժան տիրապետությունը: Վայրագ թշնամին ավերում էր Հայաստանի ծաղկուն քաղաքները՝ Անին, Կարսը, Դվինը, Կարինը:

Քաղաքացի բանաստեղծը, որի համար թանկ էր իր հայրենիքի անկախությունը, ցավով ու սրտի կսկիծով է ողբում իր հայրենակիցների ծանր վիճակը, ընդվզում սոցիալական անարդարության դեմ:

Չորրորդը՝ միջնադարի խոշոր գիտնական, հայ իրականության մեջ բնական գիտությունների հիմնադիր **Անանիա Շիրակացու** հուշարձանն է: Մեծ մտածողը մաթեմատիկայի, տիեզերագիտության, աստղագիտության, աշխարհագրության, տոմարագիտության ու բնական այլ գիտությունների բնագավառում ուներ հանրագիտարանային վիթխարի գիտելիքներ:

Շիրակացու գրչին են պատկանում «Տիեզերագիտություն և օրացույց», «Մաթեմատիկա», «Չափի և կշիռների մասին», «Աշխարհագրություն», «Լուսնային պտույտի աղյուսակ», «Ողջ մարդկության գիտելիքների և իմաստությունների հիմքերը» և այլ անգնահատելի աշխատություններ:

Շիրակացին ապացուցեց, որ երկրագունդը կլոր է, պտտվում

է իր առանցքի շուրջը, որ լուսինը զուրկ է սեփական լույսից, գիտականորեն հիմնավորեց և մեկնաբանեց օրվա ու գիշերվա առաջացման, արևի և լուսնի խավարման, ինչպես նաև մինչ այդ անհայտ մի շարք երևույթներ:

Հայ բանահյուսության բնագավառում ևս Շիրակացու ստեղծագործությունները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Դրանք գրված են կենդանի, պատկերավոր ու հյութեղ լեզվով, որոնցում ատացոլվում են հայ արձակի բնորոշ առանձնահատկությունները:

Շիրակացին ծնվել է VII դարի սկզբում, պատմական Շիրակ գավառի Անի ավանում, մահացել է նույն դարի ութսունական թվականներին:

Անանիա Շիրակացուց աջ **Գրիգոր Տաթևացին** է: Անվանի փիլիսոփա, մանկավարժ և եկեղեցական նշանավոր գործիչ Գրիգոր Տաթևացու ստեղծագործությունը ֆեոդալական Հայաստանի փիլիսոփայության և սոցիալ-քաղաքական մտքի զարգացման բարձրակետն է: Ծնվել է 1346 թ., սովորել Տաթևի համալսարանում, հետագայում ղեկավարել միջնադարյան Հայաստանի գիտական այդ խոշոր կենտրոնը: Տաթևացու ստեղծագործական ժառանգությունը բնութագրվում է գիտական հետաքրքրությունների բազմակողմանիությամբ, իր ժամանակի համար առաջավոր գաղափարներով, փիլիսոփայական, աստվածաբանական մի շարք կարևոր պրոբլեմների լուծմամբ, որոնցում արտահայտված են մատերիալիստական միտումները: Տաթևացին եղել է նաև բարձրարվեստ նկարիչ և երաժիշտ: Նրա գեղանկարչական աշխատանքները, որոնցից երկուսը պահպանվում են Մաշտոցի անվան մատենադարանում, աչքի են ընկնում գունագեղությամբ, քնարականությամբ, մարդու ներաշխարհ թափանցող խորունկ փիլիսոփայությամբ: Գրիգոր Տաթևացին մահացել է 1409 թ. դեկտեմբերի 27-ին, Տաթևում:

Ահա և վեցերորդ հուշարձանը՝ **Թորոս Ռոսլինը**:

Համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ նշանակալից է հայ մատենական գեղանկարչությունը, որի փայլուն դրսևորումներից է կիլիկյան մանրանկարչության դպրոցը: Ռոսլինը այդ դպրոցի ամենախոշոր ներկայացուցիչն է: Ականավոր այս նկարչի ծննդյան վայրն ու թվականը հայտնի չեն, սակայն պահպանվել են Ռոսլինի ձեռքով պատկերազարդված յոթ ձեռագրեր, որոնցից չորսը գտնվում են Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վան-

քում, մեկը՝ Բալթիմորում (ԱՄՆ), մյուսը՝ Կ. Պոլսում (Թուրքիա):

Հայտնի է նաև, որ Ռոսլինի պատկերազարդ ձեռագրերում կան Կոնստանդին Առաջին կաթողիկոսի կամ նրա մերձավորների պատկերները: Թորոս Ռոսլինը կապված է եղել պալատական բարձր շրջանների հետ, այդ են վկայում կիլիկյան թագավոր Լևոն Երրորդի երկու դիմանկարները: Առաջինը Լևոնին պատկերում է պատանի հասակում, երկրորդը՝ 1262 թվականին Կեռան թագուհու հետ՝ հարսանյաց հանդեսին:

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում է պահպանվում Թորոս Ռոսլինի պատկերազարդ յոթերորդ ձեռագիր-մանրանկարը, ուր պատկերված է Կոստանդինը, (ձեռագիր՝ 7690, 1249 թ.):

Թորոս Ռոսլինը Միջերկրական ծովի ափին, Հայկական Կիլիկիայում XIII դարի երկրորդ կեսում ձեռագրեր է ծաղկում, գրքեր ընդօրինակում, դրանք պատկերազարդում ամենանրբին արվեստով: Մագաղաթի վրա արարած նրա գեղանկար խորանները և լուսանցազարդերը միահյուսված ամենատարբեր պատկերներով հիացմունք են պարգևում մարդուն: Մեզանից ավելի քան 700 տարի առաջ ապրած հայ մեծ մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինի գործերը արվեստի իսկական գլուխգործոցներ են: Նրա ծաղկած գրքի յուրաքանչյուր էջը նման է մանրակերտ ու անխորտակ տաճարի, որի լուսաշող դարպասներից ներս մտնողը խանդավառվելով իր հետ կտանի լույսը սրբազան ու ջերմությունը հավերժող:

Մատենադարանի մարմարակերտ աստիճանները մեզ տանում են դեպի դարերի վաղեմություն ունեցող անմահ գանձերը:

«Մատենադարանը մշակույթի համաշխարհային մեծագույն տաճարներից մեկն է, ուր մըտնում ես ակնածանքով, գլուխ խոնարհելով այսպիսի սքանչելի մշակույթ ստեղծող մի իմաստուն ժողովրդի հանճարի ու արիության առջև»:

Այս գրառումը թողել է հայտնի գրող, Լենինյան մրցանակի դափնեկիր Սերգեյ Սմիռնովը: Մատենադարանը դիտելուց հետո իր տպավորությունն է գրել նաև մեծահամբավ ակադեմիկոս Ե. Տարլեն:

«Մատենադարանը անջնջելի տպավորություն է թողնում: Դեմ առ դեմ կանգնած ես պատմական մի ժողովրդի առջև, որը դասական հնադարից մինչև ներկա ժամանակները գտնվում է քաղաքակիրթ ազգերի առաջին շարքերում: Եվ որքան ուրախալի է, որ ժամանակակից

հայ սերունդը այսպիսի սիրով ու խնամքով է վերաբերվում իր մեծ անցյալին»:

Մատենադարանի ցուցադրություններում և գրապահոցներում պահպանվում են հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության, արվեստի, գրականության և բնական գիտությունների վերաբերյալ, ուսումնասիրման անսպառ աղբյուր հանդիսացող ավելի քան 16 հազար ձեռագրեր, 14 հազարը հայերեն, իսկ մոտ 2500-ը օտարալեզու: Դրանք V—XVIII դարերի ավելի քան 80 հայ պատմիչների ու ժամանակակիցների երկեր են, ինչպես նաև հին աշխարհի ու միջնադարի ականավոր գիտնականների ու մտածողների երկերի թարգմանություններ: Այստեղ պահպանվում են համաշխարհային գրականության այնպիսի հնագույն ու եզակի նըմուշներ, որոնց բնագրերը չեն պահպանվել և այսօր մարդկությանն են հասել միայն հայերեն թարգմանությունների շընորհիվ: Հայերեն ձեռագրերից բացի Մատենադարանում կան հազարից ավելի պարսկերեն, արաբերեն, հունարեն, հնդկերեն, ասորերեն, վրացերեն, լատիներեն, եթովպերեն և այլ լեզուներով ձեռագրեր:

Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած հայկական գրերը հիմք դրեցին ազգային դպրության: Հայաստանի դպրոցներում և եկեղեցիներում սկսեցին գրել մայրենի լեզվով, զարգացավ գրական լեզուն՝ գրաբարը:

Վեցերորդ դարի սկզբից հայ գաղափարական-գեղարվեստական միտքը ծնում է այնպիսի երկեր, որոնք պատվավոր տեղ են գրավում բազմադարյան գըրական ավանդույթներ ունեցող հին ժողովուրդների ստեղծագործությունների շարքում: Ծաղկում է ապրում նաև թարգմանական արվեստը:

Ղազար Փարպեցու (V դ.) մի վկայությունից երևում է, որ Մատենադարանի հիմքը կազմող Էջմիածնի ձեռագրատունը գոյություն է ունեցել դեռևս հինգերորդ դարում, որի նշանակությունը առավել մեծանում է 1441 թվականից հետո, երբ կաթողիկոսական աթոռը Սիսից (Կիլիկիա) տեղափոխվում է Էջմիածին: Այնուհետև ձեռագրերի ստեղծման ու հայթայթման գործը ավելի մեծ չափերի է հասնում:

Հայաստանի տարբեր շըրջաններում հիմնվել են բազմաթիվ մատենադարաններ ու գըրչության կենտրոններ՝ Սաղմոսավանք, Գլաձոր, Տաթև, Սանահին, Հաղպատ, Գեղարդ, Կեչառիս, Հովհանավանք, Աղթամար, Կիլիկիայում՝ Սիս, Հռոմկլա, Բարձրաբերդ, Ակներ, Գռներ և այլն: Հարկադրաբար

հայրենիքից հեռացած հայ գրիչները շարունակել են ձեռագրեր ընդօրինակել պանդխտության մեջ, օտար երկրներում՝ Հնդկաստանում, Իտալիայում, Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Ռումինիայում, Լեհաստանում և այլուր:

Հարատևող արհավիրքներից հրաշքով փրկված ձեռագիր մատյանները լի են իրենց ըստեղծողների դժվարին ու ողբերգական ճակատագրի ու այդ մատյանները փրկողների մասին հիշատակություններով:

Ահա հռչակավոր Մշո «Ճառընտիր» ճակատագիրը: 1204 թ. սելջուկները թալանում են նրա տիրոջը, հափշտակում նաև բովանդակությամբ ու մանրանկարներով հարուստ հայկական ամենամեծ այս ձեռագիրը: Ամենատարբեր շրջանում բնակվող հայերը հավաքում են 4000 արծաթ դրամ, ետ գնում, ազատում այն գերությունից և պահում Մշո Առաքելոց վանքում, ուր մնում է ավելի քան յոթ դար:

1915 թ. սրով ո հրով տեղահանված գաղթական հայերը, պապերից ժառանգած այս մատյանը վերցնում են իրենց հետ: Երկու փթանոց ձեռագիրը ավելի հեշտ տեղափոխելու նպատակով այն բաժանում են երկու մասի, որի մի մասը հասնում է Էջմիածին, մյուսը չկարողանալով ավելի հեռու տանել, թաղում են Էրզրումի եկեղեցու բակում: Փլատակների տակ պատահաբար հայտնաբերված երկրորդ կեսը հետագայում բերվում է Էջմիածին և միացվում մյուս հատվածին:

Տառապանքների ուղի անցած այս անգնահատելի գանձը իր բազում բախտակիցների հետ միասին այժմ ապահով հանգրվանել է Մատենադարանի ուշագրավ ցուցադրություններում:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո (1920 թ. նոյեմբերի 29) կառավարությունը հոգատար վերաբերմունք ցուցաբերեց ձեռագրերի նկատմամբ: 1920 թ. դեկտեմբերի 16-ին պետականացվեց Էջմիածնի Մատենադարանը: Շուտով Մոսկվայի հայկական եկեղեցուց և Լազարյան ճեմարանից, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցից, Երևանի գրական թանգարանից, Էրզրումից, Նոր Նախիջևանից (Դոնի Ռոստով), Աստրախանից և այլ վայրերից հավաքվեցին բոլոր ձեռագրերը և 1939 թ. Մատենադարանը Էջմիածնից տեղափոխվեց Երևան:

1959 թ. Երևանի հյուսիս-արևելյան սարալանջի գեղատեսիլ բարձունքին շահագործման հանձնվեց Մատենադարանի հոյակերտ պալատ-ամրոցը, որտեղ ապահով հանգրվան գտան հայոց ձեռագրերը, ժողովրդի անմահ գանձերը:

Մատենադարանի գոհարներից են պատմահայր Մովսես Խորենացու, պատմիչներ Եղիշեի (V դ.), Ղևոնդ Երեցի (VII դ.), նշանավոր մաթեմատիկոս ու աշխարհագրագետ Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտություն» (VII դ.), Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք» (XII դ.), հայ քնարերգության գագաթներ Գրիգոր Նարեկացու (X դ.), Ֆրիկի (XII դ.), Նահապետ Քուչակի (XVI դ.), Սայաթ-Նովայի (XVIII դ.), ինչպես նաև բազմաթիվ այլ բանաստեղծների անմահ ստեղծագործությունները:

Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտը՝ Մատենադարանը, աշխարհի հնագույն և հարուստ ձեռագրատներից մեկը, գիտական և հրատարակչական պատկառելի գործունեություն է ծավալել: Այստեղ հրատարակվել են հայ մատենագիտության մի շարք գործեր, որոնց թվում պատմիչներ Կորյունի, Եղիշեի (V դ.), Սեբեոսի, Հովհան Մամիկոնյանի (VII դ.), Կիրակոս Գանձակեցու (XIII դ.) երկերը, Վրաց պատմությունը (Քարթլիս Ցխովրեբա), հույն փիլիսոփաներ Թեոն Ալեքսանդրացու (I դ.), Զենոնի, Հերմես Եռամեծի (III դ.) աշխատությունների հայերեն թարգմանությունները, հայ փիլիսոփաներ Դավիթ Անհաղթի, Հովնան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու (XIV դ.) աշխատությունները և տասնյակ արժեքավոր այլ հրատարակություններ: Բազմաթիվ են նաև այն աշխատությունները, որոնք հրատարակվել են ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

«ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի ներկայացուցիչներս ապշած ենք Մատենադարանի ձեռագրերի հարստությամբ: Գտնում ենք, որ բացառիկ գիտական արժեք ներկայացնող այս գանձերը պետք է հնարավորին չափ շուտ ուսումնասիրվեն ու հրապարակվեն», — գրված է Մատենադարանի այցելուների գրքում:

Ֆրանսիացի գրող Հանրի Բարբյուսը գրել է. «Մատենադարանը հարստացրեց իմ միտքը: Ես երջանիկ եմ»:

Մատենադարանի տպավորությունների գրքում իրենց հիացմունքի խոսքն են թողել աշխարհահռչակ շատ մարդիկ:

«Ես զարմանքով և հիացմունքով տեսա, թե հնագույն մշակույթի որքան շատ գանձեր են պահպանվել այստեղ, Հայաստանում... Հուսով եմ, որ այս գանձերն անկասկած կդառնան աշխարհի մյուս երկրների գիտնականների ուսումնասիրության առարկա»:

Մեսրոպ Մաշտոցի հուշարձանը
Памятник Месропу Маштоцу

Մատենադարանը
Матенадаран

Մատենադարանի մուտքը
Вход в Матенадаран

Ավետարան (1280 թ.,
(Կիլիկյան Հայաստան)
(Евангелие, 1280 г.,
Киликийская Армения

Ճաշոց, 1286 թ. Կիլիկիա, ստացող՝ Հեթում Բ թագավոր (1289—1307 թթ.)
Служебник, 1286 г., Киликия, получатель царь Этум II (1289—1307 гг.)

(Ավետարան (1260 թ.) (Կիլիկյան Հայաստան)
Евангелие, 1260 г., (Киликийская Армения)

«Հայրեն» վոկալ երգչախումբը
Вокальный ансамбль «Айрен»

Ահա Կոպենհագենի համալսարանի պրոֆեսոր Ալբերտ Օյզերի տպավորությունն ու կարծիքը։

Ընդհանուր հաշվով հայկական ձեռագրերի քանակն աշխարհում հասնում է շուրջ 25 հազարի։ Հայկական ձեռագրերի հարուստ հավաքածուներ կան Երուսաղեմում (Ս. Հակոբյանց վանք, մոտ 4500), Վենետիկում (Մխիթարյանների Մատենադարան, 4000), Վիեննայում (Մխիթարյանների մատենադարան, 1200), Սպահանում «Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանք, 1000), Փարիզում (Ազգային գրադարան), Լոնդոնում (Բրիտանական թանգարան), Օքսֆորդում (Բոդելյան գրատուն), ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտում, Թբիլիսիում (Վրացական ԽՍՀ ձեռագրերի ինստիտուտ), Ստամբուլում, Բեռլինում, Նյու Յորքում, Վաշինգտոնում և այլուր։

ՔԱՂԱՔԸ ԲԱՐՁՈՒՆՔԻՑ

Այժմ թողնենք քաղաքի եռուն կենտրոնը և տեղափոխվենք Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը խորհրդանշող մոնումենտալ հուշակոթողի ընդարձակ դիտահրապարակը։ Այս բարձունքից քաղաքը երևում է ինչպես ափի մեջ։ Դեմ առ դեմ ձյունափառ Արարատն է, իսկ աջ կողմում՝ քառագագաթ Արագածը։ Եվ իրավամբ է այստեղ փորագրված հետևյալ տողերը. «Այստեղ, հավերժական Արարատի և Արագածի հանդիման հայ ժողովուրդը կատարեց իր Նոյեմբերյան հեղափոխությունը, 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին»։ Քիչ այն կողմ բազալտի վրա փորագրված են նաև Ե. Չարենցի հետևյալ տողերը.

«Արև մի բոսոր
Երկինք մի մաքուր
Լոկ հոկտեմբերյան
Հողմերը տվին...»

Դիտահրապարակից երևում է ինքնատիպ, թմբուկաձև մի շինություն։ Դա Երևանի երիտասարդության պալատն է, ճարտարապետական խոշոր մի համալիր, որը երևում է քաղաքի տարբեր թաղամասերից։ Պալատն ունի հարմարավետ հյուրանոց, ամուսնադրության սրահ, դիսկոտեկ, բար և սրճարան։ Այստեղ է նաև Հայաստանի կոմերիտմիության պատմության թանգարանը։ Պալատի ցուցադահլիճում կարելի է ծանոթանալ երիտասարդ նկարիչների ու քանդակագործների

աշխատանքներին։ Շենքի 17-րդ հարկում է գտնվում պտտվող սրճարանը, որտեղից երևում է քաղաքի և Արարատյան դաշտի համայնապատկերը։

Հուշակոթողից աջ փռված է «Հաղթանակ» զբոսայգին իր հրաշալի, ստվերախիտ ծառուղիներով, խաղահրապարակներով, «Արևիկ» լճով, «Արագիլ» մանկական սրճարանով և հանգըստի բազում հաճելի անկյուններով։ Ահա հերոսների խճուղին։ Հաճախ են մարդիկ կանգնում այդ կարմրագույն տուֆե սալիկների առաջ, կարդում հերոսների անունները և գլխահակ հարգանք մատուցում անմահ հերոսներին։ Ճեմուղու վերջում, բարձրադիր մասում, երկինք է խոյանում Հաղթանակը խորհրդանշող «Մայր Հայաստան» մոնումենտալ կոթողը։ Պղնձաձույլ արձանը (հեղինակ՝ Ա. Հարությունյան, ճարտարապետ՝ Ռ. Իսրայելյան) կանգնած է քարակոփ հսկա պատվանդանի վրա և երևում է քաղաքի տարբեր մասերից։ Պատվանդանի տակ Հայրենական պատերազմի թանգարանն է, որտեղ հավաքված բազմաթիվ ցուցանմուշները ներկայացնում են հայ ժողովրդի անօրինակ սխրանքը Մեծ Հայրենականում։

1941—45 թվականներին ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակում ցուցաբերած խիզախության համար 70 հազար հայ մարտիկներ պարգևատրվել են կառավարական ու մարտական շքանշաններով, 104-ը արժանացել են Խորհրդային Միության հերոսի բարձր կոչման։ Ցուցադրություններում ծանոթանում ենք հայ ժողովրդի ծոցից ելած 60 տաղանդավոր գեներալների, ծովակալների, մարշալների սխրանքներով լի կյանքին։

Թանգարանի ցուցադրություններում հարուստ նյութեր կան Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի, զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ Համազասպ Բաբաջանյանի, Խորհրդային Միության ծովակալ Հովհաննես Իսակովի, ավիացիայի մարշալ Սերգեյ Խուդյակովի (Արմենակ Խամփերյանց), փառքի երեք աստիճանների ասպետների և աչքի ընկնող ուրիշ զորահրամանատարների, մարտի դաշտերում արիության էջեր գրած մարտիկների մասին։

«Մայր Հայաստան» կոթողի դիմաց անհայտ զինվորի գերեզմանաքարին գրված է. «Անունը քո անհայտ է, սխրանքը՝ անմահ» պարզ ու վսեմ բառերը։ Անպաճույճ ու փառահեղ աստղ մարմարի վրա, իսկ կենտրոնում՝ փառքի հավերժական կրակը ու թարմ ծաղիկներ։

«Հաղթանակ» զբոսայգուց աջ Ազատության պողոտան է, շարունակությունը՝ Թբիլիսյան խճուղին:

Քաղաքի այս հատվածում Արաբկիր, Նոր Զեյթուն և Քանաքեռ բնակելի թաղամասերն են, «ԵՐԱԶ» ավտոմոբիլային, Ալյումինի, Էլեկտրալամպերի գործարանները, շամպայն գինիների կոմբինատը, գիտահետազոտական ինստիտուտներ, առողջապահական հիմնարկներ, դպրոցներ, պրոֆտեխկրթության ուսումնարաններ և այլն:

Քանաքեռի կանաչախիտ թաղամասում է գտնվում հայ ժողովրդի մեծ լուսավորիչ, դեմոկրատ, հայ նոր գրականության և մանկավարժության հիմնադիր Խաչատուր Աբովյանի տուն-թանգարանը:

Աբովյանների տոհմական տունը, ուր 1809 թ. ծնվել է հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակը, պահպանվել է 200 տարի առաջ ունեցած տեսքով: 1935-ին հին տան կողքին կառուցվեց երկհարկանի հոյակերտ մի շինություն, որը տուն-թանգարանի վերածվեց 1939 թ.: Նրա ընդարձակ սրահներում ճաշակով ձևավորված ցուցադրությունները պատմում են մեծ լուսավորչի կյանքի ու անձնվեր գործունեության մասին:

Թանգարանի առաջ վեհորեն կանգնած է Խ. Աբովյանի հուշարձան-կոթողը (հեղինակ՝ Ա. Տեր-Մարուքյան):

«Ոչ մի բնակավայր այնքան գեղեցիկ, այնքան երկնային չէ, ինչպես այս բարձրադիր վայրը...» — ասել է լուսավորիչը:

Խ. Աբովյանը ընդամենը 20 տարեկան էր, երբ Արարատ լեռան գագաթը բարձրանալու նպատակով Էջմիածին ժամանեց Դորպատի (այժմ Էստոնական ԽՍՀ Տարտու քաղաք) համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտը: Ամենայն հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի քարտուղար և թարգմանիչ Աբովյանին, որը լավ գիտեր գրաբարը, տիրապետում էր ռուսերեն, պարսկերեն, թուրքերեն և քրդերեն լեզուներին, հանձնարարվում է ուղեկցել արշավախմբը: 1829 թ. սեպտեմբերի 27-ին նրանք բարձրացան Մեծ Մասիսի գագաթը: Հետագայում պրոֆեսոր Պարրոտի օգնությամբ Աբովյանը ուսումը շարունակում է Դորպատի համալսարանում, ուր խորապես ուսումնասիրում է գերմաներեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, լատիներեն լեզուները:

Ավարտելով համալսարանը, Աբովյանը աշխատում է Թիֆլիսի, իսկ հետո Երևանի նահանգական դպրոցներում որպես տեսուչ, ուր կրքոտ հայրենասերն իրեն նվիրում է լուսավոր-

չական գործի զարգացմանը:

Գրեց չափածո և արձակ գործեր («Պարապ վախտի խաղալիք», «Թուրքի աղջիկը», «Ֆենդորա կամ որդիական սերը»), զանազան ուսումնասիրություններ, դպրոցական ձեռնարկներ: Սակայն Աբովյանի գրական ժառանգության գլուխգործոցը, նրա թագն ու պսակը «Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասերի» պատմավեպն է, որի նյութը պարսկական բռնակալության լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի կյանքն է:

Առաջինը հայ իրականության մեջ Աբովյանն էր, որ արտացոլեց 1826—1828 թվականների ռուս-պարսկական պատերազմը, Արևելյան Հայաստանի միավորումը Ռուսաստանին, հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը:

«Վերքը» հայրենասիրական բոցաշունչ մի ստեղծագործություն է՝ գրված աշխարհաբարով, ժողովրդին հասկանալի լեզվով: Այն նորություն է հայ գրականության մեջ լեզվով ու ոճով, կառուցվածքով, նպատակով, իրադարձությունների ճըշմարիտ մեկնաբանությամբ, հետևություններով, տեսարանների ռունեղ նկարագրությամբ:

«Շունչդ տուր, հոգիդ, բայց քո հայրենիքըդ մի տուր թշնամյաց...»

Այս է Աբովյանի վեպի լեյտմոտիվը, նրա իմաստուն ոգին:

Աբովյանը մտահոգված էր Հայաստանի տնտեսական կյանքի վերափոխումներով, համոզված, որ հայ ժողովրդի բարեկամությունը ռուս ժողովրդի հետ հայրենի երկրի անկախության և տնտեսական բարգավաճման գրավականն է: «Օրհնվի էն սըհաթը, որ ռուսի օրհնված ոտը հայոց լիս աշխարհը մտավ...»:

Այսպիսի ճշգրիտ կողմնորոշում տվեց հայ ժողովրդին հանճարեղ Աբովյանը:

Աբովյանը ժողովրդի առօրյայից գրականություն մտցրեց աշխարհաբար լեզուն: Նա եղավ մեր նոր գրականության սկզբնավորողը և մնաց որպես սըրբազան ակունք՝ գալիք մեր բոլոր գրական գետերի ու աղբյուրների համար: Նա դրեց հայ նոր դպրոցի և մանկավարժության հիմնաքարերը:

«Նա մեր նոր առասպելն է,— ասել է Ավետիք Իսահակյանը,— ազգային նոր միֆը: Չորս գիրք ունի հայ ժողովուրդը, որ ինչպես չորս բարձր սյուներ, կըրել են հայ ժողովրդի ոգին, նըրա պայքարի իմաստը, նրա լավագույն ապագայի տենչանքները, նրա իդեալները: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմը», Նարեկացու խոսքը անմահության և հավերժության և Աբովյանի «Վերքը»: Այս

նվիրական գրքի մեջ հրեղեն լեզվով արտահայտված է մեր ժողովրդի խորագին վիշտը, նրա պայքարը և անշիջանելի պաթոսը: Գրքեր կան ժողովուրդներն են դաստիարակում, կռում նրանց կամքը, պահում-պաշտպանում. . .»:

Մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանի սխրանքը դարակազմիկ նշանակություն ունեցավ ժողովրդի հոգևոր կյանքի զարգացման ճանապարհին, որով դրվեց հայ նոր գրականության սկիզբը:

Մեծ լուսավորչի հիշատակին գրքեր են գրվել, երգեր ու առասպելներ հորինվել, մարմարակերտ հուշարձաններ կանգնեցվել, նրա անունով շրջան և ուսումնական օջախներ կոչել:

ԱԲՈՎՅԱՆ ՓՈՂՈՑԸ

Քաղաքի կենտրոնական փողոցներից է: Գեղեցիկ ու շրջանաձև պուրակում վեհորեն կանգնած է մեծ հայրենասեր Խ. Աբովյանի արձանը: Նա հայացքը հառել է վերածնված Երևանին:

Արձանի ձախ կողմում Հայաստանի ժողովրդական ստեղծագործության պետական թանգարանն է: Ավելի քան վեց հազարի հասնող ցուցադրություններում ներկայացված են խեցեղեն իրեր, արծաթե զարդեր, մետաղյա դրվագումներ, փորագրություններ փայտի վրա, ձեռագործ գորգեր, ասեղնագործություն և այլ ցուցանմուշներ:

Աբովյան փողոցով քայլենք դեպի մայրաքաղաքի կենտրոն, դեպի Լենինի անվան հրապարակ: Ձախում առողջապահական հիմնարկներն են, աջում, ծառ ու ծաղիկների մեջ կանգնած է Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպության հիմնադիր Ղուկաս Ղուկասյանի արձանը: Այնուհետև գյուղատնտեսական ինստիտուտն է՝ իր բազմաթիվ մասնաշենքերով: Ահա մեր առջև հառնում է սև տուֆից կերտված, յուրօրինակ զարդաքանդակներով մի կառույց՝ Խորհրդային Հայաստանի պետական համալսարանի առաջին շենքը (այժմ Երևանի ժողովրդական տնտեսության ինստիտուտ):

Պետհամալսարանը, որ հիմնադրվել է 1920 թ. դեկտեմբերին, 1960 թվականից գտնվում է Մռավյան փողոցի վրա: Այսօր

համալսարանն ունի շուրջ 20 ֆակուլտետներ, 90 ամբիոններ, 15 պրոբլեմային և ճյուղային գիտահետազոտական լաբորատորիաներ: Համալսարանի 3000 աշխատողներից շուրջ 100-ը գիտությունների դոկտորներ, պրոֆեսորներ են, 550-ը՝ գիտությունների թեկնածու-դոցենտներ, 25-ը՝ ակադեմիկոսներ ու ակադեմիայի թղթակից անդամներ, 46-ը գիտության վաստակավոր գործիչներ, մեկը՝ Լենինյան մրցանակի և վեցը՝ պետական մրցանակի դափնեկիրներ:

Անցած ժամանակամիջոցում մայր բուհից՝ պետհամալսարանից, բաժանվեցին և կազմավորվեցին 10 խոշոր ինստիտուտներ, որոնցում սովորող ուսանողության թիվը այսօր կազմում է ավելի քան 60 հազար: Երևանի համալսարանն են ավարտել արտասահմանյան շուրջ 30 երկրների 3000 երիտասարդներ, որոնցից 1200-ը՝ սփյուռքահայ պատանիներ ու աղջիկներ են:

Սակայն հայ իրականության մեջ սա առաջին համալսարանը չէ: Հայաստանում կրթական գործը հին պատմություն ունի: Հինգերորդ դարի սկզբին, հայոց գրերի գյուտից հետո, ստեղծվեցին հայագիր դպրոցներ, իսկ հաջորդ դարերում բարձրագույն կրթօջախներ հիմնադրվեցին Սյունիքում, Շիրակում, Տարոնում և այլուր: Տաթևի դպրոցը, որը ստեղծվեց IX դարի վերջին, կամուրջ էր վաղ միջնադարի վանական դպրոցի և XIII—XIV դարերի աշխարհիկ բարձրագույն դպրոցների՝ համալսարանների միջև:

Այստեղ էին հավաքվել ժամանակի խոշոր գիտնականներ, փիլիսոփաներ, նկարիչներ: Նմանատիպ բարձրագույն դպրոց ստեղծվեց նաև Վասպուրականում, որը գլխավորում էր փիլիսոփա Անանիա Նարեկացին: Այդ ժամանակ հայտնի էին Աղթամարի, Ոստանի, Վանի, Շիրակի, իսկ հաջորդ երկու դարերում՝ Սանահինի, Հաղպատի և Անիի դպրոցները: Հաղպատի դպրոցը գլխավորում էր ժամանակի նշանավոր գիտնական Հովհաննես Սարկավագը:

X-XI դարերում փառաբանված էին Կիլիկյան Հայկական թագավորության դպրոցները, որոնց հետ է կապված XII դարի խոշորագույն բանաստեղծ և երաժիշտ, հասարակական գործիչ, մանկավարժ կաթողիկոս Ներսես Շնորհալու անունը:

Հայ ժողովրդի դարության պատմության մեջ 1280 թվականը ամենահայտնի տարեթվերից է: Վայոց ձոր պատմական գավառում հիմնադրվեց

Գլաձորի համալսարանը, որը նախորդ դարերի և իր ժամանակի հայոց բարձրագույն դըպրոցներից ամենանշանավորն էր: Ուսումնական այս կենտրոնը իր ժամանակին եվրոպական մակարդակի համալսարան էր: Այստեղ ուսուցանում էին լեզու և գրականություն, մաթեմատիկա, փիլիսոփայություն, երաժշտություն, գրչության արվեստ, նկարչություն, մանրանկարչություն, հռետորական արվեստ, քերականություն, աստղագիտություն և այլն:

Գլաձորի համալսարանը հայ միջնադարյան գիտական մտքի գագաթը լինելով միաժամանակ յուրատեսակ քաղաքական կենտրոն էր, որը պայքարում էր հանուն մայրենի լեզվի և մշակույթի պահպանման, օգտաշատ դեր է խաղացել ու նըպաստել նրա հետագա զարգացման համար: Պատահական չէ, որ այն հիշվում է որպես «Երկրորդ Աթենք պանծալի», «Մայրաքաղաք իմաստության», «Մեծ դպրատուն», «Գերհռչակ համալսարան» և այլն:

Սակայն ինչպես միջնադարի և ավելի վաղ շրջանի մեր դպրոցները, Գլաձորի համալսարանը նույնպես երկար չգործեց: Հիմնադրումից 60 տարի անց այն ավերվեց թշնամիների ասպատակությունների հետևանքով և փակվեց:

Այս աղետալի դեպքերից հետո ստեղծվեց Տաթևի համալսարանը, որի համբավը մեծացավ հատկապես Գլաձորի համալսարանի սան, Որոտնեցու աշակերտ Գրիգոր Տաթևացու օրոք:

Սակայն XVIII դարում կըրթական գործը խիստ անկում ապրեց: Դրությունը փոխվեց, երբ Հայաստանի արևելյան մասը միավորվեց Ռուսաստանին:

Մեր ժողովրդի կրթության գործին մեծապես նպաստեցին մշակույթի և արվեստի զարգացման երեք խոշոր ուսումնական հաստատություններ՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, որը հիմնադրվեց 1814 թ. և գործեց շուրջ մեկ դար, Թբիլիսիի Ներսիսյան դպրոցը (1824 թ.) և Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը (1874 թ.):

Ուսումնական այս հաստատությունները կարևոր և խոշոր դեր խաղացին մանկավարժական բարձրորակ կադրեր և հայագիտության մասնագետներ պատրաստելու գործում, որոնք Հայաստանում խորհըրդային կարգերի հաստատումից հետո վերադարձան Երևան և նորաստեղծ համալսարանում շարունակեցին իրենց դասախոսական աշխատանքը:

Աբովյան փողոցով քայլում ենք դեպի կենտրոն: Ձախում Երևանի պետական բժշկական

ինստիտուտն է, Միության մեջ ճանաչված բուհերից մեկը:

Հայերեն լեզվով բժշկական ձեռագրեր են պահպանվում Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Վիեննայի և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունների, Փարիզի ազգային և Տյուբինգենի համալսարանի գրադարաններում, Բրիտական թանգարանում և այլուր: Այդ ձեռագրերի թվում են հայ բժշկության դասականներ Մխիթար Հերացու (XII դ.), Ամիրդովլաթի (XV դ.) աշխատությունները:

Վաղ շրջանում Հայաստանում հիմնվել են բժշկական հիմնարկներ, հիվանդանոցներ, բորոտանոցներ, ապաստաններ տկարների, ծերունիների և որբերի համար:

Առաջին բորոտանոցը հիմնըվել է Աղվիդա իշխանուհու կողմից 260—270 թթ.: Հիմնականում հիվանդանոցների ստեղծումը զարգացել է IV դարում, 365 թ. Աշտիշատում կայացած առաջին հայկական եկեղեցական ժողովի որոշմամբ:

Բուժական գործը իր զարգացումն է ապրել հայկական Կիլիկիայում: 1241 թ. Զաբել թագուհին Սիս քաղաքում հիմնել է մեծ համբավ ունեցող հիվանդանոց, ուր ինքը՝ թագուհին մասնակցել է հիվանդների խնամքի գործին:

Ավելի ուշ Հայաստանից դուրս հիվանդանոցներ են հիմնվել Լվովում (XIII դ.), Հընդկաստանի Մադրաս քաղաքում (XVIII դ.), Կ. Պոլսում, Իզմիրում (XVIII դ.) և այլն:

Հայաստանում բժշկության դասավանդումը սկսվել է Սանահինի ուսումնարանում, ուր Գրիգոր Մագիստրոսը XI դարում հայտնի էր որպես բժիշկ գիտնական: Տաթևի համալսարանում Օհան Որոտնեցին XIV դարում դասավանդել է բժշկական գիտություն, փիլիսոփայություն, իսկ նրա մահվանից հետո (1388 թ.) այդ գործը շարունակում է Գրիգոր Տաթևացին (1341—1411 թթ.):

Գրիգոր Տաթևացին գրել է կրոնա-փիլիսոփայական և բըժըշկա-կենսաբանական աշխատություններ: Հեղինակը դասավանդել է նաև անատոմիա և ֆիզիոլոգիա:

Այդ ժամանակներում բժըշկական դպրոցներ են գործել Անիում, Սանահինում, Տարոնում, Սիսում և այլուր:

Բրիտանական թանգարանում պահպանվում է Արևմտյան Հայաստանում գտնված Անահիտ աստվածուհու արձանից միայն գլուխը, որը համարվել է հիվանդների և ծննդկանների հովանավորուհին:

Ամենահին բժշկական բարձրագույն դպրոցը Սիս քաղա-

քում Ներսես Լաբրոնացու համալսարանն էր (XI դ.) և մեզ է հասել նրա հիմնադրի կողմից ուսանողների համար գրված անատոմիայի դասագիրքը:

Այնուամենայնիվ, առողջապահական գործը իր աննախադեպ ու բուռն զարգացումն ապրեց խորհրդային տարիներին: Երևանի ավելի քան 40 հիվանդանոցներում ու պոլիկլինիկաներում աշխատում են շուրջ յոթ հազար բժիշկներ, 12 հազար միջին բուժաշխատողներ:

Աբովյան փողոցով գնում ենք առաջ, հատում Կիրովի փողոցը: Բոլորովին վերջերս այստեղ ստեղծվել է ստորգետնյա առևտրի խոշոր մի կենտրոն, որը գտնվում է մետրոյի «Երիտասարդական» կայարանի հարևանությամբ և կրում է նույն՝ «Երիտասարդական» անունը: Առևտրի կենտրոնում զանազան իրերի՝ հագուստեղենի, կոշկեղենի, օծանելիքի, կտորեղենի, սպորտային և լուսանկարչական ապրանքների լայն ընտրության հնարավորություն է ընձեռվում: Այստեղ կա միջքաղաքային հեռախոս, սրճարան, օդանավերի տոմսերի վաճառքի դրամարկղ, ծաղկի խանութ, բազմաթիվ մանր ու մեծ կրպակներ, հանրախանութ և այլն:

Առևտրի կենտրոնի աջ կողմում, օղակաձև զբոսայգու այս հատվածում, Աբովյան և Իսահակյան փողոցների հատման անկյունում կանգնած է հայ դասական քնարերգության նահապետ Ավետիք Իսահակյանի արձանը:

Ավետիք Իսահակյանը (1875-1957) ծնվել է Ալեքսանդրապոլ (Լենինական) քաղաքում: Նրա մանկությունը անցել է հայրենի քաղաքում և Ղազարապատ գյուղում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղի, այնուհետև՝ Հառիճի դպրոցում: 1889-1892 թվերին սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: Ուսանել է Վիեննայում, Լայպցիգի համալսարանում: Ճակատագրի բերումով Վարպետը շրջել է աշխարհով մեկ՝ Ժնև, Ցյուրիխ, Կ. Պոլիս, Բեռլին, Վենետիկ, Փարիզ...

1936 թ. Ավետիք Իսահակյանը վերադառնում ու բնակություն է հաստատում Խորհրդային Հայաստանում: 1944—1957 թ. եղել է Հայաստանի խորհրդային գրողների միության անփոփոխ նախագահը, ընտրվել է Հայկական ԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, արժանացել ԽՍՀՄ պետական մրցանակի:

Ավ. Իսահակյանը վիթխարի վաստակի տեր բանաստեղծ է, նրա ստեղծագործությունները արժանացել են լայն ճանաչման և դասվել համաշխարհային գրական գոհարների շարքը:

«Քնարերգության միակ աղբյուրը ՍԵՐՆ է, նա ինքն է բանաստեղծությունը: Առանց այդ զգացումի չկա ոչ երգ, ոչ արվեստ, ոչ պոեզիա»: Սա առնված է բանաստեղծի գրառումխոհագումներից:

Վարպետի հանճարեղ ու հզոր վրձնահարումները, նրա կենսափիլիսոփայական խորհուն ու խորունկ մտածողությունը, նուրբ լիրիկան, մարգարեական եզրահանգումները, խոր հումանիզմը հաստատված են համամարդկային ճշմարիտ արվեստի բյուրեղյա կնիքով:

«... Ես սիրեցի Իսահակյանին քնքշորեն... Իսահակյանը առաջնակարգ բանաստեղծ է, թերևս այժմ այդպիսի պայծառ ու անմիջական տաղանդ չկա ողջ Եվրոպայում», — գրում է Ալեքսանդր Բլոկը:

Մեծ մտածողի ստեղծագործությունները թարգմանվել են աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների լեզուներով:

Ավ. Իսահակյանի արձանից քիչ այն կողմ Իտալիայի Կարարա քաղաքի նվեր՝ «Բարեկամության ձեռքեր» հուշարձանն է: Իսկ դիմացի այգում այն խաչքար-աղբյուրի նմանակըն է, որը երևանցիները նվիրել են Կարարա քաղաքին:

Շարունակում ենք մեր շրջագայությունը, հասնում Սայաթ-Նովա պողոտային: Ձախ կողմում «Անի» հյուրանոցի բազմահարկ շենքն է, որը կրում է միջնադարյան հայոց մայրաքաղաքի անունը, իսկ աջում՝ Հանրապետության գեղագիտական դաստիարակության կենտրոնը, որի ընդարձակ սրահներում ցուցադրված են Միության բոլոր հանրապետությունների և աշխարհի շուրջ հարյուր երկրների երեխաների 150 հազար հետաքրքիր գործեր՝ յուղաներկ ու ջրաներկ կտավներ, գորգեր, գոբելեններ, դիմակներ, տիկնիկներ, քանդակներ և այլ ցուցանմուշներ: Գեղագիտական կենտրոնը մինչև վերջերս միակն էր աշխարհում և իր ծննդյան օրից (1970 թ.) ձեռք է բերել միջազգային համարում:

ԼԵՆԻՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԸ

Մեր ճանապարհին «Մոսկվա» կինոթատրոնն է, Հայաստանի նկարիչների տունը, Կ. Ստանիսլավսկու անվան ռուսա-

կան պետական դրամատիկական թատրոնը, «Երևան» հյուրանոցը, արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի ընկերությունը, «Գիտելիք» հանրապետական ընկերությունը, «Մանկական աշխարհ» հանրախանութը, Հայֆիլհարմոնիայի փոքըր համերգասրահը, գրախանութներ և այլն: Ահա և իր ամբողջ վեհությամբ ու կոթողների կուռ միասնությամբ մեր առջև երևում է մեծ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի անվան հրապարակը՝ Երևանի սիրտը:

Բարձունքից դիտելիս Երևանը նման է երփներանգ քարե ծաղկի, որի վարսանդը Լենինի հրապարակն է՝ ծաղկաթերթի նման բոլորված թաղամասերով:

Խորհրդային Երևանի ճարտարապետական փայլն ու հպարտությունը, քաղաքաշինության բարձրակետը անմահ Լենինի անունը կրող հրապարակն է, ուր 1940 թ. Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման 20-րդ տարեդարձի առթիվ հայ երախտապարտ ժողովուրդը կանգնեցրեց մեծ առաջնորդի հուշարձանը (հեղինակ՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ, քանդակագործ Ս. Դ. Մերկուրով, ճարտարապետներ՝ Լ. Ս. Վարդանյան, Ն, Ֆ. Փարեմուզովա): Արձանը պատրաստված է դրվագված պղնձից, պատվանդանի հետ միասին բարձրությունը 19,5 մետր է: Պատվանդանը կառուցված է տեղական Փամբակի հղկված գրանիտից:

Հրապարակում անկրկնելի է կառավարական տունը, ուր Ալ. Թամանյանը հմտորեն ու նորովի է կիրառել հայ միջնադարյան դասական ճարտարապետության բնորոշ ոճերն ու կառուցաձևերը: Հենց այդ շինությունն էլ խորհրդանշում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի վերածնունդը, որը 1924 թ. արժանացավ ԽՍՀՄ պետական մրցանակի: Մեծատաղանդ ճարտարապետը այդ տարիներին նախանշեց հրապարակի ողջ համալիրի հետագա չափագծերն ու շրջափակող շենքերի ծավալներն ու ոճաձևերը:

Հայկական ԽՍՀ մինիստրությունների, «Արմենիա» հյուրանոցի, թանգարանների, արհմիությունների և կապի տան շենքերը շուրջպար բռնած հրաշալի անսամբլ են կազմում և զարդարում մայրաքաղաքի գլխավոր հրապարակը: Ամռան ու աշնան ամիսներին, երբ երեկոները երգող շատրվանի ջրերը հորձանք տալով վեր են խոյանում, երբ երաժշտության ելևէջներից նուրբ երանգներով է ներկվում նրանց

ցոլքը, հրապարակը դառնում է հեքիաթային: Հազարավոր երևանցիներ ու բազմաթիվ հյուրեր զմայլված հրաշալի տեսարանով իրենց հաճելի հանգիստը անց են կացնում այստեղ: Եվ, իրավամբ, Լենինի անվան հրապարակը համարվում է երևանցիների և մեր հյուրերի զբոսանքի ու հանգստի ամենասիրված վայրերից մեկը:

Հատկապես գեղեցիկ ու բազմերանգ գույներով է զարդարվում հրապարակը, Նոյեմբերյան, մայիսմեկյան և հիշարժան այլ տոնակատարությունների օրերին: Գարնանային պերճանքով է լցվում Խորհըրդային Հայաստանի հանդիսությունների գլխավոր կենտրոնը, ծփանքի մեջ է լինում մեծ առաջնորդի անունը կրող հսկայածավալ հրապարակը:

Լենինի անվան հրապարակում է գտնվում Հայաստանի պատմության պետական թանգարանը: Այն հիմնադրվել է 1921 թ.: Հայ ժողովուրդը հնարավորություն ունեցավ հայրենի հարկի տակ հավաքելու իր պատմության ու հերոսական անցյալի վկայությունը հաստատող նյութական և հոգևոր մշակույթի գանձերը և այն ցուցադրել մարդկությանը:

Հայաստանի պատմության պետական թանգարանը հանրապետության գիտական, մշակութային, կուլտուր-լուսավորական հաստատություններից է: Թանգարանում ստեղծվել են հնագիտական և ազգագրական, հեղափոխության, պատմագրական, գեղարվեստական, տնայնագործական և այլ բաժիններ: Ֆոնդերում պահպանվում են ավելի քան երեք հարյուր հազար թանգարանային արժեքներ, որոնք լուսաբանում են հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Այստեղ ցուցադրված են նաև հայ-ռուսական դարավոր բարեկամության և անդրկովկասյան ժողովուրդների եղբայրական կապերին վերաբերող հարուստ նյութեր:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հեղափոխության պետական թանգարանը, որի ցուցադրությունները վառ կերպով պատմում են հերոսական այն համատեղ պայքարի մասին, որ կատարել են հայ, ռուս, ուկրաինացի, էստոնացի, վրացի, բելոռուս և այլ ժողովուրդների ազնիվ զավակները հանուն մեծ Հոկտեմբերի նվաճումների:

Ահա և մենք Հայաստանի պետական պատկերասրահում ենք: Այստեղ ցուցադրված են հայ, ռուս և արևմտաեվրոպական ականավոր նկարիչների մեծարժեք բազմաթիվ կտավներ, որոն-

ցից յուրաքանչյուրը յուրովի է հարստացնում մշակույթի այս հրաշալի գանձարանը:

Պատկերասրահը Խորհրդային Միության խոշոր թանգարաններից է, հատկապես հայ կերպարվեստի՝ գեղանկարչության, գծանկարչության (գրաֆիկայի) և քանդակագործության հավաքածուներով:

Գրականության և արվեստի թանգարանը նույնպես բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում և անսպառ նյութ տալիս տարբեր սերունդների, հայ գրողների, երաժիշտների ու արվեստագետների կյանքի ու գործունեության մասին:

Վ. Ի. Լենինի և Ստ. Շահումյանի հրապարակները միացնող զբոսայգում ցայտող 2750 շատրվանները կառուցվել են 1968 թ. Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակի առթիվ: Շատրվանախմբի շարքում սև մարմարից կառուցված հուշարձան է, իսկ կենտրոնում՝ հավերժական կրակ: Այն նվիրված է Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման համար զոհված հերոսների հիշատակին: Մի քանի քայլ այն կողմ Ստեփան Շահումյանի հուշարձանն է:

Ստեփան Շահումյան (1878—1918): Խորհրդային կոմունիստական կուսակցության և միջազգային բանվորական շարժման ականավոր գործիչ, մարքսիզմի տեսաբան, սոցիոլոգ, ժուռնալիստ, հրապարակախոս: Հեղափոխության փորձություններով անցած Ստ. Շահումյանը 1899-ին Հայաստանում՝ Ջալալօղլիում (Ստեփանավան) ստեղծում է առաջին մարքսիստական խմբակը, իսկ 1902 թ. ստեղծում և ղեկավարում է «Հայ սոցիալ-դեմոկրատական միությունը»:

Սովորել է Բեռլինի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում, մասնակցել է Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության գործունեությանը, ծանոթացել Կ. Կաուցկու, Ա. Բեբելի, Ֆ. Մերինգի, Կ. Լիբկնեխտի, Ռ. Լյուքսեմբուրգի և ուրիշ առաջադեմ մարդկանց հետ: 1903 թ. Շվեցարիայում առաջին անգամ հանդիպել է Վ. Ի. Լենինին: Պրոֆեսիոնալ հեղափոխականը պայքարի դժվարին ու պանծալի ուղի է անցել: Նա ղեկավարել է հեղափոխական բազմաթիվ շարժումներ ու գործադուլներ, հանդես է եկել հրապարակախոսական ելույթներով, հայերեն թարգմանել «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը», աշխատել է Թիֆլիսում, եղել է ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտեի ղեկավարներից: Աշխատակցել է բոլշևիկյան «Պրավ-

դա», «Վպերյոդ», «Պրոլետարի» թերթերին: 1905 թ. հիմնադրել ու խմբագրել է «Կովկազսկի ռաբոչի լիստոկ» բոլշևիկյան առաջին լեգալ թերթը Անդրկովկասում, իսկ 1906-ին «Կայծ», «Նոր խոսք», «Օրեր» հայերեն թերթերը: 1906-ին Երևանի կազմակերպությունից մասնակցել է ՌՍԴԲԿ չորրորդ (միավորիչ) համագումարին, իսկ 1907-ին Բորչալուի կազմակերպությունից՝ ՌՍԴԲԿ հինգերորդ համագումարին:

1907-ին տեղափոխվել է Բաքու, դարձել տեղի կուսակցության կազմակերպության ղեկավարը: Ստոլիպինյան ռեակցիայի դաժան տարիներին Ստ. Շահումյանը հիմնադրել է «Բակինսկի պրոլետարի», «Բակինսկի ռաբոչի», «Գուդոկ», «Վոլնա» և այլ թերթեր ու ամսագրեր:

Հեղափոխական աննկուն պայքար է ծավալել Ստ. Շահումյանը: 1917-ի փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ազատվել է աքսորից ու վերադարձել Բաքու, որի բանվորների և դեպուտատների խորհրդի նախագահ էր ընտրվել հեռակա կարգով: Նույն թվականին նշանակվել է Կովկասի գործերի արտակարգ կոմիսար և գլխավորել երկրամասի աշխատավորների պայքարը խորհրդային իշխանության հաստատման համար: Կազմակերպում է Կովկասյան կարմիր բանակը, խորհրդային իշխանություն հաստատում քաղաքի մերձակա շրջաններում:

1918 թ. մայիսի 14-ին Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Թանկագին ընկեր Շահումյան, մենք հրճվում ենք ձեր հաստատակամությամբ: Կարողացեք դրան միացնել այն ամենազգույշ դիվանագիտությունը, որն անպայման թելադրվում է այժմյան դժվարագույն դրությամբ և մենք կհաղթենք»:

Թշնամու գերակշռող ուժերի ճնշման տակ Բաքվում խորհրդային իշխանությունը ժամանակավոր պարտություն կրեց: Շահումյանն ու նրա ընկերները (Բաքվի 26 կոմիսարները) ձերբակալվեցին և գնդակահարվեցին անդրկասպյան ավազուտներում՝ էսէռների ու անգլիական ինտերվենտների կողմից:

Ստ. Շահումյանը թողել է գիտական մեծ ժառանգություն, նրա երկերը հրատարակվել են հինգ հատորով: Հայ ժողվրդի սիրելի զավակի անունով են կոչվում Ստեփանավանի շրջանը, մայրաքաղաքի շրջաններից մեկը, հանրապետության քաղլուստունը, միջնակարգ դպրոց, փողոցներ: Շահումյանի անունով շրջան կա Բաքվում, Ռոստովի մարզում

4 այլուր: Շահումյանի անվամբ է կոչվում Երևանի ամենահնագույն արդյունաբերական ձեռնարկություններից մեկը՝ կաշվի գործարանը, ուր ելույթ է ունեցել «Կովկասյան բոլշևիզմի պարագլուխը» (բնորոշումը Ա. Մյասնիկյանինն է):

Ստ. Շահումյանի արձանի հանդիպակաց կողմում, 26 կոմիսարների անվան զբոսայգու հարևանությամբ շատրվանախումբ է, ծառ ու ծաղիկ, իսկ Կարմիր բանակի փողոցի հատման մասը ամփոփում է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի մոնումենտալ հուշարձանը (հեղինակ՝ Արա Շիրազ): Հուշահամալիրի գրանիտյա սյուներից մեկի վրա փորագրված է Ե. Չարենցի խոսքերը.

Նաիրյան արևն էր քո մեջ
Լենինյան հրով ճառագած...

ԴԵՊԻ ՆՈՐ ՆՈՐՔ

Սակայն կրկին տեղափոխվեք Աբովյան պուրակ, որից այն կողմ սկսվում է Մյասնիկյան պողոտան և պատմենք խորհրդային կուսակցական ու պետական անվանի այս գործիչի՝ «Պողպատյա Մյասնիկյանի» մասին, ինչպես նրան անվանում էին ժամանակակիցները:

Ալեքսանդր Ֆեոդորի Մյասնիկյան (Մյասնիկով, 1886—1925):

Ծնվել է Նոր-Նախիջևանում (Դոնի Ռոստով), ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Ուսանողական տարիներից ակտիվ մասնակցություն է ունեցել ընդհատակյա և լեգալ հեղափոխական աշխատանքներին: Բաքվում համագործակցել է Ստ. Շահումյանին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից զորակոչվել է բանակ: Հիմնադրել է «Զվեզդա» թերթը, ընտրվել է Բելոռուսիայի կոմկուսի կենտկոմի նախագահ: Հոկտեմբերյան զինված ապստամբությունից հետո Հյուսիս Արևմտյան ռազմաճակատի ռազմհեղկոմի նախագահ էր, գլխավոր հրամանատար, ապա նորաստեղծ կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահ և գերագույն գլխավոր հրամանատարի տեղակալ, 1919-ին՝ Բելոռուսիայի կենտգործկոմի և կոմկուսի կենտրոնական բյուրոյի նախագահ: Այնուհետև տեղափոխվել է Մոսկվա ու ընտրվել ՌԿ(բ)Կ Մոսկվայի քաղաքային ու նահանգային կոմիտեների առաջին քարտուղար: 1921-ին նշանակվել է Հայաստանի նորաստեղծ կառավարության նախագահ և ռազմական գործերի ժողկոմ: Անդրֆեդերացիայի կազմակերպումից հետո (1922-ի մարտ) Մյասնիկյանը Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի առաջին քարտուղարն էր:

Կուսակցական, պետական ու ռազմական գործունեությանը զուգահեռ Մյասնիկյանը տաղանդավոր հրապարակախոս էր, գրականագետ ու խմբագիր: Կյանքի 39-րդ տարում զոհվել է Թիֆլիսի օդանավակայանում, ինքնաթիռի աղետի հետևանքով:

Մյասնիկյան պողոտան Ավանի գեղատեսիլ ձորով մեզ տանում է Երևանի Նոր Նորք, Ավան բնակելի թաղամասերը: Մեր ճանապարհին Երևանի կենդանաբանական այգին է, երկրում լավագույններից մեկը, այնուհետև՝ բուսաբանական այգին: Ձախ կողմի ճանապարհը տանում է դեպի Երևան—Սևան մայրուղի, որի երկու կողմերում բնակելի տներ են, գիտահետազոտական ինստիտուտներ, առևտրի օբյեկտներ: Աջ կողմից սկսվում է Գայի պողոտան, ուր բարձունքի վրա կանգնած է լեգենդար հերոսի հուշարձանը՝ նժույգին բազմած:

Գայ: Հայկ Դմիտրիի Բժշկյան (1887—1937): Խորհրդային ռազմական գործիչ, քաղաքացիական պատերազմի հերոս, «Երկաթյա դիվիզիայի» հրամանատար: Քաղաքացիական կռիվների ժամանակ պայքարել է սպիտակ չեխերի, Կոլչակի, Դենիկինի դեմ, նշանակվել է Արևելյան ռազմաճակատի առաջին բանակի հրամանատար: Ղեկավարել է Ուրալի, Պովոլժյեի, Օրենբուրգի, Ուֆայի, Օրսկի պաշտպանական մարտերը: Ազատագրել է Սիմբիրսկը, Սիզրանը, Սենգիլեյը, Բուգուլմկը և այլ քաղաքներ ու բնակավայրեր: Սիմբիրսկը ազատագրելուց հետո Գայը վիրավոր Լենինին հեռագրում է. «Սիրելի Վլադիմիր Իլյիչ, Ձեր հարազատ քաղաքի գրավումը պատասխանն է Ձեր մի վերքին, իսկ երկրորդինը կլինի Սամարան»:

Գայը 1922 թվին եղել է ՀԽՍՀ ռազմական գործերի ժողկոմ, ապա հանրապետության ռազմական կոմիսար: 1933-ից աշխատել է Ն. Ժուկովսկու անվան ռազմաօդային ակադեմիայում, եղել է ռազմական արվեստի ամբիոնի վարիչ, պրոֆեսոր, գրել է գիտական ուշագրավ աշխատություններ: Գայի և նրա «Երկաթյա դիվիզիայի» մարտիկների հիշատակին հուշարձան է կանգ-

նեցված Ուլյանովսկում: Նրա անունով են կոչվում ԽՍՀՄ տարբեր քաղաքներում դպրոցներ, պիոներական դրուժինաներ, փողոցներ, Երևանի սպայի տունը և այլն:

Գայի պողոտայի վրա է գտնըվում Հայկ Նահապետի արձանը: Հսկայի ձեռքերում պըրկված նետն ու աղեղն է, որը ուղղել է դեպի ոսոխը:

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ավանդություններ է հյուսում իր ծագման ու ձևավորման մասին և փոխանցում սերնդե-սերունդ: Հայ ժողովրդի համար ինքնատիպ «ծննդյան վկայական» է Հայկի և Բելի մասին ավանդությունը, որը մեկուկես հազարամյակ առաջ գրի է առել պատմահայր Մովսես Խորենացին:

... Հայկը վայելչակազմ, վառվռուն աչքերով, գեղեցիկ ու թիկնեղ, գանգրահեր ու հաղթաբազուկ մի այր էր, քաջ ու երևելի դյուցազն: Նա իր ուստրերով ու դուստրերով, թոռներով ու ծոռներով ապրում էր Բաբելոնից հյուսիս ընկած Արարատ երկրում: Մյուս բոլոր ժողովուրդներին իրեն ենթարկելուց հետո, Բաբելոնի բռնակալ թագավոր Բելը լուր է ուղարկում Հայկին, թե. «Ինձ հնազանդվելով խաղաղ ապրիր...»: Հայկը մերժում է նրան և խիստ պատասխանով ետ է ուղարկում Բելի պատգամավորներին: Բելը զորք հավաքած արշավում է Արարատյան երկիր և ուզում է ուժով հպատակեցնել Հայկին: Քաջարի Հայկը իր որդիներով, թոռներով գնում է Բելի զորաբանակին ընդառաջ, հասնում է Վանա լճին: Թշնամու զորքի մեջ ճանաչելով Բելին, Հայկը ուժգին ձգում է լայնալիճ աղեղը և դիպուկ արձակում եռաթև նետը, որը ծակում-անցնում է Բելի կուրծքը պաշտպանող զրահը և խրվում հողի մեջ: Բելը անշնչացած տապալվում է գետնին, իսկ բաբելոնական բանակը փախուստի է դիմում: Ըստ Խորենացու՝ Բելին հաղթելու վայրը Հայկը անվանում է Հայք, որի անունով էլ շըրջակա գավառը կոչվեց Հայոց ձոր: Հայկի սերունդները իրենց կոչեցին Հայկի զավակներ, հայկազուններ, հայեր, իսկ իրենց երկիրը՝ Հայք, Հայաստան:

Ըստ այս ավանդազրույցի Հայկը համարվում է մեր անվանադիր նախնին, ռազմի գերագույն աստվածը: Հայ ժողովուրդը նրա անունով է կոչել Օրիոն համաստեղությունը: «Աղեղնավոր», «Գեղապատշաճ», «Խայտակն», «Քաջագանգուր», «Վարսագեղ» մականուններով փառաբանվող Հայկը երբեմն նույնացվել է շի-

կակարմիր Հրահատ (Մարս) մոլորակին: Ավանդությունն ասում է, որ Հայկը մեր առաջին տոմարագիրն է, այսինքն՝ ժամանակի, տարվա չափ ու շրջանը որոշողը, իսկ տարվա ամիսները կոչվել են Հայկի ուստրերի ու դուստրերի անուններով:

Սովետական շրջանը Երևանի ամենաերիտասարդ, սակայն բնակչության թվով ու տարածքով ամենամեծն է: Այստեղ հիմնականում վարչական շենքեր են, դպրոցներ, առևտրական օբյեկտներ, մշակույթի օջախներ: Այստեղ ստեղծվել է առատ կանաչ գոտի: Մայրուղու և այլ ճանապարհների վրա ցուցադրված են Հայաստանի տարածքում գտնված քարատեսակներ: Հսկա ապառաժներն իրենց մոտ են կանչում և դու ակամա ծանոթանում ես Հայաստանի գրանիտին, բազալտին, ֆելզիտին և այլ քարատեսակների: Ավելի մեծ է հետաքրքրությունը հազարավոր տարիների հնություն ունեցող խաչքարերի, կենդանիների ու թռչունների պատկերներով քարերի նկատմամբ, որոնք ունեն հակիրճ բացատրություններ: Նորաստեղծ շրջանում կառուցվել են շատրվաններ, լողավազաններ, տարեցտարի ընդարձակվում է կանաչ գոտին: Անցած 20 տարում Նոր Նորքի բարձունքներում հոյակերտ մի քաղաք է բարձրացել իր 9 բնակելի զանգվածներով:

Նորից Խ. Աբովյանի արձանի մոտ ենք: Ձախ կողմում Նորքի բարձունքն է ու Նոր Մարաշը: Այստեղ Հայկական հեռուստատեսությունն է, որի առաջին հաղորդումը տրվեց 1956 թվականին: Այնուհետև տեսնում ենք բնակելի շենքեր, առողջապահական և ուսումնական հաստատություններ, տուրիստական բազաներ ու հանգըրվաններ: Այս թաղամասերը նույնպես թաղված են ծառ ու ծաղիկների, խաղողի այգիների մեջ: Այստեղ են գտնվում «Նաիրի» հյուրանոցը՝ զբոսաշրջիկների հիմնական բազան, «Ծիծեռնակ» միջազգային երիտասարդական կենտրոնը, որոնք էքսկուրսիաների ու հանգստի ճանաչված հանգըրվաններ են:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՊՈՂՈՏԱ

Մեր շրջագայությունը շարունակելու համար նորից տեղափոխվենք Լենինի հրապա-

րակ, որտեղից ճառագայթաձև սկիզբ են առնում մի քանի փողոցներ: Ձախ կողմում Ամիրյան փողոցն է, որը ձըգվում է մինչև Կոնդ թաղամասը: Սա քաղաքի գեղեցիկ փողոցներից մեկն է, իսկ հրապարակից աջ՝ Հոկտեմբերյան պողոտան է, որը հասնում է մինչև երկաթուղային կայարան: Պողոտան հատում են Խանջյան և 26 կոմիսարների փողոցները: Աղասի Խանջյանը հայ ժողովրդի սիրելի ու երախտավոր զավակներից է, (1901—1936): 1922 թ. կուսակցական ղեկավար աշխատանք է տարել Լենինգրադում, աշխատել է Վ. Ի. Լենինի, Ս. Մ. Կիրովի հետ: 1930—1936 թվականներին Ա. Խանջյանը Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղարն էր:

Խանջյան փողոցի վրա Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտն է, հանդիպակաց մասում՝ ռուս ժողովրդի հանճարեղ զավակ Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդովի արձանը: Գրանիտյա պատվանդանին արձանագրություն կա՝ «Ալեքսանդր Գրիբոյեդովին՝ շնորհակալ հայ ժողովրդից» (Քանդակագործ՝ Օ. Բեջանյան, ճարտարապետ՝ Ս. Կնդեղցյան): Խանջյան փողոցի վրա են գըտնըվում Տ. Պետրոսյանի անվան շախմատի կենտրոնական տունը, «Կռունկ» սրճարանը, այլ հաստատություններ ու բնակելի շենքեր:

Վերադառնանք Հոկտեմբերյան պողոտայի խաչմերուկ: 26 կոմիսարների փողոցի առաջին աչքի ընկնող շենքը «Ռոսիա» կինոթատրոնի շենքն է, հանրապետությունում ամենամեծը: (Մեծ դահլիճը 1600, փոքրը՝ 1000 հանդիսատեսի համար): Երրորդ դահլիճում ցուցադըրվում են փաստագրական ֆիլմեր: Շենքն ունի ինքնատիպ, հարուստ ու հետաքրքիր ձևավորում: Օգտագործվել են կերամիկա, կոփածոներ, քանդակներ, ապակենկարներ և այլն:

Դեպի աջ, փողոցը հասնում է մինչև Օրջոնիկիձեի պողոտա ու ավարտվում: Այստեղ Երևանի պետկրկեսն է, ուր հանդես են գալիս տեղի, ինչպես նաև Միության տարբեր քաղաքներից եկած կրկեսի վարպետները:

Հոկտեմբերյան պողոտայով շարժվում ենք առաջ: Մարքսի փողոցի հատվածում Երևանի պետական համալսարանի բազմահարկ շենքն է, կողքին՝ քաղաքի կոլտնտեսային ծածկած խոշոր շուկաներից մեկը: Այս պողոտայի վրա է գտնվում նաև «Գայանե» հանրախանութը: Հենց այս հատվածից էլ

սկիզբ է առնում հայ դասական գրող Նար-Դոսի անունը կրող փողոցը, որը միանում է Զարենցի փողոցին: Այդ թաղամասում են գտնվում հանրապետական մարզադաշտը և V դարի հայ ժողովրդի ազգային հերոս, մեծ զորավար Վարդան Մամիկոնյանի հուշարձանը, (հեղինակ՝ Ե. Քոչար):

Հոկտեմբերյան պողոտան ավարտվում է Լենինի շքանշանակիր Երևանի երկաթուղային կայարանի մոտ: Կայարանամերձ հրապարակում մեծատաղանդ քանդակագործ ու նկարիչ Երվանդ Քոչարի կերտած հայկական ժողովրդական էպոսի հերոս Սասունցի Դավթի փառահեղ հուշարձանն է: Վիթխարի հեծյալի դինամիկ կերպարը դարձել է մայրաքաղաքի խորհըրդանիշը, որի ընդհանուր բարձրությունը կազմում է 12,5 մետր: Կայարանի դիմացի փողոցը Մայակովսկու անունն է կրում, որը տանում է դեպի Օրջոնիկիձեի շրջանի կենտրոնական մասը, հասնում մինչև Կոմերիտմիության անվան զբոսայգին ու լիճը, շարունակում Սովետաշեն փողոցով ու հասնում Վարդաշեն թաղամաս:

ԷՐԵԲՈՒՆԻ

Ավարտվում է Հոկտեմբերյան պողոտան, սկսվում է Բաքվի փողոցը, որի ձախ կողմի վրա Էրեբունի փողոցն է «Էրեբունի» թանգարանով: Այստեղ է նաև Ուրարտական բերդաքաղաք Էրեբունին (782 թ. մ. թ. ա.):

Արին-Բերդ բլրի ստորոտում կանգնած է կարմիր տուֆից կառուցված երկհարկանի մի շենք: Դա Երևանի հիմնադըրման թանգարանն է: Շինությունը կառուցված է ուրարտական ոճով, շենքի ճակատին, կենտրոնական մուտքի պատի ողջ բարձրությամբ, քաղաքը հիմնադրող Արգիշտի Առաջին թագավորի խորաքանդակ դիմանկարն է: Թանգարանում ցուցադրված են բերդի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված 1500 հետաքրքիր նյութեր: Այստեղ ցուցադրվում են նաև Երևանի 2750 ամյակին նվիրված տոնակատարության առթիվ ստացված նվերները:

Երկու հարյուրից ավելի աստիճանները մեզ հասցնում են բլրի գագաթը: Կենտրոնական մուտքի ձախ կողմում, քարի վրա փորագրված սեպագիր արձանագրությունն է, Երևանի ծննդյան վկայագիրը: Միջնաբերդի կենտրոնում թագավորական-ռազմական խորհրդի սյունազարդ դահլիճն է, որը ծառայել է նաև հանդիսությունների համար: Հետաքրքիր շատ բան կա տեսնելու թե՛ թանգա-

րանում և թե՛ բերդաքաղաքում:

Վերադառնանք Բաքվի փողոց, որից այն կողմ սկսվում է Արտաշատի խճուղին: Այս մայրուղին տանում է դեպի Մասիս, Արտաշատ, Եղեգնաձոր, Ազիզբեկով, Սիսիան, Գորիս, հանրապետության հարավային շրջաններն ու բնակավայրերը:

ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿ

Արտաշատի խճուղու մի հատվածում, աջ կողմից սկսում է Թամանցիների փողոցը: Այստեղ հանրապետության արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններն են, որով հայտնի է մայրաքաղաքի Լենինյան շրջանը:

Թամանցիների փողոցը ձգվում է մինչև Սպանդարյան հրապարակ:

Սուրեն Սպանդարյան (1882—1916): Անդրկովկասի բոլշևիկյան խոշոր գործիչներից մեկը: Մարքսիստ, հրապարակախոս, փայլուն հռետոր ու լրագրող: Ստ. Շահումյանի հետ խմբագրել է «Կայծ», «Նոր խոսք», «Օրեր» հայերեն բոլշևիկյան թերթերը: 1912 թ. ՌՍԴԲ (բ) Կ 6-րդ համագումարում որպես Բաքվի կազմակերպության պատգամավոր հանդիպում է Վ. Ի. Լենինին և նրանց միջև ջերմ բարեկամություն է հաստատվում: Սպանդարյանը ընտրվում է ՌՍԴԲ (բ) Կ Կենտկոմի անդամ: Նա վախճանվեց 34 տարեկանում, աքսորավայրում: Լենինյան գվարդիայի աննկուն մարտիկի անունով են կոչվում Երևանի շրջաններից մեկը, գյուղեր, արտադրական ձեռնարկություններ, ուսումնական հաստատություններ և այս ընդարձակ հրապարակը:

Թամանցիների փողոցով հատելով մի շարք փողոցներ, հասնում ենք Երևանյան լիճ: Ծովակալ Իսակովի պողոտայից՝ կամուրջ-խաչմերուկի հատվածից, սկսվում է Սեբաստիա փողոցը, որը կտրում-անցնում է Արարատյան բնակելի զանգվածը, Շահումյանի ողջ շրջանը:

Այս մայրուղին տանում է Լենինական, Կիրովական քաղաքները, Աշտարակի, Թալինի, Ապարանի, Սպիտակի, Ստեփանավանի, Կալինինոյի շրջանները, դուրս գալիս հանրապետության սահմաններից ու մտնում եղբայրական Վրաստան:

Սակայն մենք նորից վերադառնանք Թամանցիների փո-

ղոց՝ Աշխատանքի հրապարակ, ուր վեր է խոյանում Բանվորի վիթխարի արձանը: Այս հատվածի աջ ու ձախ կողմերի վրա ձգվում է վրաց ժողովրդի ազնիվ զավակ, խորհրդային պետական և կուսակցական խոշոր գործիչ, Հայաստանի և հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ Ս. Օրջոնիկիձեի անունը կրող գեղեցիկ պողոտան:

Գրիգորի Կոնստանդինի Օրջոնիկիձե (Սերգո), (1886—1937): Ծնվել է ազնվականի ընտանիքում: Երիտասարդ տարիներից զինվորագրվել է հեղափոխությանը:

Փոթորկուն է եղել լենինյան գվարդիայի աննկուն մարտիկ Գ. Օրջոնիկիձեի անցած ճանապարհը: Մարտնչել է Դոնի, Ցարիցինի (այժմ Վոլգոգրադ), Օրյոլի, Խարկովի և այլ քաղաքների պաշտպանության համար: 1920 թ. Հյուսիս-կովկասյան հեղկոմի նախագահն էր: Նույն թվին ՌԿ (բ) Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի նախագահ, Ադրբեջանում, Վրաստանում և Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման ակտիվ մասնակից: Գ. Օրջոնիկիձեն վարել է Համկ (բ) Կ կենտրոնական վերստուգիչ հանձնաժողովի, ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի նախագահի պաշտոնները, եղել է ԽՍՀՄ ծանր արդյունաբերության ժողկոմը, Համամիութենական ժողովրդական տնտեսության բյուրոյի խորհրդի նախագահը, իսկ 1930 թ. Համկ (բ) Կ քաղբյուրոյի անդամ:

Երևանում Գ. Օրջոնիկիձեի անունով են կոչվում քաղաքի շրջաններից մեկը, միջնակարգ դպրոց, հաստոցաշինական գործարան, գյուղ ՀԽՍՀ Կրասնոսելսկի շրջանում և այլն:

Օրջոնիկիձեի անունը կրող պողոտան քաղաքի Լենինյան շրջանի՝ արդյունաբերական այս կենտրոնի սիրտն է: Պողոտան ձգվում է մինչև «Էրեբունի» օդանավակայան: Մենք էլ տեղափոխվենք այդ հատվածը և ծանոթանալով հիշարժան օբյեկտներին քայլենք դեպի քաղաքի կենտրոն:

«Էրեբունի» օդանավակայանը հաղորդակցվում է երկրի բազմաթիվ քաղաքների հետ. Թբիլիսի, Բաքու, Ստեփանակերտ, Կրասնոդար և այլն: Դեպի քաղաք՝ Օրջոնիկիձեի պողոտայի ձախ կողմից, սկսվում է Շիրակի փողոցը, որն անցնելով դաշնամուրի գործարանի, տրանսպորտային ձեռնարկությունների, բնակելի թաղամասերի միջով՝ հասնում է Չարբախ, ժողովրդական տնտեսության նվաճումների ցուցահանդես, ծիարշավարան ու պատմական Կարմիր բլուր: Եվ այսպես «Էրեբունի» օդանավակայանի մոտից, Օրջոնիկի-

ձեի պողոտայով, մենք ուղղությունն վերցնենք դեպի քաղաքի կենտրոնական մասը: Ահա «Հայրենիք» կինոթատրոնը, որը գտնվում է Օրջոնիկիձեի պողոտայի և Կալինինի փողոցի խաչմերուկի ձախ կողմում: Հանդիպակաց մասում Լենինյան շրջանի հանրախանութն է: Այնուհետև գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, բնակելի շենքեր: Ձախ կողմում Կոմիտասի անվան կուլտուրայի և հանգստի զբոսայգին է: Այստեղ է գտնվում քաղաքային պանթեոնը, ուր հանգչում են հայ ժողովրդի մեծերը՝ Կոմիտասը, Ավ. Իսահակյանը, Վ. Փափազյանը, Լեոն, Մ. Սարյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Ստ. Զորյանը, Հ. Ներսիսյանը, Ալ. Շիրվանզադեն, Ա. Խաչատրյանը, Վ. Աճեմյանը, Վ. Տերյանը, Ալ. Թամանյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը և այլք:

Օրջոնիկիձեի պողոտան և Կարմիր բանակի փողոցները բաժանվում են պետկրկեսի մոտ: Այստեղ՝ ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչության նորակառույց շենքն է՝ Մամուլի տունը, թերթերի ու ամսագրերի խմբագրությունների բազմահարկը, ուր պատրաստվում և տպագրվում են տասնյակ թերթեր ու ամսագրեր, բրոշյուրներ, գիրք-ալբոմներ և ռեկլամային գունագեղ այլ նյութեր:

ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ՓՈՂՈՑ

Կարմիր բանակի փողոցի վրա է գտնվում Գ. Սունդուկյանի անվան ակադեմիական թատրոնի շենքը: Թատրոնի վեհաշուք շենքի առջև կանգնած է հայ ռեալիստական դրամատուրգիայի հիմնադիր՝ Գաբրիել Սունդուկյանի (1825—1912) արձանը: Սունդուկյանը կրթությունը ստացել է Թիֆլիսում, այնուհետև՝ Պետերբուրգի համալսարանում:

Խորհրդային Հայաստանի առաջին պետական թատրոնի վարագույրը բացվեց Գ. Սունդուկյանի «Պեպոյի» բեմադրությամբ 1922 թ.: «Պեպո», «Խաթաբալա», «Քանդած օջախ» և մյուս ստեղծագործությունների գեղարվեստական մեծ արժանիքների համար Գ. Սունդուկյանը դարձավ հայ ժողովրդի սիրելին, հայ գրականության խոշոր ներկայացուցիչներից մեկը:

Նրա անունով կան փողոցներ, դպրոցներ: Սահմանված է Գ. Սունդուկյանի անվան գրական մրցանակ, որին արժանանում են տարվա լավագույն պիեսների հեղինակները: Գ. Սունդուկյանի անունը կրող Խորհրդային Հայաստանի մայր թատրոնում բեմ են բարձրացել բազմաթիվ մեծանուն դերասաններ, աշխարհահռչակ արվեստագետներ: Ասենք, որ հայ թատրոնն ունի ավելի քան 2000 տարվա պատմություն:

Երևանում բուռն թափով է զարգանում մշակույթը: Մայրաքաղաքում այսօր գործում են 11 պետական թատրոններ, 22 կինոթատրոններ, մշակույթի շուրջ 100 տուն: Թատրոնի շենքը գտնվում է 26 կոմիսարների անվան կուլտուրայի և հանգստի զբոսայգում, որը երևանցիների հանգստի սիրելի վայրերից է:

Զբոսայգու մոտ, ինչպես արդեն ասվել է, կանգնած է Ալ. Մյասնիկյանի հուշարձանը, իսկ դիմացը Ս. Մ. Կիրովի անվան մանկական զբոսայգին է, ուր օրնիբուն զրնգում է երեխաների երգն ու ծիծաղը: Զբոսայգում 1950 թ. կանգնեցվեց Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս օդաչու Նելսոն Ստեփանյանի կիսանդրին: Այգու հանդիպակաց մասում Երևանի քաղաքային խորհրդի գործադիր կոմիտեի շենքն է: Կարմիր բանակի փողոցն ավարտվում է Լենինի պողոտայի հատույթում, որտեղից և սկսվում է հայ դասական երգիծաբան Հ. Պարոնյանի անունը կրող փողոցը: Այս փողոցի վրա են «Դվին» և «Հրազդան» հյուրանոցները, ձախ կողմում՝ Հրազդանի գեղատեսիլ ձորը, մանկական երկաթուղին, հանգստի գոտիները: Անցնում ենք առաջ. շարունակությունը հայ դասական գրող Պռոշյանի փողոցն է: Այս հատվածում Հայաստանի կոմպոզիտորների միությունն է, ձախում՝ Այգեձոր հրաշալի թաղամասը: Շարունակելով ճանապարհը, դուրս ենք գալիս Մարշալ Բաղրամյան լայնահուն պողոտան:

ՄԱՐՇԱԼ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆ ՊՈՂՈՏԱ

Հայ զորահրամանատարության համաստեղության մեջ առանձնակի համարում ունի Խորհրդային Միության մարշալ, Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, մեծ հայրենասեր ու քաղաքացի Հովհաննես Քրիստափորի Բաղրամյանը (1897—1982): Ականավոր զորավարը ոսկե տառերով գրեց մեր Մեծ Հայրենիքի ու իր գեղեցիկ կյանքի հավերժ հերոսական պատմությունը:

Ընդամենը տասնութ տարե-

կան էր, երբ կամավոր զինվորագրվեց ժողովրդի փրկության գործին և նրա ծառայությունը տևեց շուրջ յոթ տասնյակ տարի: Կռվեց Կարսում, ուր հանդիպեց ազգային հերոս Անդրանիկին, մասնակցեց թուրք հրոսակների դեմ մղված Սարդարապատի հերոսամարտին: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո դարձյալ կամավոր մտնում է Կարմիր բանակի շարքերը: 1923-ին նա Հայկական հեծյալ գնդի հրամանատարն էր: Այնուհետև ուսանում է Գլխավոր շտաբի ակադեմիայում, նշանակվում Կիևի զինվորական օկրուգի 12-րդ բանակի շտաբի պետ:

Մեծատաղանդ զորավարի սխրագործությունները առավել ցայտուն կերպով դրսևորվեցին Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին: Նա մասնակցեց Կիևի, Դոնի—Ռոստովի, Մոսկվայի պաշտպանությանը: 1943-ին Բաղրամյանը Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատարն էր: Նրա գլխավորած զորքերը մասնակցեցին Մերձբալթյան հանրապետությունների ազատագրմանը: Հ. Բաղրամյանը գլխավորեց երրորդ Բելոռուսական ռազմաճակատի զորքերը, ազատագրեց Քյոնիգսբերգը (այժմ՝ Կալինինգրադ):

Հովհ. Բաղրամյանի անունով կա շրջան, մետրոպոլիտենի կայարան Երևանում, գյուղ, և այս լայնահուն պողոտան՝ Երևանի եռուն կենտրոնում:

Մարշալ Բաղրամյանի պողոտայի վրա են գտնվում մի շարք հիմնարկ ձեռնարկություններ, կազմակերպություններ, գիտության և մշակույթի օջախներ:

Պողոտայի աջ ու ձախ կողմերում են գտնվում ՀԿԿ Երևանի քաղաքային կոմիտեի, Հայաստանի գրողների ու ճարտարապետների միությունների, Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի, Գերագույն խորհրդի նախագահության շենքերը, մետրոպոլիտենի «Մարշալ Բաղրամյան» կայարանը, Ստ. Շահումյանի անվան քաղլուստունը և էլի ուրիշ շենքեր ու շինություններ, որոնք անշուշտ հայ ճարտարապետության վերջին տարիների նվաճումներն են: Ահա Հայկական ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիան, որի տասնյակ ինստիտուտներում և գիտահետազոտական հիմնարկներում աշխատում են շուրջ 14 հազար գիտական աշխատողներ: Այդ թվում 80 ակադեմիկոսներ ու թղթակից անդամներ, 1100-ից ավելի դոկտոր-պրոֆեսորներ, 4,5 հազար գիտությունների թեկնածուներ, 1300 դոցենտներ:

Մարշալ Բաղրամյան պողոտան ձգվում է մինչև Կիևյան, Կասյան և Քոչարի փողոցների խաչմերուկը: Բարձունքում մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետաօոտական ինստիտուտի շենքն է, աջում՝ երևանյան մետրոպոլիտենի վարչության շենքը և «Բարեկամություն» կայարանը, այնուհետև բնակելի շենքեր, առևտրի օբյեկտներ և այլն: Դեպի ձախ Կիևյան փողոցն է: «Հրազդան» կամուրջը քաղաքի աջ ու ձախ ափերը միացնում է իրար: Կամրջից ձախ՝ բարձունքում Ծիծեռնակաբերդ զբոսայգին է, իսկ բլրի գագաթին՝ 1915 թ. եղեռնի զոհերի հուշարձանահամալիրը:

ԾԻԾԵՌՆԱԿԱԲԵՐԴ ԵՂԵՌՆԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ

1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայի կողմից կատարվեց հրեշավոր մի ոճիր՝ հայերի զանգվածային կոտորածը՝ աշխարհում առաջին ցեղասպանությունը:

Միջին դարերում Հայաստան և Փոքր Ասիա ներխուժած սելջուկ-թուրքերի ավերիչ հարձակումներով սկսվեց հայ ժողովրդի պատմության ամենամռայլ ժամանակաշրջանը: Նրանց կողմից ստեղծված «Կեսարիայի ավազակային պետության» հիման վրա հետագայում կազմակերպված Օսմանյան կայսրությունը դժոխային վիճակ ստեղծեց ոչ միայն բնիկ հայերի, այլև բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների համար: Ռազմաֆեոդալական Թուրքիայում տիրում էր կատաղի շովինիզմը, կրոնական մոլեռանդությունն ու ոստիկանական կամայականությունը:

Թուրքական բռնակալները դավանելով պանթուրքիստական ու պանիսլամական հետադիմական գաղափարախոսությունը, հրով ու սրով նվաճելով Հայաստանը, բռնությամբ փորձում էին բնաջնջել կամ ձուլել-թուրքացնել հպատակ ժողովուրդներին, դրանով իսկ ստեղծել համաթուրանական մի տերություն Միջերկրականից մինչև Արալյան ծով, որի մեջ պետք է մտնեին բոլոր մահմեդականները:

Երկրի ներսում գլուխ բարձրացրած մեծապետական շովինիզմի քաղաքականության արդյունքը նախ արյունարբու Սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդի օրոք կազմակերպած (1894—96 թթ.) 300 հազար հայերի կոտորածը եղավ:

Անհայտ զինվորի գերեզմանի մոտ...
У могилы Неизвестного солдата

«Հաղթանակ» զբոսայգու մուտքը
Вход в парк «Победы»

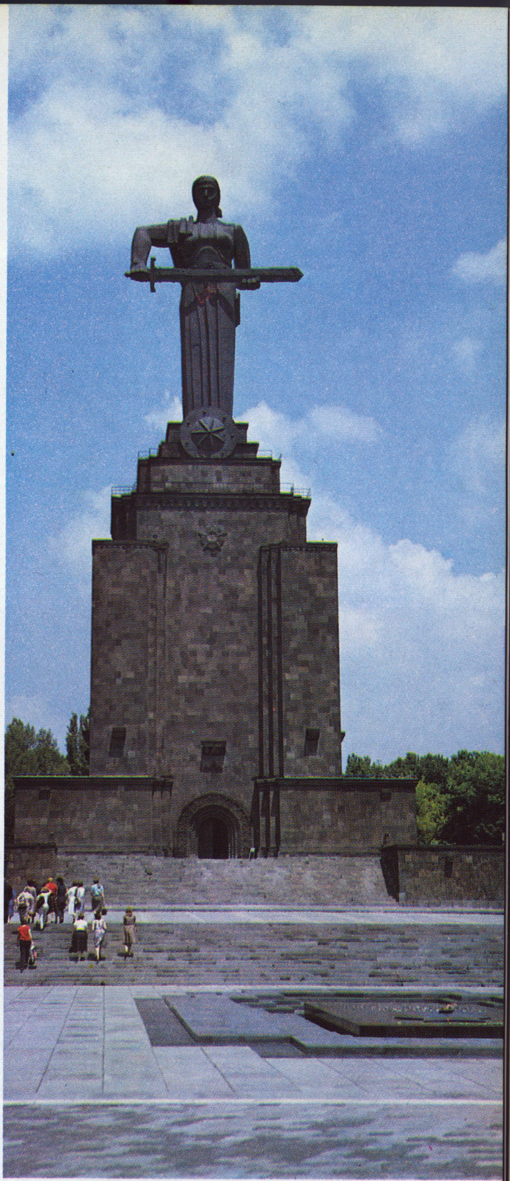

«Մայր Հայաստան» հուշակոթողը
Монумент «Мать Армения»

«Մայր Հայաստան» հուշակոթողը
Монумент «Мать Армения»

«Արևիկ» լճի ափին
На берегу озера «Аревик»

«Հերոսների ճեմուղու» հատվածում
Часть «Аллеи героев»

Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող բոլոր ազգությունները՝ հայերը, հույները, քրդերը, արաբները և այլք, պետք է թուրք դառնան, հակառակ դեպքում «մենք նրանց կկոտորենք» — ահա 1911 թ. Սալոնիկում տեղի ունեցած համաթուրանական համագումարի բանաձևի էությունը: Եվ այդ ծրագրի իրականացման նախապայմանը հայերի բնաջնջման՝ հայկական հարցի արմատական լուծումը եղավ:

Իշխանության գլուխ անցած երիտթուրքերը, որ բռնակալական Թուրքիայի հայահալած քաղաքականության շարունակողներն էին, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կայսերական Գերմանիայի հետ միասին դրությունը համարելով բարենպաստ, որոշեցին իրականացնել հայերի բնաջնջման դիվային ծրագիրը: Այդ կապակցությամբ ընդունվեց կառավարական որոշում և կազմվեց հայերի բնաջնջման կոմիտե:

1915 թ. թուրքական կառավարությունը իր նահանգապետներին ուղղած հրահանգներից մեկում ասում էր.

«Թեև հայկական տարրի ոչնչացման հարցը վաղուց էր վճռված, հանգամանքները թույլ չեն տվել իրականացնելու այդ սրբազան գործը: Ներկայումս, երբ բոլոր խոչընդոտները վերացված են և վրա է հասել մեր հայրենիքը այդ վտանգավոր տարրերից ազատելու ժամանակը, հաստատակամորեն հանձնարարվում է չենթարկվել խղճի խայթին... ոչնչացնել բոլորին...»:

Այդ հրեշավոր ծրագրի իրականացումը ապահովելու համար նախ զորակոչի ենթարկվեցին 18—45 տարեկան ռազմունակ հայ տղամարդիկ, ապա մտավորականներին տարբեր պատճառներով բանտերը լցրեցին:

1915 թ. ապրիլի 14-ին Թալեաթի, Էնվեր փաշայի և Նազըմի ստորագրությամբ տեղական իշխանություններին է ուղարկվում հայերի ընդհանուր տեղահանման, ջարդերի կազմակերպման՝ բնաջնջման հրամանը: Որոշակի օր ու ժամի կարգադրությամբ ծրարները բացվեցին 1915 թ. ապրիլի 24-ին: Եվ քաղաքակիրթ աշխարհի աչքի առաջ թուրքերը նախ Օսմանյան բանակում գազանաբար կոտորեցին 60 հազար հայ զինվորականների, հարյուրավոր մտավորականներ խոշտանգվեցին, սպանվեցին բանտերում, իսկ ոտքի հանված, փաստորեն մահվան դատապարտված անզեն ու անօգնական 1,5 միլիոն հայ ազգաբնակչությունը գազանաբար

սպանվեց Անատոլիայի անապատային ճանապարհներում: Զոհվածների մեջ էին հայ գրականության դասականներ, անվանի գիտնականներ, հասարակական գործիչներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, դերասաններ: 1914 թ. օսմանյան կայսրությունում ապրող 3 միլիոն հայերից մեկ միլիոնը սփռվեց աշխարհով մեկ՝ Ռուսաստան, Մերձավոր Արևելք, Եվրոպա, Ամերիկա...

Հարազատ երկրից տեղահանված և գազանաբար սպանված ժողովրդի հետ մեկտեղ ոչնչացվեցին նաև դարերի ընթացքում նրա կողմից ստեղծված մշակութային արժեքները: Ամայացան հայկական տասներկու նահանգները, գերության մեջ մնացին սրբազան ու վեհափառ Արարատը, Մարութա լեռը, Սիփան սարը, ծիծաղախինդ Վանա լիճը...

Այսօր Երևանի հուշարձանի անմար կրակի մոտ միշտ թարմ ծաղիկներ կան ու մարդիկ, որոնք գլխահակ լսում են կոմիտասյան մորմոքուն մեղեդին ու արցունք թափում անմեղ զոհերի համար: Սակայն ուրիշ է ապրիլի 24-ի օրը՝ Հիշատակի օրը: Վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր մարդկային հոծ բազմությունը ծաղկեփնջերով ու պսակներով ուղղություն է վերցնում դեպի Երևանի հուշարձան, գալիս են հարյուր հազարավոր մարդիկ հիշելու, սգալու զոհերի հիշատակն ու մեր կորցրած երկիրը: Ծիծեռնակաբերդը հայ ժողովրդի համար դարձել է սրբավայր և ուխտատեղի:

Ծիծեռնակաբերդ զբոսայգու արևմտյան մասում վեր է խոյացել երկրում իր տեսակի մեջ եզակի Մարզահամերգային հսկա համալիրը, որի ստեղծող հեղինակային կոլեկտիվը (ճարտարապետներ՝ Կ. Հակոբյան, Ա. Թարխանյան, Հ. Պողոսյան, Գ. Մուշեղյան, Ս. Խաչիկյան, կոնստրուկտորներ Ի. Ծատուրյան, Գ. Ազիզյան) 1986 թ. արժանացավ ԽՍՀՄ պետական մրցանակի: Այս վիթխարի շինությունը իր ծավալատարածական հորինվածքով, մեծաթռիչք կոնստրուկցիաներով, նրբագեղ կերտվածքներով հավասարը չունի: Համալիրի տարածքը կազմում է 40 հազար քառակուսի մետր, դիտվում է քաղաքի գրեթե բոլոր թաղամասերից: Կառույցն ունի 5200 տեղանոց սպորտային և 2000 տեղանոց համերգային դահլիճներ, որոնք կառուցված են այնպես, որ խոշոր միջոցառումների ժամանակ տեղապտույտի միջոցով դահլիճները միանում են իրար, ուր կարող է տեղավորվել 7700 հանդիսատես:

Շնորհիվ ճարտարապետա-

կան ճշգրիտ լուծումների, համալիրը օրգանապես միաձուլվում է բարձունքի ուրվանկարին և բնության հետ կազմում միակուռ ամբողջություն:

Մարզահամերգային այս հըսկան տոնական տեսք ու տրամադրություն է ստանում, երբ բազմությունը քայլում է նրա լայնարձակ աստիճանավանդակներով, երբ շատրվանախմբի ջրերը աշխույժով ցայտում են ու եղեռնի անսահման վշտի հուշարձանի հարևանությամբ մարզահամերգային հոյակերտ կոթողը ավելի ցայտունությամբ է խորհրդանշում ու հաստատում հայ ժողովրդի վերածնունդը:

Համերգասրահի երեսուն մետրը երկարությամբ ու տասնմեկուկես մետր բարձրությամբ հսկայական գոբելեն-վարագույրը, որի հեղինակն է մեծատաղանդ արվեստագետ, ԽՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ Գրիգոր Խանջյանը, իր իսկական անվանումն է ստացել՝ «Վերածնունդ»: Այո, դա ժողովրդի ինքնահաստատման առհավատչյան է:

Մարտիրոս Սարյանի 1923 թ. ստեղծած առաջին մեծարժեք վարագույրից հետո ստեղծվեց երկրորդը՝ համարժեք ու հավասարազորը, այս անգամ նոր՝ վերածնության խորհրդանիշով: Վարագույրն իջնում է Հայաստանի պետականությունը խորհրդանշող հանդիսավոր առիթներով, իջնում է հանդարտ ու փառահեղ, և բեմահարթակից վեր ձգվող տարածքը ասես բռնկվում է բոսորագույն բոցով:

Մարզահամերգային համալիրի աստիճանավանդակների ստորին հարթակի մոտից գեղեցիկ անցումով դուրս ենք գալիս Հալաբյան փողոց, որը անցնում է բնակելի շենքերի մոտով: Մեր ճանապարհին Վ. Ի. Լենինի անվան հանրապետական հիվանդանոցի մասնաշենքերն են: Այս ձգվող փողոցը միանում է Աշտարակի խճուղուն և դուրս գալիս քաղաքի սահմաններից:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՊՈՂՈՏԱ

Աջափնյակի Կիևյան կամուրջով ու փողոցով հասնում ենք Բարեկամության հրապարակ՝ Կիևյան-Կասյան-Քոչար փողոցների խաչմերուկ և մեր շրջագայությունը շարունակում ենք Կոմիտասի պողոտայով,

որը մայրաքաղաքի երկարաձիգ պողոտաներից է:

Մի պահ կանգ առնենք Կասյան փողոցի առաջին շենքի մոտ, ծանոթանանք պատին ամրացված սպիտակ մարմարե հուշատախտակին:

«Այս տանը ապրել է Պարույր Սևակը (1924—1971)»:

Հայ հանճարեղ բանաստեղծ **Պարույր Սևակը** ծնվել է պատմական Վայոց ձորի Չանախչի գյուղում (այժմ Սովետաշեն):

Պարույր Սևակի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն՝ «Անմահները հրամայում են» (1949), հավաստեց հեղինակի ինքնատիպությունը, ընդգրկումների անչափելի լայնությունը, ոճական թարմությունը, լեզվական հարստությունը: Այդ գիրքը վկայեց, որ խորհրդահայ պոեզիա է մուտք գործել ճշմարիտ և խոշոր բանաստեղծ: Հետագայում՝ «Սիրո ճանապարհը», «Նորից քեզ հետ» և մյուս ժողովածուները լայն ճանաչում բերեցին բանաստեղծին:

Պ. Սևակը նորարար բանաստեղծ էր: Պոետի քաղաքացիական ազնիվ կիրքը, հասարակական հույժ կարևոր ու այրող խնդիրների հետ ունեցած սերտ առնչությունը, ստեղծագործական տքնանքն ու չթուլացող որոնումները նրա տաղանդի բնորոշ առանձնահատկություններն էին, որոնք իրենց ողջ ուժով ու փայլով դրսևորվեցին հայ պոեզիայի կոթողային ստեղծագործություններից մեկի՝ «Անլռելի զանգակատուն» հայրենաշունչ պոեմի մեջ: (Այն նվիրված է անմահ Կոմիտասին):

Բանաստեղծական հուժկու պոռթկումով, պատմափիլիսոփայական խոր իմացությամբ բարձրարվեստ այդ գործը, որը ժամանակին արժանացավ ՀԽՍՀ պետական մրցանակի, հայ ժողովրդի կենսունակության ու վերածննդին ձոնված մի ոգեշունչ հիմն է:

Հայ ազգային պոեզիայի փայլուն ստեղծագործություններից են նաև Պ. Սևակի «Մարդը ափի մեջ» և «Եղիցի լույս» խոհափիլիսոփայական ժողովածուները, որոնք արժանի հռչակ բերին հեղինակին:

Ամենազոր բնությունը շռայլ կարողություններով ու զարմանահրաշ հատկություններով էր օժտել Պ. Սևակի անհատականությունը: Նա ինքնատիպ ու անկրկնելի էր որպես բանաստեղծ, փիլիսոփա, գիտնական, մտածող ու անձնավորություն:

Վիթխարի է, խոր ու բեղուն այն ակոսը, որը մեծատաղանդ բանաստեղծն ու խոշոր գիտնականը թողեց մարդկության մշակույթի հոգևոր գանձարանում:

Սիրված բանաստեղծի գրքերը թարգմանվել են աշխարհի տասնյակ ազգերի ու ազգությունների լեզուներով: Կարճ տևեց Պ. Սևակի գեղեցիկ կյանքը: Ապրեց ընդամենը քառասուն և յոթ տարի:

Շարունակում ենք մեր շրջագայությունը:

Կոմիտասի պողոտայի այս հատվածում հիմնականում բնակելի բարձրահարկ շենքեր են, առողջապահական ու մանկական հիմնարկներ, գիտահետազոտական ինստիտուտներ, առևտրական օբյեկտներ, որոնք կառուցվել են վերջին 20—25 տարիների ընթացքում: Քաղաքի այս մասը 26 կոմիսարների անվան շրջանի տարածքն է: Այստեղ են գտնվում ֆրեզերային հաստոցների գործարանը, Վ. Բրյուսովի անվան ռուսաց և օտար լեզուների պետական մանկավարժական ինստիտուտը, Ն. Օստրովսկու անվան ռուսական մանկավարժական ուսումնարանը և այլն:

ՏԵՐՅԱՆ ՓՈՂՈՑ

Նորից տեղափոխվենք քաղաքի կենտրոն: Զբոսնենք Աբովյան փողոցին զուգահեռ Տերյանի անունը կրող գեղեցիկ փողոցով:

Վահան Տերյան (1885—1920): Հայ դասական քնարերգության ամենաքնքուշ բանաստեղծն է:

Սկզբնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում՝ գեղատեսիլ Ջավախք գավառի Գանձա գյուղում, ուսումնառությունը շարունակել է Թիֆլիսում, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, ապա Մոսկվայի և այնուհետև Պետերբուրգի համալսարաններում:

Տերյանը ընտրվել է Համառուսաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեի անդամ և աշխատանքի անցել Ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատում որպես Հայկական գործերի բաժնի վարիչ, աշխատել Վ. Ի. Լենինի հետ:

Տերյանը մահացավ Օրենբուրգում, պետական կարևոր հանձնարարությամբ Ասիա մեկնելու ճանապարհին: Կարճ ապրեց, բայց իր թողած գրական փայլուն, լուսավոր ու հարուստ ժառանգությամբ մնում է հայ ժողովրդի ամենասիրելի բանաստեղծներից մեկը: Հանգչում է Կոմիտասի անվան այգու քաղաքային պանթեոնում: Ամեն տարի հուլիսին Տերյանի ծննդավայրում անց են կացվում տերյանական օրեր:

Գանձայում է գտնվում նրա տուն-թանգարանը: Երևանի Տերյանի անվան միջնակարգ դպրոցի առջև դրված է պոետի կիսանդրին, իսկ Երևանի իր անունը կրող փողոցի օղակաձև այգու հատվածում կանգնեցվելու է բանաստեղծի հուշարձանը:

Մեր շրջագայությունը սկսենք Երևանի Կ. Մարքսի անվան պետական պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մոտից: Սա հանրապետության խոշոր բուհերից մեկն է, ուսանողության թիվը հասնում է 35 հազարի:

Հանդիպակաց մասում Երևանի պետական գյուղատնտեսական ինստիտուտն է: Այդ նույն շարքում Ալ. Մյասնիկյանի անվան Հայկական ԽՍՀ պետական գրադարանն է, հայ տպագիր մշակույթի պահպանման ամենախոշոր կենտրոնը աշխարհում: Գրադարանի ֆոնդերում հաշվվում է շուրջ յոթ միլիոն գիրք, թերթ ու ամսագիր: Այստեղ են պահպանվում հայ առաջին տպագիր գրքից («Ազդարար», 1512 թ.) սկսած մինչև այսօրվա հրատարակությունները: Գրադարանը հարուստ է նաև հնատիպ ու հազվագյուտ գրքերով, ինչպես նաև Խորհրդային Միության և արտասահմանյան բազմաթիվ լեզուներով հրատարակված գրականությամբ:

Տերյան փողոցի վրա են գտնվում «Խորհրդային գրող», «Արևիկ», Կիրովի փողոցի վրա՝ «Լույս», իսկ Ավ. Իսահակյան փողոցի վրա՝ «Հայաստան» հրատարակչությունները: Տերյան-Իսահակյան փողոցների խաչմերուկում Հայկական ԽՍՀ Հրատպետկոմն է և նորաստեղծ «Պարբերական» արտադրահրատարակչական միավորումը: Գրահրատարակչական այս կազմակերպությունները տարեկան լույս են ընծայում շուրջ 200 անուն գիրք, որոնց ընդհանուր տպաքանակը կազմում է 11 միլիոն օրինակ: Այս փողոցում են գտնվում նաև ՀԽՍՀ «Արմենպրես» ինֆորմացիոն հեռագրական գործակալությունը, Հակոբ Մեղապարտի անվան Պոլիգրաֆկոմբինատը՝ հանրապետության պոլիգրաֆարդյունաբերության հնագույն և խոշոր ձեռնարկություններից մեկը: Ավ. Իսահակյան փողոցի վրա 1986 թ. հոկտեմբերին կանգնեցվեց հայ առաջին տպագրիչ Հակոբ Մեղապարտի արձանը: Այս փողոցի վրա է Երքաղխորհրդի դրամատիկական թատրոնը, հարևանությամբ՝ Հայկական ԽՍՀ պետական գրապալատը, երևանյան մետրոպոլիտենի «Երիտասարդական» կայարանն իր ինքնատիպ ու գեղեցիկ մուտքով և առավել գեղեցիկ կայարանային սրահ-

ներով: Միության 8-րդ՝ Երևանի մետրոպոլիտենը իր ուղևորներին ընդունեց 1981 թ. մարտին: Գործող ինը կայարանների ընդհանուր երկարությունը կազմում է 11,9 կմ: «Լենինի հրապարակ», «Երիտասարդական», «Սպանդարյան հրապարակ», «Սասունցի Դավիթ» և մյուս կայարանները ինքնատիպ ու ժամանակակից հոյակապ կառույցներ են: 2000 թվականին մետրոպոլիտենի գծերի ընդհանուր երկարությունը կկազմի 47 կիլոմետր:

Տերյան փողոցը և Սայաթ-Նովա պողոտան հատվում են: Աջ կողմի վրա Հովհ. Թումանյանի անվան տիկնիկային թատրոնն է, աջում՝ Կարապի լիճը, դիմացը՝ Խնկո-Ապոր անվան մանկական գրադարանը: Թումանյան փողոցի հատման ձախ անկյունում՝ հանրապետության նկարիչների միության գեղարվեստական սալոնն է, իսկ Տերյան փողոցի վերջնամասում «Պիոներ» կինոթատրոնը:

Նալբանդյանի փողոցը սկսվում է Ստեփան Շահումյանի անվան հրապարակից: Այդ փողոցի վրա են գտնվում Գայի անվան Սպայի տունը, հանրապետական արհեստակցական միությունների խորհուրդը, իսկ մյուս անկյունում՝ Երևանի մետրոպոլիտենի «Լենինի հրապարակ» կայարանը:

Կնունյանցի, Նալբանդյանի և Պուշկինի փողոցների խաչմերուկում Բաքվի 26 կոմիսարներից մեկի՝ Մեշադի Ազիզբեկովի հրապարակն է ու նրա հուշարձանը: Խանջյան և Մոսկովյան փողոցների հատման մասում, այգու մեջ հայ մեծ գրող, դեմոկրատ և հրապարակախոս Միքայել Նալբանդյանի արձանն է, դիմացի մասում Կոմիտասի անվան կամերային երաժշտության տունը, Պատանի հանդիսատեսի թատրոնը:

Նալբանդյան փողոցը շարունակվում է մինչև Կիրովի փողոցի սկիզբը, հասնում երևանյան ճոպանուղու կայարան: Այստեղից օդային վագոնները մարդկանց տանում են դեպի հինավուրց Նորք: Ուղևորների առջև բացվում է երևանյան հրաշալի համայնապատկերը, իսկ հորիզոնում ուրվագծվում է վեհափառ Արարատը:

Այնտեղ, ուր ավարտվում է Նալբանդյան փողոցը՝ ձախ կողմում սկսվում է Չարենցի փողոցը: Այս փողոցում «Հայպետնախագիծ» ինստիտուտն է, Երևանի պետհամալսարանի մասնաշենքերը, հանրապետական մարզադաշտը, «Դինամո» լողավազանը, բնակելի շենքեր, առևտրի ու կենցաղի օբյեկտներ:

Չարենցի պողոտային զուգահեռ Մռավյան փողոցն է, այս-

տեղ է գտնվում Հայկական ԽՍՀ Հեռուստատեսության և ռադիոհաղորդումների պետական կոմիտեն: 1926 թ. սեպտեմբերի 1-ին եթերում առաջին անգամ հնչեցին հայկական ռադիոյի ազդականչերը, իսկ 30 տարի անց՝ 1956 թվականին երևանցիները հեռուստատեսային էկրանի վրա տեսան կապույտ հրաշքը ու լսեցին առաջին հաղորդավարի հուզիչ ձայնը. «Խոսում և ցուցադրում է Երևանը...»: Այսօր Հայաստանի ռադիոն ամեն օր 8 ալիքներով, 3 ծրագրով, 9 լեզվով, 38 ժամ տևողությամբ հաղորդումներ է տալիս:

Անցած 10—15 տարում կառուցվել են Շահումյանի, Զեյթունի, Հարավ-արևմտյան, Նոր Նորքի, Ավան-Առինջ բնակելի թաղամասերը, որոնցից յուրաքանչյուրը մի-մի միկրոքաղաք է: Շատերը Երևանը իրավամբ համարում են վարդագույն քաղաք: Բայց ինչու միայն վարդագույն: Մուգ կանաչ, մուգ կարմիր, մոխրագույն ու ծիրանագույն, արծաթականաչ... Երևանը աշխարհի այն եզակի քաղաքն է, ուր շենքերը երբեք չեն ներկվում: Բնությունը ինքն է ճաշակով, հրաբուխների գերհզոր ջերմությամբ տուֆը, բազալտը, ֆելզիտը, գրանիտը, մարմարը ներկել ամենաբազմազան, հրաշք գույներով:

Գեղեցիկ է Երևանը ճարտարապետական իր հին ու նոր հուշարձաններով, լայնահուն պողոտաներով ու փողոցներով, հրապարակներով ու երկնահաս շինություններով, կանաչ այգիներով, մրգաստաններով, լճերով, սառնորակ ցայտաղբյուրներով և իհարկե՝ աշխատասեր մարդկանցով:

Անկասկած այս պատճառով է Ամերիկյան հայտնի գրող ու նկարիչ Ռոքուել Քենտը գրել.

«Եթե ինձ հարցնեն, մեր հողագնդի վրա որտեղ կարելի է ավելի շատ հրաշքների հանդիպել, ես ամենից առաջ կասեի՝ Հայաստանում: Ակամայից զարմանում ես, որ աշխարհի այսպիսի ոչ մեծ անկյունում կարող ես հանդիպել արվեստի այսքան հնագույն հուշարձանների և այսքան հրաշալի մարդկանց, որոնք կարող են հիացնել ողջ աշխարհը և դառնալ նրա զարդն ու հպարտությունը: Թող եռակի փառաբանվի հողը հայկական, տաղանդների օրրանը, օրրանը մեծագույն արարումների»:

ՈՐՊԵՍ ՀՐԱՎԵՐՔ ԵՎ ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Երևանը բազմաշերտ ու բազմասեռ քաղաք է: Նա օրեց-

օր ընդարձակում է իր սահմանները: Այսօր քաղաքի տարածքը կազմում է շուրջ 300 քառակուսի կիլոմետր, իսկ բնակչության թիվը անցնում է մեկ միլիոն 200 հազարից: Իրար ետևից շարք են մտնում ճարտարապետական նորանոր կոթողներ, շենքեր ու համալիրներ, բացվում են պողոտաներ ու փողոցներ, ծնունդ են առնում արդյունաբերական ձեռնարկություններ, հիմնվում են զբոսայգիներ ու պուրակներ, կառուցվում են դպրոցներ ու ստադիոններ, առողջապահական ու մանկական հիմնարկներ: Երևանը զարգանում է տիտանական քայլերով:

Բայց ահա մենք ավարտում ենք մեր զբոսանքը, մինչդեռ պատմելու շատ բան կա: Ոչ ծավալուն այս ուղեցույցում հնարավոր չէ պատմել Երևանի մասին:

Այստեղ փորձ է արված համառոտակի ներկայացնել Երևանի և նրա հետ անմիջապես առնչվող մի խումբ մեծերի դիմանկարները, նպատակ ունենալով օտար ընթերցողին ծանոթացնել հայ մշակույթի խոշոր գործիչներին:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո Երևանի փողոցների ու քարտեզի վրայից ջնջվեցին նախկին հարուստների ու չինովնիկների անունները: Դրանց փոխարինեցին մեր ժողովրդի հին ու նոր ազնվագույն զավակների, գիտնականների, պանծալի հեղափոխականների ու զորավարների, գրողների ու բանաստեղծների, հերոսների և մեր ժողովրդի լավ բարեկամների անունները:

Սիրելի բարեկամ, այսօր Երևանում դու կքայլես շատ ու շատ հրաշալի մարդկանց անունները կրող փողոցներով ու պողոտաներով, որոնցից շատերի մասին վեպեր են գրվել, բազմասերիանոց ու լիամետրաժ կինոնկարներ նկարահանվել:

Այս հրաշալի ու անմոռաց մարդիկ հազվագյուտ մի համաստեղություն կազմած զարդարում են մեր հայոց մայրաքաղաքը:

Խորհրդային հայրենիքի սիրով ջերմացած երևանցին իր լայնահուն փողոցներից ու պողոտաներից շատերն անվանել է Մոսկովյան, Կիևյան, Թբիլիսյան, Բաքվի, Ռոստովյան, Մոլդավական, Փարիզյան կոմունայի, Վրացական և այլ մոտ ու հարազատ դարձած անուններով:

Երևանի փողոցների, պողոտաների, հրապարակների, այգիների ու պուրակների թիվը անցնում է հազարից, որոնցից յուրաքանչյուրն իր պատմու-

թյունն, իր դեմքն ու կոլորիտն ունի:

Հավանաբար չկա ուրիշ ավելի գայթակղիչ ու գեղեցիկ զգացողություն, երբ մարդը սուզվում է հաճելի ու հետաքրքիր նորությունների կախարդիչ աշխարհը: Մարդիկ աշխարհի հրաշալիքների ու մարդու գեղեցիկ գործերի մասին ամենից լավ իմանում են ճամփորդության ժամանակ: Ճամփորդելիս կարդում ենք աշխարհի ամենալավ, ամենահրապուրիչ ու ճշմարիտ գիրքը՝ իրական կյանքի գիրքը: Ճանապարհները մեզ հաղորդակից են դարձնում տեղի ունեցող իրադարձություններին, հարստացնում մեր գիտելիքները: Մ. Գորկին ճամփորդությունը համարել է «ամենալավ բարձրագույն դպրոց»: Անվիճելիորեն դա այդպես է: Ոչ մի գրականություն չի կարող փոխարինել այն կենդանի, վառ տպավորություններին, որը մենք ստանում ենք մեզ համար անծանոթ վայրերը դիտելիս, հետաքրքիր մարդկանց հանդիպելիս: Ժողովրդական իմաստությունն իզուր չի ասում. «Լավ է մեկ անգամ տեսնել, քան յոթ անգամ լսել»:

Եվ այսպես, այս հինավուրց ու նորօրյա քաղաքին մոտիկից ծանոթանալու համար ձեզ անշուշտ կօգնի ճամփորդելը: Այցելեք Երևան, անձամբ տեսեք ու վայելեք Երևանի հմայքը:

Երևանը ավելի լավ կճանաչեք, երբ լինեք Էրեբունի ամրոցում, քայլեք նրա միջնաբերդով, այցելեք Կարմիր բլուր ու Ծիծեռնակաբերդ, լինեք նրա թանգարաններում ու թատրոններում, համերգասրահներում լսեք հայկական երգն ու երաժշտությունը, անձամբ տեսնեք Մատենադարանում պահպանվող մագաղաթյա գանձերը և ծանոթանաք հայ ժողովրդի պատմությանը:

Անկասկած, դուք կհամակրեք ու կսիրեք մեր քաղաքը, երբ նրա ոսկե աշունքին ներկա լինեք Էրեբունի-Երևան ավանդական ու համաժողովրդական այն տոնին, որը նվիրվում է քաղաքամայր Երևանի ծննդյան օրվան: (Յուրաքանչյուր տարվա հոկտեմբեր ամսվա երկրորդ շաբաթ օրը): Այդ օրը քաղաքը դառնում է մի ընտանիք, հարազատ մի տուն, լցվում ծով խնդությամբ: Հնչում է հնամենի զուռնան, դուդուկն իր քնքուշ մեղեդին է հյուսում, թմբուկի ձայնից օճորքն է թնդում: Բոլորը տներից դուրս են գալիս, բակ ու փողոց լցվում է մարդկանցով: Մի տեղ ճախարակ են մանում, մյուսում՝ խնոցի հարում, երրորդում՝ տժվժիկըն իր անուշ բուրմունքն է տարածում, հաջորդում լարա-

խաղացը մարդկանց իր շուրջն է խմբել և ահա հարսանիքավորներն են գալիս. «Բերին, բերին», — աշխույժով գոչում են ջահելները: Նոր ընտանիք է կազմվում, շենանում է հայոց ոստանը, ալիքվում է խինդն ու բերկրանքը:

Քաղաքի բոլոր թաղամասերում աշխույժ եռուզեռ է, ամենուր երաժշտություն, երգ ու պար: Երիտասարդների մի խումբ ավանդական քոչարի պարն է բռնել, տարածվել է զուռնայի գոռ ու խրոխտ ձայնը, փողոցը լցվել է աշնան բերք ու բարիքով: Մանկանց ծիծաղում կյանքն է կարկաչում, երգը դառնում է հուր ու հրավարս, դեպի երկնքի կապույտն է հորդում երգն ու խնդությունը, կյանքն արևոտ զնգում է ինչպես հզոր երգեհոն...

Այսպիսի ուրախ ու բերկրալից շատ օրեր են լինում այս շենշող քաղաքում, քանզի Երևանը «Հայաստան աշխարհ» մեծ կառույցի ոսկեզօծ գմբեթըն է, որտեղից զիլ ու հզոր ղողանջում են հայ ժողովրդի ուրախությունն ազդարարող զանգերը:

Երկրի խոշոր քաղաքների համակարգում Երևանը ապրում է իր լիարյուն ու բուռն կյանքով, աշխատում, կառուցում, ուրախանում, մտահոգվում ու երազում վաղվա օրվա մասին: Հայոց մայրաքաղաքը տարվա ցանկացած եղանակին գեղեցիկ է ու հետաքրքիր: Այցելե՛ք Երևան:

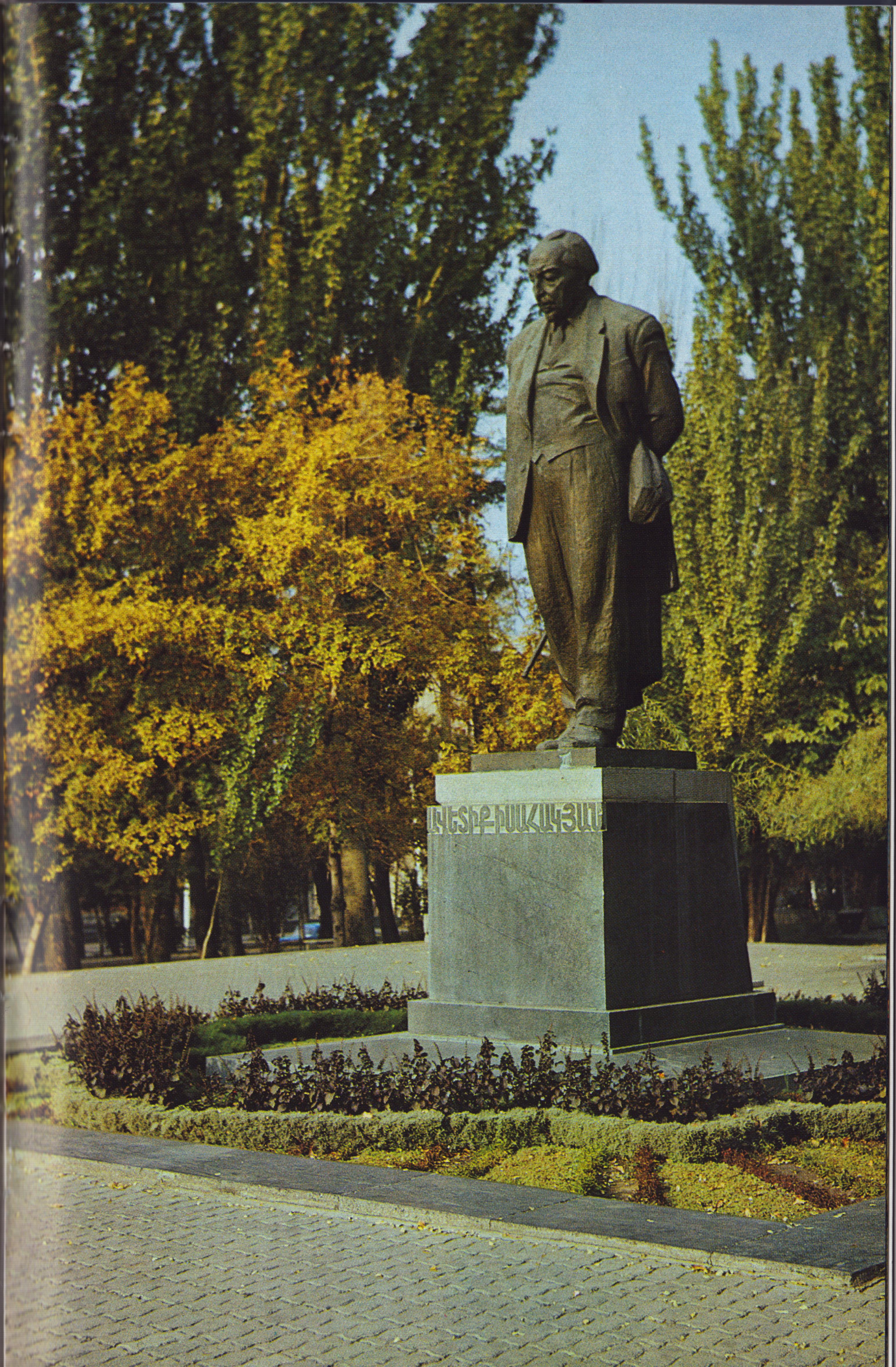

Ավ. Իսահակյանի հուշարձանը

Памятник Ав. Исаакяну

Բնակելի շենք Սայաթ-Նովայի պողոտայում
Жилой дом на проспекте Саят-Новы

Նորապսակների խանութում
В магазине для новобрачных

Խ. Աբովյանի հուշարձանը
Памятник Х. Абовяну

Երիտասարդության պալատի համալիրը
Комплекс Дворца молодежи

Ղուկաս Ղուկասյանի
հուշարձանը

**Памятник
Гукасу Гукасяну**

Բժշկական ինստիտուտը

**Медицинский
институт**

Ճոպանուղու կայարանը

**Станция
канатной дороги**

Ժողովրդական տնտեսության
ինստիտուտի շենքը

**Институт народного
хозяйства**

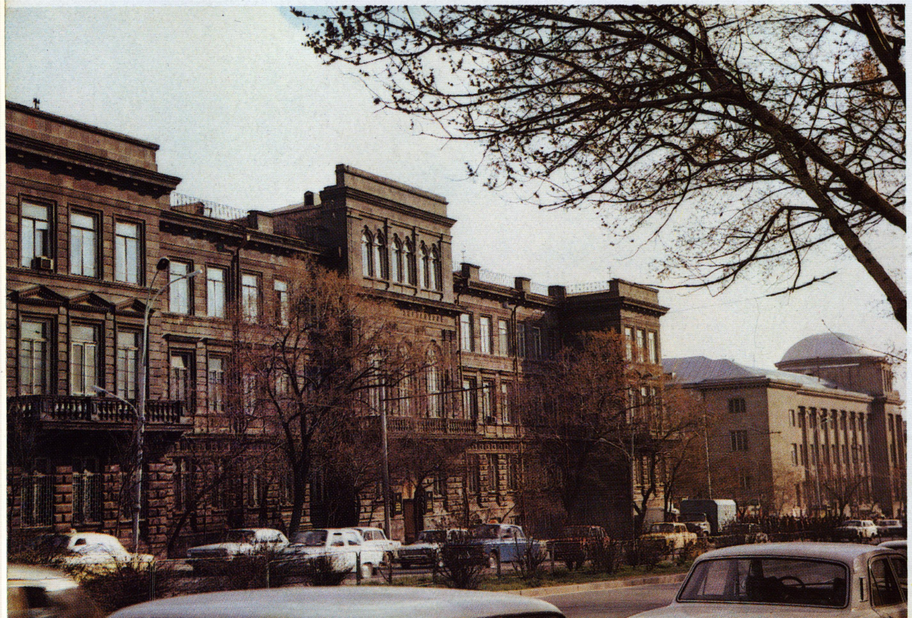

«Մոսկվա» կինոթատրոնը

Кинотеатр «Москва»

Կաթողիկե եկեղեցին
(XIII դ.)

Церковь Католике, XIII в.

Սասունցի Դավթի արձանը և Երևանի
երկաթուղային կայարանը

**Памятник Давиду Сасунскому
и железнодорожный вокзал**

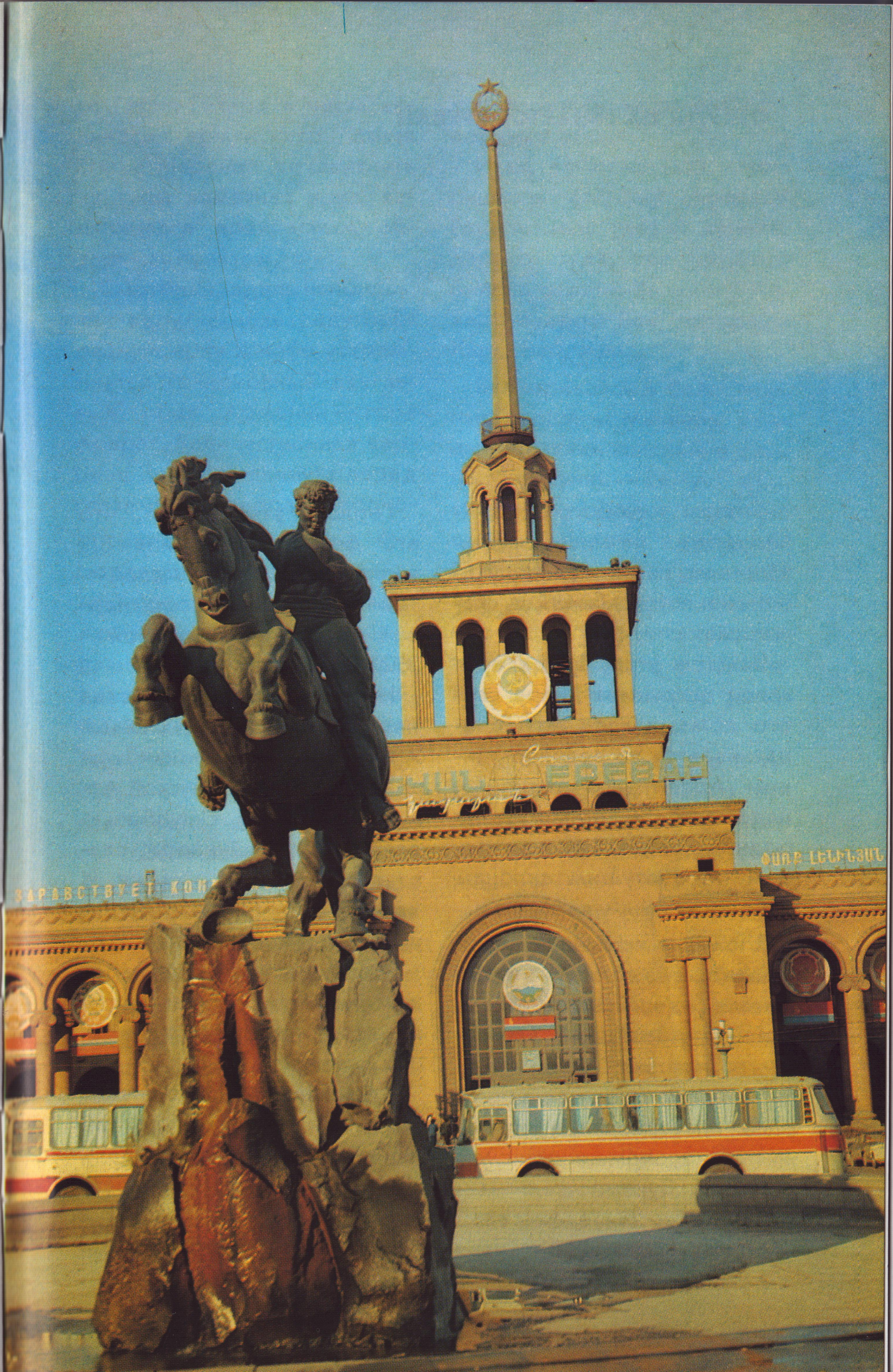

ОТКУДА НАЧИНАЕТСЯ ЕРЕВАН

Спроси у любого армянина: откуда начинается Ереван, и он, не колеблясь, укажет на гору Арарат и скажет: вот оттуда.

Каждое утро, когда ереванец открывает дверь своего дома, взгляд его останавливается на величественном Арарате. С тоской и надеждой он приветствует родной Арарат, скользя взором по цветущим склонам и белоснежным вершинам.

В южном конце эдемской Араратской долины возвышается седовласый Арарат— венец и старейшина Армянского нагорья, который с библейской торжественностью тысячелетиями сторожит страну Армению и с утренними лучами величественно приветствует жителей и гостей чудесной долины.

Геологи утверждают, что его большой вершине 3,5 миллиона лет, а малой — 150—200 тысяч. Высота первой — 5165 м, а второй — 3925 м.

На северо-западе Еревана находится четырехглавый Арагац—самая высокая гора на территории Советской Армении (4090 м). С любовью относится к ней народ, слагает о ней стихи и песни. И все же Арарат — это частица всего, что связано с Арменией и армянским народом, он присутствует в его памяти и истории, в его вечных скитаниях.

В Ереване есть множество возвышенностей, откуда, как на ладони, можно увидеть панораму города и Араратскую долину.

На одном из курганов шоссе Гарни-Гехард в честь великого армянского поэта Егише Чаренца воздвигнута из туфа памятная арка, являющаяся прекрасным обзорным пунктом.

Смотришь вдаль и видишь, как вдруг сквозь радугообразную арку в небо устремляется грандиозный двуглавый орел Армении — гора Арарат. Величественная картина. Земля раскинута перед глазами, а панорама волнообразно уходит вдаль. Отсюда ясно видно, как далеко простирались границы Армянского нагорья, в недавнем прошлом нашей древней исторической родины, центром которой всегда был массив горы Арарат. Это была огромная горная страна, около четырехсот тысяч квадратных километров, считая и этот уголок в тридцать тысяч квадратных километров. Отсюда ясно видна наша полоненная Родина, разграбленные и разрушенные храмы, дворцы с колоннами, соборы и церкви.

С высоты просматривается широкая и длинная дорога, созданная всесильной природой, чтобы приходили и проходили по ней народы, нации. Так было со дня сотворения мира.

Итак, восхищенный, смотришь в сторону Арарата. Горная цепь уходит далеко, далеко, туда, где когда-то билось сердце Великого Айка, с озером Ван, городами Карс, Ван, Ани...

Всматриваясь в белоснежные вершины Масисов, каждый армянин мысленно слышит «Крунк» — самую красивую и самую грустную песню — песню скитаний. Слышит нежный и ласковый зов дудука: «Дэлэ яман...». И музыка, как святая молитва, как древнее благословение, волнами плывет далеко-далеко.

Вековое персидское и турецкое иго поставило армянский народ перед угрозой физического уничтожения.

1827 год стал переломным, решающим как для Восточной Армении, так и для Еревана. Еще столетием раньше единственную надежду освободиться от турецкого и иранского ига лучшие и передовые сыны армянского народа связывали с Россией. В дальнейшем именно Россия спасла восточную часть Армении,

которая вошла в ее состав. Восточная часть Армении получила возможность общаться с русской передовой культурой, с ее социальной структурой и внести свою духовную и физическую лепту в жизнь России, вместе бороться за создание народной власти.

К несчастью, такой возможности не имела Западная Армения, жители которой в апреле 1915 года подверглись геноциду со стороны реакционного правительства Турции.

29 ноября 1920 года справедливо считается днем национального возрождения Восточной Армении и армянского народа. Лучи Красного Октября согрели армянскую землю, предоставили ее народу возможность свободно жить и творить, осуществилась давняя мечта армян. Под руководством коммунистической партии, и благодаря безвозмездной помощи русского народа, армянский народ на маленьком клочке своей спасенной земли установил Советскую власть, основал фундамент новой социалистической государственности, а Ереван стал новой столицей.

Для Еревана начался беспрецедентный исторический период: он стал обширной строительной площадкой. Окраина царской России за 70 лет, которые для истории лишь мгновение, совершила грандиозный скачок во всех сферах социально-экономической жизни.

Ныне Армения стала цветущей республикой, а ее столица—одним из центров мощной индустрии, передовой науки, высокой культуры, развитой духовной жизни и цивилизации. Сегодня Ереван — сердце армянского народа, залог его могущества. Здесь — якорь его государственности, центр мысли и культуры: государственный университет и более десяти высших учебных заведений, Академия наук, знаменитая сокровищница армянской истории и его летописи — Матенадаран, театры и музеи; здесь производится значительная часть промышленной продукции республики.

Ереван поставляет стране и на мировой рынок передвижные электростанции и трансформаторы, станки и генераторы, автомашины и ЭВМ, автопокрышки, компрессоры, часы, хрусталь, ткани, коньяки, консервы и т. д.

Более 200 видов выпускаемой продукции экспортируется в 80 стран мира. Ереван живет полнокровной и бурной жизнью. За выдающиеся достижения в социально-экономической жизни Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 марта 1982 г. город удостоился высшей награды Родины — ордена Ленина.

Сегодня ереванец может и не заметить, сколько раз за день взор его устремляется к Арарату, сколько раз мысленно или в голос называет он такие имена, как Арин-Берд, Эребуни, Аракс, Ван, Муш, Киликия, Тигран, Вардан, Айк, сколько раз склоняет имена Нарекаци, Туманяна, Абовяна, Чаренца, сколько раз восхищается красками Сарьяна, бессмертной музыкой Комитаса и Хачатуряна...

В Италии ученые подсчитали, в течение дня сколько раз произносятся имена Микеланджело и Леонардо... Результаты были ошеломляющие: цифры дошли до фантастических размеров. Так и у нас.

Ереван не начинается и не кончается квадратными километрами, не ограничивается статистическими данными, он проникает в любой уголок земли, где бьется сердце армянина.

Наш сегодняшний Ереван—возрастом старше Рима, соперничающий с Вавилоном и Византией, открывший первым в мире врата христианству, видевший столько бедствий и напастей, сколько не суждено было видеть ни одному другому городу,— и сегодня живет и созидает, неизменно сохраняя благородство духа и непоказное гостеприимство.

Ереван — современный город, шагающий в будущее, в XXI век, он живет специфичным для развитых столиц ритмом. Сегодняшний ереванец шагает в ногу с нью-йоркцем и лондонцем, парижанином и токийцем. Мы справедливо гордимся нашим солнечным городом. Да, солнце—составная часть Еревана, как розовый туф, аэропорт «Звартноц», стадион «Раздан», Цицернакаберд и Концертно-спортивный комплекс, Маштоц и Арарат...

ГОРОД СОЛНЦА И СВЕТА

Ереван находится на северо-востоке Араратской долины, почти на равном расстоянии от двух гигантских горных массивов — Арарата и Арагаца, приблизительно 40° северной широты и 62° восточной долготы. Через город протекает левый приток Аракса — река Раздан, разделяя его на две части. Ереван находится в 865—1390 метрах над уровнем моря, солнцестояние в год доходит до 2700 часов, средняя годовая температура воздуха 8,8°—11,6°С, в июле—августе—22°—26°С, наивысшая температура—41,4°С, а зимой ртутный столбик падает до минус 20—30°С. Годовая норма осадков колеблется от 300 до 350 мм.

Среднегодовая температура Еревана схожа с севастопольской, лондонской, парижской, тюринской, средняя летняя температура — с барселонской, а зимняя — ленинградской.

Осадки в большинстве своем приходятся на весну и осень, дожди, в особенности летом, бывают кратковременными, проливными.

Для Еревана привычны гром и молния, град и ливни.

Для города характерны жаркое лето, холодная и короткая зима. Недолго длится и весна, как-то внезапно сменяя прохладные дни на жаркую погоду, которая длится до середины сентября. В этот период воздух в городе охлаждается ветром, дующим с Арагаца, который несет в себе холодное дыхание ближайших гор. Умеренной и длительной бывает ереванская осень. Рынки города заполняются дарами полей, садов и огородов. Нежные вечера делают ереванскую осень сказочной и притягательной.

Благодаря многочисленным бассейнам, искусственным лесам, плодоносным садам, деревьям и кустарникам вдоль улиц в значительной мере смягчается микроклимат города. Из декоративных деревьев в Ереване распространены: южная сосна, чинара или платан, шарообразная и обычная акации, наирийский тополь, ясень, ива и т. д. Великолепна питьевая вода Еревана, которая подается городу по 18—30 километровым трубопроводам из гарнийских источников, Абовянского района, Аштарака, Раздана, реки Азат и других мест. Все это — ключевые источники без органических примесей, чистые, необычайно холодные и неповторимые на вкус.

Растет в городе также несколько лучших сортов винограда, сладкий персик, абрикос, яблоки, вишня, черешня, слива, айва, орехи, лох.

Высокие урожаи дают огородные культуры: арбуз, помидоры, перец, огурцы, зелень.

Ереван по прямой линии находится на расстоянии 300 км от Черного, 450 км от Каспийского, 800 км от Средиземного морей.

ИЗ ГЛУБИНЫ ВЕКОВ

Тысячелетнюю историю имеет Ереван.

Обнаруженные здесь развалины древних памятников культуры по археологическим, геологическим и палеонтологическим данным имеют возраст около миллиона лет. Памятники каменного и раннежелезного веков свидетельствуют о наличии в регионе всех ступеней эволюции. Археологи утверждают, что Армянское нагорье было обитаемо людьми еще тогда, когда Междуречье было дном моря и реки Тигр и Евфрат впадали в Персидский залив. Ни одна страна в мире за свою историю не имела так много столиц, как Армения. Их было двенадцать: Ван, Армавир, Ервандашат, Арташат, Тигранакерт, Вагаршапат, Двин, Багаран, Ширакаван, Карс, Ани и, наконец, Ереван.

Ереван — двенадцатая столица земли армянской, один из древнейших городов мира. Раскопки подтверждают, что нынешняя территория столицы была заселена еще с незапамятных времен..

На сегодняшний день на территории как Армении, так и Еревана, сохранилось более пяти тысяч памятников: древние пещеры, горо-

дища, крепости, языческие храмы, средневековые замки, выдолбленные в скалах храмы, христианские церкви и соборы, редчайшие фрески, каналы, хачкары (крест-камни).

Люди справедливо называют Ереван **«музеем под открытым небом»**, а великий английский поэт Байрон сказал: **«На всем земном шаре нет другой страны, которая была бы так насыщена чудесами, как земля армян...»**

Древнейшими поселениями Еревана являются Шенгавит, Арин-Берд, Кармир-блур, Цицернакаберд. А пещеры Аванского и Разданского ущелий были обитаемы еще на заре человечества. В Шенгавите во время раскопок было обнаружено множество предметов, относящихся к культуре IV—II тысячелетий до н. э.: бронзовые и каменные орудия, бронзовые и золотые наконечники, золотые и серебряные украшения, а на территории Цицернакаберда — гробницы, остатки циклопической стены, керамические и другие драгоценные изделия. В древнейших поселениях столицы обнаружены также плавильни, разные сорта пшеницы, косточки винограда и др.

Однако настоящая история Еревана начинается с основания известной крепости Эребуни.

В истории Еревана решающее значение имели события первого тысячелетия до н. э., когда на юго-востоке Армянского нагорья вступило в период расцвета одно из могущественных армянских государств своего времени — Урарту. В 782 г. до н. э. на одном из холмов территории нынешнего Еревана царь Аргишти построил военно - административный центр Урартского государства, крепость-город Эребуни. Во время раскопок в 1950 г. была обнаружена клинописная запись царя Аргишти, свидетельствующая о рождении города:

«Величием бога Халди, сын Менуа воздвиг эту крепость великолепную и назвал ее именем Эребуни, во славу страны Биайна и во устрашение его врагов». Аргишти свидетельствует: **«Земля была пустынна, много перемен пришлось мне произвести, величием Халди, Аргишти, сын Менуа — царь могущественный, царь страны Биайна, владелец города Тушпы».**

Эребуни-Ереван находится на неприступном холме, окруженный десятиметровой стеной. Здесь был многочисленный урартский гарнизон, вследствие чего крепость стала одним из важнейших военно-стратегических узлов.

Эребуни-Ереван играл существенную роль и в административно-экономическом аспекте. Находясь в центре благодатных земель, на перепутье дорог, тянущихся по долинам Аракса и Раздана, которые с древнейших времен считались торговыми путями, соединяющими Европу с Азией, крепость приобретала еще более важное значение.

Налоги и военная пошлина, которые взимались с северных стран, собирались здесь и после соответствующей обработки отправлялись в столицу—город Тушпу (Ван).

Ныне вся территория, занимаемая крепостью Эребуни, входит в план города Еревана и составляет примерно 50 гектаров.

Раскопки 1950—1959 гг. уточнили внешний силуэт цитадели, направление защитной стены и точное расположение его отдельных отрезков, размеры и характер дворца, главного собора, широкого двора и других подсобных помещений. Обнаружены клинописные записи, многочисленные и разнообразные остатки культуры, редчайшие образцы армяно-урартского искусства, которые представляют собой большую ценность для искусства и истории как Армении, так и всего Закавказья, Ближнего Востока.

Археологические исследования показали, что Эребуни являлся крупным административным центром, самой мощной урартской крепостью в Араратской долине, которая в VII в. до н. э. потеряла свое былое значение. На смену ему приходит крепость-город Тейшебаини, находившийся также на территории Еревана — Кармир-блуре.

Еще за 782 года до рождения Христа высеченная на граните клинописная запись, которая дошла до возрожденной Армении, огласила всему миру о рождении города Эребуни-Ереван.

А при Русе II был построен тот канал, который и по-

ныне течет через город Ереван и орошает Араратскую долину. Клинопись свидетельствует: **«Канал выкопал из реки Ильдарун (Раздан), виноградники посадил...».**

Одним из древнейших мест рождения винограда является Армения — страна камней и гор. С удивлением оглядываешь раскинувшиеся здесь на полях и склонах красно-зеленые сады, горящие виноградные лозы, тысячецветные, отливающие золотом грозди.

Более чем тридцать-сорок веков назад предки армян строили на этой земле крепости, выращивали виноград и пшеницу, защищали свое добро от иноземцев, поклонялись идолам, превращая свою любовь и муки в архитектуру, в искусство. Они вкушали рыбу кармрахайт и пили вино, приготовленное из винограда, посаженного рукой Ноя.

И не случайно, что виноград — эта королева фруктов — так близок армянскому народу, который тысячелетиями ухаживал за ним и сделал предметом поклонения, символом своей вечности. И сегодня он украшает наш государственный герб.

Армянский народ выращивал виноград на горах и скалах, добывал из этого винограда вино и творческим вдохновением человеческого гения на этих же горах и скалах высекал солнце и орла, виноград и цветок, строил крепости и замки, храмы и дворцы.

Несмотря на то, что до XV в. Эребуни-Ереван не являлся столицей, он известен как один из стратегических и культурных центров Армении вообще и, в частности, Араратской долины. После упадка Двина, Ани, Карса, Ереван становится экономической политической и культурной колыбелью земли Айрарат.

Значение Еревана возросло (1437—1467 гг.), когда он стал центром наместничества, охватывающего большую часть Араратской земли. С этих пор Ереван часто упоминается как «столица Араратской земли».

Но, к сожалению, Еревану не суждено было развиваться естественным ходом. Его история, как и история всего армянского народа, знает немало трагических страниц. XIV—XVIII вв. для Еревана — длинная цепь раз-

рушений, гонений, голода и инфекционных заболеваний. В тяжелый и мрачный период турецко-персидского ига Армения была ареной бесконечных войн двух хищных властителей. И первый удар всегда получал центр ханства—Ереван, знаменитая крепость которого длительное время считалась на востоке неприступной.

С начала XVI в. между Персией и Турцией началась кровопролитная борьба за власть над Арменией. Страна вновь была разграблена и обескровлена. А в 1554 г. двухсоттысячная турецкая армия захватила и разорила Ереван, Нахичеван, Сюник. Ереванская крепость была построена в 1582 г. в персидско-турецкий период владычества (XVI—XVII вв.) на территории нынешнего винного комбината треста «Арарат». Ереван 14 раз переходил из рук в руки и каждый раз разорялся. Наиболее разрушительным для города был захват его Шах-Аббасом I в 1604 г. Не менее тяжкие последствия оставило и землетрясение 1679 года, вследствие чего основательно была разрушена большая часть города: жилые дома, церкви, крепость, мосты через Раздан и Гетар. Много черных туч нависало над Ереваном. Все завоеватели армянской земли: ассирийцы, римляне, византийцы, затем арабы, сельджуки, персы, татары, монголы, турки вели кровопролитные войны, уничтожали крепость и замки, сжигали сады, разоряли школы и церкви, пленяли и уничтожали жителей, грабили имущество. Тысячелетиями на долю армянского народа приходились самые горькие и тяжкие испытания, нечеловеческие страдания, лишения, но он всегда без жалоб и стенаний шел в ногу с самыми цивилизованными народами мира, строил, благоустраивал свою землю, создавал непреходящие ценности искусства и науки.

Вот что сказал об армянском народе великий английский поэт Джордж Байрон: **«Прибыв в Венецию в 1816 году, на меня, как, вероятно, и на всех других путешественников, произвела большое впечатление община св. Лазаря, которая, кажется, соединяет в себе все преимущества монастырского учреждения, не обладая ни одним из его пороков.**

Է. Մահտեսյան — «Փոթորիկ ծովի վրա»
«Шторм на море» — Э. Магдесян

Մ. Սարյան—«Ծաղիկներ»
«Цветы»—М. Сарьян

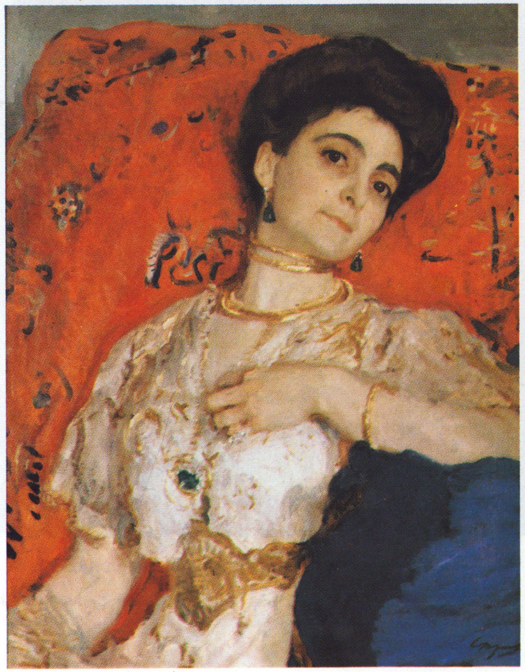

Վ. Սերով—«Ակիմովայի դիմանկարը»
«Портрет Акимовой»—
В. Серов

Հ. Կոջոյանի
«Հազարան բլբուլ»
հեքիաթի
նկարազարդումներից
Из иллюстраций
А. Коджояна
к сказке
«Жар-птица»

Եղիսաբեթ Վիժե-Լեբրեն —
Իշխանուհի Ե. Մենշիկովայի
դիմանկարը դստեր հետ
Элизабет Виже-Лебрен
«Портрет княжны
Е. Меньшиковой
с дочерью»

Գ. Կուրբե — Կանացի դիմանկար

«Женский портрет» — Г. Курбе

Մանկական պատկերասրահում

В детской картинной галерее

Чистота, комфорт, кротость, непритворное благочестие, таланты и добродетели братьев ордена способны внушить светскому человеку убеждение, что существует другой, лучший мир даже в этой жизни. Эти люди — духовные лица порабощенной, но благодарной нации, которая подвергалась изгнанию и гнету наравне с евреями и греками, но не вынесла из него ни озлобленности первых, ни раболепия вторых. Эта нация приобрела богатства, не прибегая к ростовщичеству, и все почести, которые могут быть дарованы тому, кто находится в рабстве без интриг... Трудно было бы, быть может, найти летописи народа, менее запятнанные преступлениями, чем летопись армян, добродетели которых были мирные, а пороки — следствие притеснений.

Но какова бы ни была их судьба, а она печальна, что бы ни ожидало их в будущем—их страна всегда должна оставаться одной из самых интересных на всем земном шаре; и уже самый их язык, быть может, требует только большего изучения, чтобы получать все больше привлекательности... Если писание правильно толкуется, то рай был расположен именно в Армении, которая заплатила так же дорого, как и потомки Адама вообще, за мимолетное участие ее почвы в блаженстве того, кто был создан из ее праха; там начала спадать вода после потопа и вылетел голубь. Но почти что с исчезновением рая начались и несчастия страны, потому что хоть она долгое время была могущественным царством — она редко была независима; персидские сатрапы и турецкие паши в равной степени содействовали разорению того края, где бог создал человека по своему образу и подобию».

Гонения армянского народа продолжались всегда.

Два месяца длилась героическая оборона Еревана в 1724 г., однако, когда на помощь турецкому войску прибыла 40-тысячная армия, сопротивление было уже бессмысленным. Враг сравнял с землей город, разграбил и разорил его. И так бесконечно, до 1827 года, когда русские войска вступили на армянскую землю.

После вхождения в 1828 г. Восточной Армении в состав России, в соответствии с Туркменчайским договором, в Ереване начинаются работы по его строительству и благоустройству. Но, несмотря на это, Ереван до начала XX века оставался маленьким провинциальным городом, население которого составляло всего 11,9 тысяч жителей.

Первая мировая война, предпринятый турками геноцид, жертвами которого стали около двух миллионов армян, межнациональные распри и экономический крах невыносимо тяжко сказывались как на всей Армении, так и на Ереване. Однако народ, тысячелетиями упорным трудом и силой своего гения утверждавший себя на земле, исчезнуть не мог. И вот, 29 ноября 1920 г. под руководством коммунистической партии Армении армянский народ на спасенном клочке своей земли установил Советскую власть и основал новое, социалистическое государство. Армения переживала тогда свое национальное возрождение, а Ереван стал ее столицей.

Для Еревана начинается исторически беспрецедентный период. С установлением Советской власти Ереван становится грандиозной строительной площадкой. Талантливый архитектор, академик Александр Таманян в 1924 г. подготовил генеральный план перестройки Еревана. За несколько лет выросли новые кварталы, площади, широкие проспекты и улицы, родились очаги культуры, грандиозная сеть культурно-просветительных учреждений. Районы города обрели свои административно-экономические и культурные центры, вошли в строй промышленные предприятия.

Сегодня в Ереване почти ничего не осталось из прошлого, советские люди свою многострадальную землю, наконец освобожденную от многочисленных полонений, заново застроили, и теперь перед нами возвышается современный, совершенно новый розовый город.

ПРОГУЛКА ПО ЕРЕВАНУ

Как ни удобна Норкская возвышенность для обозрения города, все же войдем в город через его ворота.

АЭРОПОРТ «ЗВАРТНОЦ»

Ереван разделен на восемь административных районов: Ленинский, Орджоникидзевский, Спандарянский, Мясникянский, имени 26 Комиссаров, Шаумянский, Советский и Маштоцский.

Со Старого Норка, где устремляется ввысь башня Армянского телецентра, город смотрится как на ладони. Четко видны проспекты и улицы, озера и парки, площади и стадионы, холмы — Норк, Конд, Цицернакаберд, Кармир-блур, Арин-Берд, Шенгавит... (Ереван, как и Рим, основанный на 29 лет позже, построен на семи холмах). Четко вырисовываются Арташатское, Эчмиадзинское, Аштаракское и Севанское шоссе — северные, южные, восточные и западные ворота города.

В город — по Эчмиадзинскому шоссе и проспекту Адмирала Исакова

Аэропорт «Звартноц» — уникальное архитектурное сооружение, сдан в эксплуатацию в 1980 году. Сегодня Ереван своими воздушными линиями связан со многими городами Советского Союза и мира. Это — западные воздушные ворота города.

21 июля 1938 г. из Ереванского аэропорта (ныне — «Эребуни») был совершен первый полет по маршруту Ереван—Тбилиси, а с 25 декабря того же года начались регулярные рейсы. В

1945 г. самолет «СП-47» с того же аэропорта взял курс на Москву. В 1959 г. началось строительство западного, нынешнего аэропорта «Звартноц», а через два года самолеты-гиганты «ИЛ-18», бороздя воздушные просторы СССР, начали выполнять регулярные полеты в крупные города Советского Союза.

Сегодня аэропорт «Звартноц» имеет международный статус, он перевозит пассажиров и грузы в различные города страны, на разные континенты, считается одним из крупнейших аэропортов СССР, пропускная способность которого составляет 2100 пассажиров в час.

Здание аэропорта круглое, похожее на усеченный конус, диаметр основания равен 200 метрам. В центральной части здания грибообразно устремляется ввысь корпус, где размещены ресторан и диспетчерская служба. Это самая высокая точка, откуда видны летное поле и вся территория аэропорта.

Аэропорт «Звартноц» насыщен современной техникой, созданы все условия и возможности для обслуживания пассажиров и безопасности полетов.

Талантливые авторы этого прекрасного сооружения — архитекторы А. Тарханян, С. Хачикян, Л. Черкезян, Ж. Шехлян, конструктор С. Багдасарян.

С аэропорта «Звартноц» по Эчмиадзинскому шоссе направляемся в Ереван. У села Аргаванд, с правой стороны дороги, на возвышенности на монолитном постаменте из многоцветного туфа стоят три высокие арки, на фронтоне которых во всю ширину раскинул свои могучие крылья бронзовый орел, а сзади него — вечное, величественное и яркое солнце. Это изображение древнего армянского герба, символ западных ворот сегодняшнего Еревана. Здесь же кончается Эчмиадзинское шоссе и начинается широкий проспект, носящий имя адмирала Исакова.

Адмирал Исаков. Заветное имя для всех народов Советского Союза.

Адмирал флота Советского Союза, Герой Советского Союза, член-корреспондент АН СССР, почетный член АН Армянской ССР Ованес (Иван) Степанович Исаков

родился 22 августа 1894 г. в селе Аджикент Карсской области, в семье железнодорожника, скончался 11 октября 1967 г. в Москве, похоронен на Новодевичьем кладбище.

О. Исаков всю свою интересную жизнь посвятил революции, обороне страны, науке и литературе.

Вклад выдающегося военачальника особенно велик в победу в Великой Отечественной войне, в дело развития флота СССР и военно-морской науки.

Перу достойного сына армянского народа, талантливого писателя-ученого принадлежат более чем 250 замечательных рассказов о жизни моряков и фундаментальные научные исследования. Напротив проспекта Адмирала Исакова находится комплекс типографии цветной печати, одного из крупнейших предприятий полиграфической промышленности республики, которое впервые в СССР было построено по проекту специалистов из Лейпцига. Здесь печатаются сотни высококачественных книг, альбомы, учебные пособия и другие издания.

С левой стороны нашей дороги—монумент мифическому герою Ваагну—армянскому языческому богу войны и огня. **«Родило море пенистое, и новорожденный младенец Ваагн встал на борьбу с врагом, его сильные руки опутаны драконами, однако он непреклонен, полон решимости и веры в победу».**

Дорога ведет к Еревану. С левой стороны — центральная автостанция, откуда пассажиры направляются в разные города и районы республики. А дальше — многоэтажные жилые дома. На той же стороне, на возвышенности—комплекс Ереванского коньячного завода. Производство коньяка в Армении началось 100 лет назад—в 1887 году в Ереване.

Удачное сочетание высококачественной классической технологии с местными сортами винограда, особенности климатических условий Араратской долины, а также богатый опыт и знания мастеров коньячного дела обеспечили заслуженную славу армянским коньякам.

На международных выставках и дегустациях армянские коньяки удостоились

60 золотых и серебряных медалей. Коньяк «Ереван» имеет 57% крепости, это самый высокоградусный коньяк в СССР, удостоен трех золотых и двух серебряных медалей.

Перед нами открывается панорама живописного Разданского ущелья: мост «Ахтанак» («Победа»), центральный стадион «Раздан» на 75 тысяч зрителей, десятки многоэтажных зданий и строений. На другой стороне ущелья возвышается величественная трехкупольная церковь св. Саркиса (XIII в.) с прекрасными барельефами, которые составляют своеобразную архитектурную гармонию и органически сливаются с прекрасной природой. По другую сторону моста «Победа» находится великолепное здание винного комбината треста «Арарат», которое построено по проекту народного архитектора СССР Рафаеля Исраеляна.

На западной стене здания читаем следующую надпись: **«Здесь в 1827 г. в присутствии автора впервые поставлена бессмертная комедия великого русского писателя Александра Сергеевича Грибоедова «Горе от ума».**

ПРОСПЕКТ ЛЕНИНА

По левой стороне моста, по подземной эстакаде выходим на проспект имени Ленина, один из самых оживленных и красивых проспектов столицы. Ереванцы любят вечерами гулять вдоль шелестящих зелеными ветвями деревьев этого проспекта, восхищаться его яркими и красочными огнями, делать покупки в магазинах и киосках, пробовать вкусные блюда в столовых и кафе, пить прохладительные и сладкие соки, слушать приятную музыку.

В начале проспекта, с правой стороны — музей истории города Еревана, богатый и интересный очаг армянской культуры.

Каждый, кто хочет ознакомиться с интересными эпизодами истории армянского народа, его героическим

«Դվին» հյուրանոցը
Гостиница «Двин»

«Անի» հյուրանոցը
Гостиница «Ани»

Ալ. Մյասնիկյանի հուշարձանը
Памятник Ал. Мясникяну

Եղիշե Չարենցի հուշարձանը
Памятник Егише Чаренцу

Հայկական ռադիոյի շենքը
Здание армянского радиовещания

Արմեն Տիգրանյանի հուշարձանը
Памятник А. Тиграняну

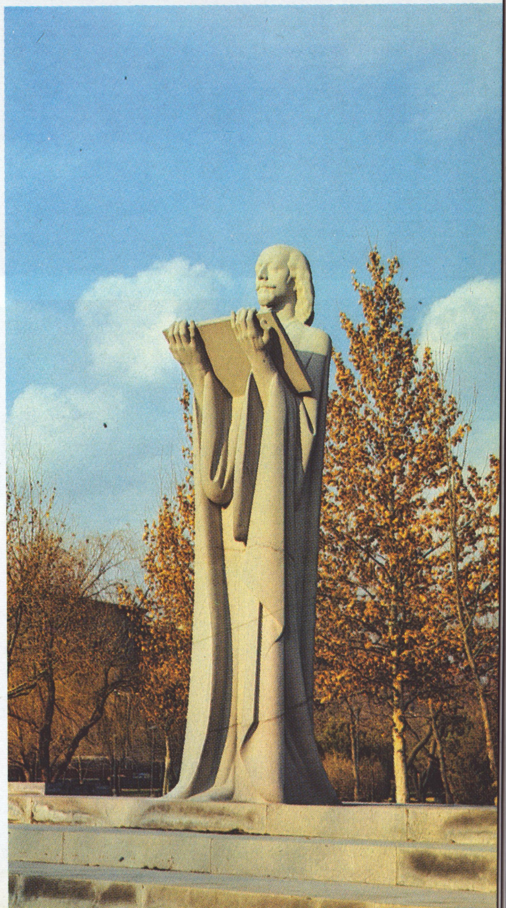

Ծիածանի յոթ գույներով է
ներկվել Նոր Նորքի յոթերորդ
զանգվածը

**В семь цветов радуги
выкрасился седьмой массив
Нового Норка**

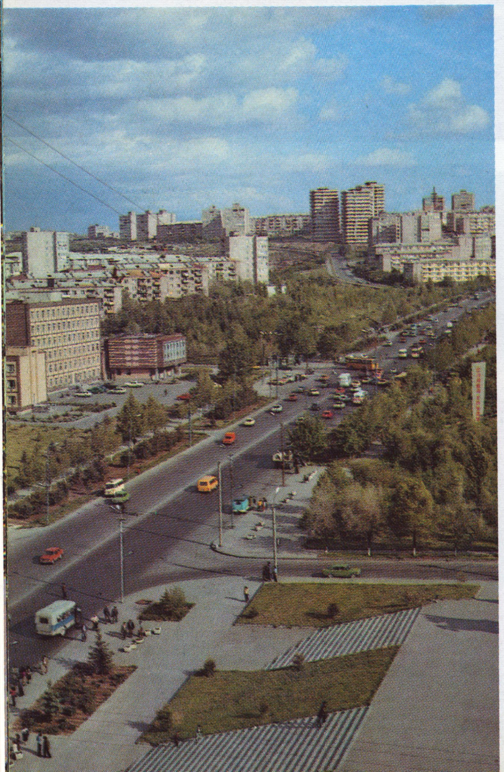

Տեսարաններ Գայի պողոտայից
Вид на проспект Гая

Գայի (Հայկ Բժշկյան) հուշարձանը
Памятник Гаю (Гайк Бжишкян)

Հայկ Նահապետի հուշարձանը
Памятник
Наалету Айку

Հայաստանի պարի
պետական անսամբլի
ելույթից
Выступление
Государственного
ансамбля танца
Армении

Ելույթ է ունենում
«Ակունք» անսամբլը
Выступает
ансамбль «Акунк»

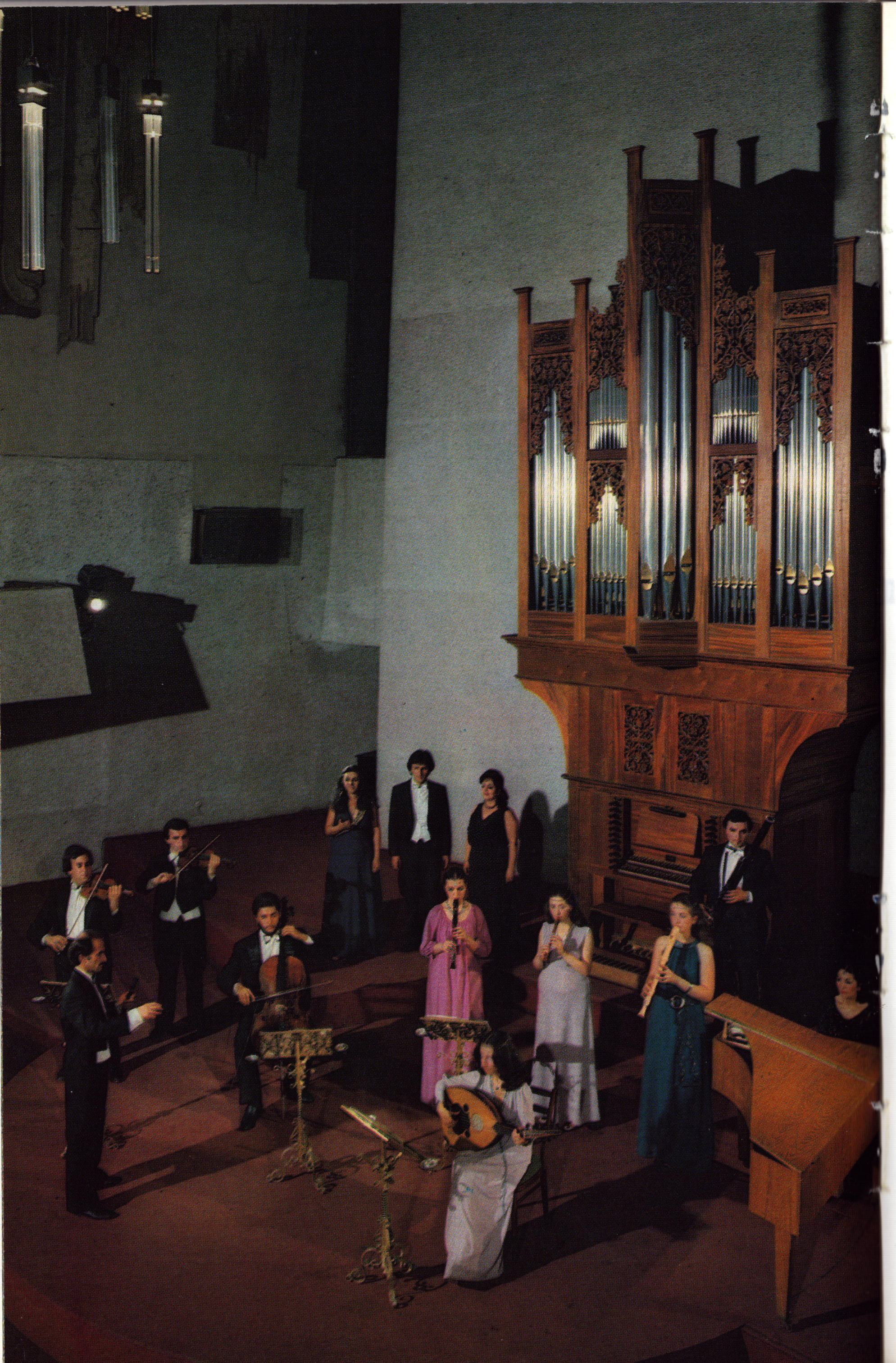

Կոմիտասի անվան քառյակը
Квартет им. Комитаса

«Տաղարան» անսամբլի ելույթից
Из выступлений ансамбля «Тагаран»

Կոմիտասի անվան կամերային երաժշտության տունը
Дом камерной музыки им. Комитаса

Կոմիտասի մահարձանը
Надгробный памятник Комитасу

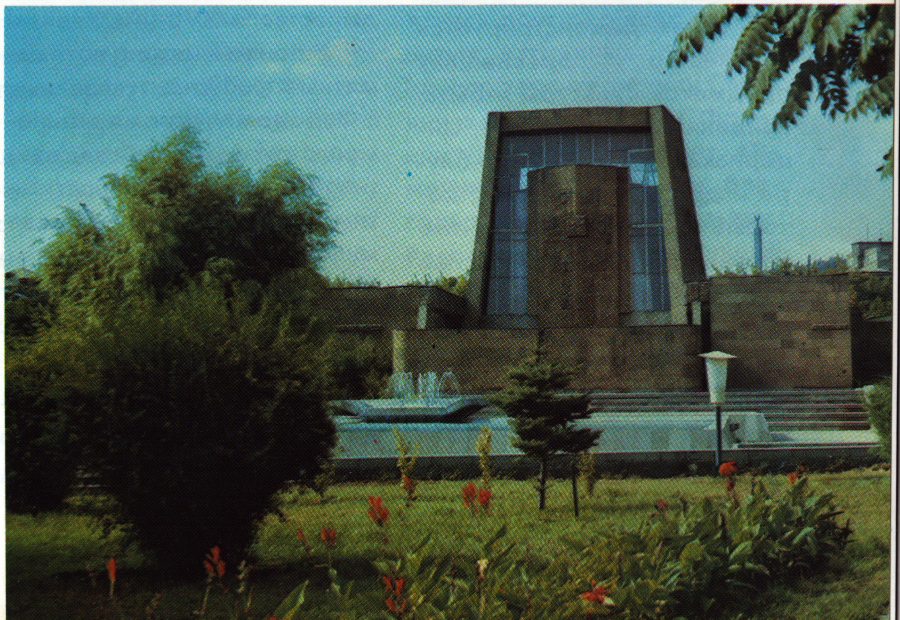

прошлым, с впечатляющими достижениями социалистического строительства, пусть посетит музеи Еревана, которых много и где собраны бессмертные сокровища национальной культуры.

Музей истории города Еревана был основан в 1931 году. За прошедшие годы количество экспонатов возросло до 60 тысяч, значительная часть которых хранится в фондах, а выставленные для показа в залах освещают историю города с далекого прошлого до наших дней.

Музей имеет 9 крупных экспозиций, которые делятся на досоветский и советский отделы и разнообразные подотделы.

В залах демонстрируется множество древнейших предметов культуры и быта, найденных в Шенгавите, Цицернакаберде, Кармир-блуре и других поселениях, которые свидетельствуют, что Ереван существовал более чем 6000 лет назад.

Следующий зал посвящен основанию Еревана. Здесь первая клинописная запись урартского царя Аргишти Первого, где указывается дата основания города-крепости Эребуни (сегодняшний Ереван) — 782 г. до н. э.

В третьем зале представлен административно-экономический центр урартского государства — Кармир-блур (Тейшебаини, VII в. до н. э.).

Четвертый и пятый экспозиции рассказывают о раннесредневековом Ереване, демонстрируется страница из книги историка VII в. Себеоса, где упоминается название Еревана. Здесь демонстрируются также средневековые записи, мемуары разных путешественников, графические рисунки и т. д.

Знакомство с материалами следующего зала позволяет понять всю тяжесть положения армян в период персидско-османского владычества в XVII—XIX веках.

Экспонаты освещают памятные события, связанные с городом: огромную помощь русского войска, взятие Ереванской крепости и т. д. Именно в этом отделе музея хранятся картины двух известных русских художников: ряд подлинников графических работ И. Машкова и копия написанной маслом картины А. Рубо «Взятие Ереванской крепости».

Есть немало документальных материалов о вековой дружбе армянского и русского народов, историческом факте соединения Восточной Армении с Россией.

Богата экспозиция, рассказывающая о совместной работе армянских и русских революционеров в конце XIX в. и начале XX в., героической борьбе за установление Советской власти в Армении, о беспримерном подвиге самоотверженных, смелых, непреклонных революционеров-демократов. Достойно представлен отдел «Великая Отечественная война и ереванцы».

Богатые экспозиции красочно и исчерпывающе представляют историю Еревана в советский период, его достижения в промышленности, науке, просвещении, культуре и других областях.

Напротив музея — радующий глаз изобилием колхозный рынок. Огромное пространство с двухэтажными залами, где во все времена года не скудеют прилавки от даров природы.

Недалеко от рынка—улица, названная именем великого армянского художника Мартироса Сарьяна. Лауреат Ленинской премии, народный художник СССР, Герой социалистического труда, действительный член АН СССР, академик АН Армянской ССР М. Сарьян прожил богатую творческую жизнь (1880—1972 гг.). Чудо-сын чудо-природы прошел путь, отмеченный преданностью и любовью к народу, и достиг мировой славы и признания. Темой великого кудесника была земля армянская, наша великая родина, ее неповторимая природа, подвиги народа... Сарьян создал грандиозную, посвященную родной земле и человеку галерею, подарил Армении «Армению».

Его слава гремела во всех странах мира, а удивительные полотна демонстрировались почти во всех знаменитых картинных галереях. Точную характеристику Сарьяну дал великий сын Франции Луи Арагон: **«Свет Армении доходит до нас благодаря Мартиросу Сарьяну. Радостный свет, озаряющий людей, горы, плоды... Это сокровище, найденное вновь. Цвет у него столь прекрасен, что рядом с нашим Сезанном и Матиссом столетия должны отвести Сарьяну**

первостепенное место».

На проспекте Ленина, среди цветущей зелени стоит памятник великому художнику (автор Левон Токмаджян). Памятник сооружен из уральского белого камня, высота его 5 метров, вес — 60 тн. В белоснежном великолепии величественно восседает сам Варпет.

В нескольких сот метрах от этого перекрестка—дом-музей М. Сарьяна, на улице, названной именем знаменитого мастера цвета, в доме № 3. Дом-музей великого из мастеров — уютное трехэтажное здание, целая галерея. Пейзажи, портреты, графика и другие работы разного жанра и стиля, которыми восхищается каждый посетитель. Они создавались в разное время и зачастую в разных странах. Смотришь картины и тебя охватывает ощущение, что ты и сам находишься сейчас в этом сказочном ущелье, чувствуешь его прохладу, кажется, что можешь испить и утолить жажду ледяной и вкусной водой горной речушки, что это именно те цветы, с которых пчелы собирают нектар.

Сарьян, чудо-сын природы, великий певец света и солнца, прожил почти век, создал немеркнущие сокровища и подарил их вечности.

С правой и левой сторон проспекта Ленина и улицы Сарьяна — корпуса музея современного искусства. Он был основан в 1972 году и как таковой — единственный в Советском Союзе. Здесь собрано более 1200 работ 200 авторов, 400 из которых периодически выставляются в залах музея.

Свое восхищение экспозицией выразили в книге отзывов лауреат международной Ленинской премии итальянский художник Ренато Гуттузо, народный артист СССР Михаил Ульянов, знаменитый мексиканский художник Хосе Дадив Альфаро и другие.

Особенно проникновенна запись, оставленная великим писателем Вильямом Сарояном в 1975 г.: **«В этих произведениях я вижу армянский народ более сильным, чем когда-либо. Талант огромен, музей совершенен. Здесь очень приятно бывать. Каждый посетитель-армянин должен ощущать счастье от того, что за короткие 55 лет**

достигнуто столь многое».

По проспекту, носящему имя великого вождя революции, движемся вперед. Справа и слева — административно-ведомственные здания, жилые дома, торговые объекты, музыкальное училище, художественная школа, книжный магазин. Внимание прохожих приковывает гранитная табличка у входа в дом № 20: «В этом доме в 1939—1984 гг. жил поэт Ованес Шираз». Авторы памятной доски-барельефа три сына поэта: народный художник Армянской ССР Ара Шираз, Масис Шираз и Сипан Шираз.

Ованес Шираз. Сокровенное имя для армянского народа. Талантливый советский поэт родился в 1914 г. в Александрополе (ныне Ленинакан). Шираз с самого начала своего пути был любим в народе за свои общенародные, патриотические и проникнутые глубокой философской мыслью произведения.

Главный проспект города. На левом углу — Центральное агентство Армянского отделения Аэрофлота, рядом — большой подземный универмаг.

Многоэтажное, с застекленным фасадом возвышающееся на улице Сарьяна здание — Министерство связи Армянской ССР, где находится также Центральный почтамт с международной телефонной службой.

Идем по Главному проспекту. С левой стороны в доме № 17 дом-музей знаменитого армянского советского поэта Егише Чаренца, где в 1932—1937 гг. жил и творил пламенный певец революции.

Чаренц — рождение своего века — самого бурного периода могучего времени.

Егише Чаренц (Егише Абгарович Согомонян) родился в 1897 г. в Карсе(ныне на территории Турции). Скончался в 1937 г. в Ереване. В 1915 г. мобилизовался в седьмую армянскую добровольческую армию и от Карса дошел до Вана, в 1916 г. уехал в Москву, учился в Литературном университете им. Шанявского. В 1918—1919 гг. как боец Красной Армии участвовал в гражданской войне. В 1920 г. Чаренц работал в наркомате просвещения Армении заведующим отделом искусства. И опять—в Моск-

ву для продолжения учения. В 1924 г. он отправляется за границу. Был в Константинополе, Афинах, Риме, Неаполе, Венеции, Париже, Берлине и других городах. В Армении основал литературное объединение «Ноембер» («Ноябрь»). В 1928 г. познакомился в Ереване с Максимом Горьким, с 1928 по 1935 гг. работал в Айпетрате (Армянское государственное издательство) заведующим отделом.

Место Чаренца в созвездии поэтов XX века точно определил Луи Арагон: **«Украшением нашего века являются яркие имена поэтов. В Англии — это Киплинг, во Франции — Аполлинер и Элюар, в Германии — Рильке, в Испании — Гарсиа Лорка, в России — Маяковский и Есенин, в Армении — Чаренц и Исаакян. Каждый раз, когда гаснет одно из этих светил, кажется, что тьма покрывает мир».**

Лира поэта всегда с народом, она волнует, пробуждает в душе сокровенное, учит горячо любить Родину. Стихотворение **«Язык моей Армении...»** сопровождает каждого армянина еще с детства и навсегда остается с ним, как вечная горячая любовь к Родине.

Я солнцем вскормленный язык моей Армении люблю,
Старинный саз, надрывный лад и горький плач его люблю,
Люблю цветов горячий плеск, пьяняще-тонкий запах роз,
И наирянок чуткий стан в обряде танца я люблю.
Люблю густую синь небес, озерный блеск, прозрачность вод
И солнце лета, и буран, что гулом глухо с гор идет.
И неприютный мрак лачуг, и копоть стен, и черный свод,
Тысячелетних городов заветный камень я люблю.
И где б я ни был, не забыть — ни наших песен скорбный глас,
Ни древнего письма чекан, молитвой ставшего для нас.
Как раны родины больней ни ранят сердце каждый раз,
Я — и в крови, и сироту — мой Айастан, как яр, люблю.
Для сердца, полного тоски, другой мечты на свете нет,
Умов, светлее чем Кучак, Нарекаци — на свете нет.
Вершин, седей чем Арарат, свет обойди — подобных нет.
Как недоступный славы путь, свою гору Масис люблю!

Справедливо сказал Вильям Сароян: **«Мы редко думаем о нем, как о Егише. Наш сын всегда Чаренц — сын армянского солнца, надежды, смеха, горы и, наконец, молчания...».**

Благодарный армянский народ воздает огромную дань уважения своему именитому сыну. Имя Чаренца носит Государственный музей литературы и искусства Армении, город Чаренцаван, средняя школа и улица в Ереване. Учреждена литературная премия им. Чаренца. В Кольцевом саду столицы возвышается монументальный памятник поэту.

Егише Чаренц — неповторимый образ армянской советской литературы, пламенный певец великого Октября, возрожденной Армении.

Напротив дома-музея Е. Чаренца — Научно-исследовательский институт гинекологии и акушерства им. Н. К. Крупской. За 60 лет здесь родилось более 250 тысяч младенцев. В среднем в Ереване ежегодно рождается 22 тысячи детей, из которых первый крик более 4 тысяч слышится в этих стенах.

Продолжаем наше путешествие.

Проспект им. Ленина похож на грандиозный музей. Каждое здание, памятник, парк имеют свою интересную историю и благодаря этому справедливо Ереван приобрел славу классического города.

Доходим до улицы Туманяна, одной из красивейших и широких улиц Еревана. С левой стороны, на высоте, находится музей великого армянского поэта Ованеса Туманяна, который открылся в апреле 1953 г. — в год 30-летия со дня смерти поэта. Здесь все свято, это — память сердца. Перед посетителем — сказочная природа Лори, прекрасный тумановский мир. У входа — бюст великого лорийца, он смотрит в мир добрым, светлым и мудрым взглядом, смотрит на возрожденный и счастливый армянский народ.

Есть писатели, которые в своем величии воплощают вековые традиции народа, родившего их, лучшие духовные черты, шагают в ногу со временем, и, будучи глубоко национальными, выражают общечеловеческие чувства и думы. Таков самый любимый писатель армянского народа, великий мыс-

литель Ованес Туманян. Он был и остается могучим маяком прогресса армянской литературы. Он глубиной и грандиозностью, широтой охвата круга вопросов, самобытностью поэтических и прозаических произведений стоит рядом со всемирно известными именами.

Для армянской литературы Туманян так же велик, как Пушкин — для русской, Гете — немецкой, Гомер — греческой, Шевченко — украинской, Руставели — грузинской литератур.

Ов. Туманян силой своего пера и самоотверженной общественной деятельностью воспел дружбу и братство народов. Он искренне приветствовал Октябрь, встал рядом со своим народом, строящим новую жизнь, и своим могучим словом благословил его возрождение:

И верим мы — взойдет заря, настанет тьме конец,
И воссияет яркий свет ликующих сердец,
Блеснут вершины гор твоих, и, выглянув из туч,
Впервые старый Арарат улыбкой встретит луч!
И воспоет твою судьбу словами новых лет
Не осквернивший уст своих проклятьями поэт.
Грядущий мой край,
Встающий мой край!

Великого Туманяна точно охарактеризовал большой друг армянского народа Валерий Брюсов: **«Поэзия Туманяна есть сама Армения, древняя и новая, воскрешенная и запечатленная в стихах большим мастером... Туманян — целый эпос, национальная эпопея!»**

Ованес Туманян родился 19 февраля 1869 г. в селе Дсех Лорийской губернии (ныне Туманянский район).

И хотя он прожил всего 54 года, имя его останется в веках. Он вошел в историю литературы как великий национальный писатель. Правдивость, откровенность и ясность свойственны поэтическому творчеству Туманяна.

«Как высоки горы Армении, так же высок моральный облик Ованеса Туманяна. Как глубоки озера Армении, так же глубоки мысли Ованеса Туманяна», — так охарактеризовал Туманяна выдающийся украинский поэт Павло Тычина.

«Все человечество — одна семья. Народы — члены этой большой семьи. И цель у них одна, и у каждого свой вклад, чтобы сделать счастливым каждого и счастье всех разделить на каждого...».

Эта глубокая и имеющая общечеловеческое значение мысль Туманяна — благородное стремление видеть народы мира братьями и друзьями — кредо великого мыслителя, его безграничной доброты.

Велик Туманян, грандиозен и необъятен его мир. Мудро и глубоко писал Егише Чаренц:

...Отчизны жгучего солнца
он лучом золотистым был,
Могуч, как земля, родная,
вглубь ее он корни вонзил!

«Как поток, опустился он с диких гор легендарного Лори, принеся с собой целый мир природы, пышный и многообразный, древний народ с родовыми песнями и словом, чувствами и воображением. И как великая созидательница — природа, раскрыл он перед нашей думой искреннюю, неподдельную поэзию.

Мутным был вначале этот стихийный поток, но со временем, высветляясь, обрел кристальную чистоту и вылился в те прекрасные бессмертные легенды и поэмы, которые составляют вечную славу и никем не превзойденную жемчужную вершину нашей литературы», — это признание мастера армянской классической лирики Аветика Исаакяна.

В прекрасном мире Туманяна народ заговорил о своей боли, своих заботах, мечтах, в нем выкристаллизировалась душа армянская, с эпической полновесностью и лирической теплотой забилось сердце нашего героического и трудолюбивого народа.

Продолжим наше путешествие.

Чуть впереди, по правую сторону проспекта — здание Государственного академического театра оперы и балета им. Спендиарова. Перед театром возвышаются памятники Туманяну и выдающемуся композитору Александру Спендиарову, которые придают своеобразность, торжественность и

весомость этому цветущему очагу культуры.

Усилиями и по проекту выдающегося архитектора Александра Таманяна обрел жизнь этот великолепный храм искусства, который на Международном конкурсе в Париже удостоился Большой золотой медали. Отец и сын Таманяны в едином гигантском кольцевидном сооружении, на одной оси создали два зала на 2660 мест: зал Оперного театра и Большой зал Армфилармонии. Это сооружение, имеющее форму амфитеатра, — архитектурно интересное и своеобразное, и в то же время впечатляющее размерами строение. Здесь 27 марта 1935 года впервые была поставлена опера талантливого композитора Армена Тиграняна «Ануш», написанная по одноименной бессмертной поэме Туманяна. Будучи высокохудожественным произведением большого полотна, она занимает особое место в нашей национальной музыкальной истории. Опера «Ануш» впервые была поставлена в городском театре Александрополя (Ленинакан) в 1912 г.

Ереванский оперный театр со дня своего основания прошел прекрасный путь творческих достижений. Он получил большое признание как у нас в стране, так и за ее пределами.

В этом же здании Большой концертный зал Армфилармонии, носящий имя всемирно известного композитора Арама Хачатуряна, где неоднократно выступал сам великий художник. Арам Хачатурян — один из величайших композиторов современности. 75 лет жизни характеризуются бурным творческим подъемом, великолепным исполнительским мастерством, высокой гражданственностью, плодотворной педагогической деятельностью выдающегося композитора современности, Героя социалистического труда, народного артиста СССР, лауреата Ленинской и Государственных премий СССР, академика АН Армянской ССР, доктора искусствоведения, профессора Арама Ильича Хачатуряна.

Гениальный композитор по-новому представил миру древнейшую армянскую народную музыку. Логическим завершением его творческих исканий в 30-х годах явился балет «Гаянэ», который принес армянской национальной музыке всемирную славу.

Бессмертным монументом всего творчества композитора, венцом его славы явился известный во всем цивилизованном мире балет «Спартак», за который композитору была присуждена Ленинская премия. Талантливый художник, автор многих известных произведений, он создал Третью симфонию, написал музыку для многочисленных кинокартин: «Сталинградская битва», за которую был удостоен Государственной премии СССР, «Бал-маскарад», «Пепо», создал концерты для скрипки, виолончели, фортепьяно, соло для альта, скрипки, фортепьяно, является автором музыки Государственного гимна Армянской ССР.

Глубокими корнями был связан с родной землей Арам Хачатурян, он славил новое и прекрасное, творческий пафос жизни, воспевал сильного, свободного и красивого человека.

«Главенствующим в мире должен быть гуманизм, а музыкальное искусство и гуманизм нераздельны», — сказал в одном из интервью Арам Хачатурян.

А. Хачатурян с авторскими концертами выступал во всех уголках Советского Союза и в 55 зарубежных странах: во всех социалистических странах Европы, в США, Франции, Англии, Италии, Японии, ФРГ и других местах. За огромный вклад в музыкальное искусство великий армянский композитор был награжден тремя орденами Ленина, орденами Трудового Красного Знамени и Октябрьской революции, а также многими медалями и орденами зарубежных стран, в том числе памятными медалями им. Ф. Листа, Б. Сметаны, Б. Бартока, медалью им. Ж. Кюри Всемирного Совета мира, орденами Первой степени им. Кирилла и Мефодия (БНР), Третьей степени «Искусства и литературы» (Франция). Он был избран почетным членом итальянской музыкальной академии «Санта Чечилии», членом-корреспондентом АН ФРГ, почетным профессором мексиканской консерватории. Польская народная республика присудила компо-

зитору почетное звание заслуженного деятеля искусств.

«Слишком велик его эмоциональный заряд», — писал о нем всемирно известный скрипач Давид Ойстрах. А композитор Дмитрий Кабалевский метко заметил: **«Арам Хачатурян богат, богат всем тем, что дала ему Родина, его родная Армения».**

Недалеко от Большого зала Армфилармонии на улице Плеханова находится дом-музей Арама Хачатуряна. Пять величественных арок украшают фасад музея. Прямо у входа уже слышна бессмертная музыка гениального композитора, которая сопровождает посетителя во все время пребывания в музее. Дом-музей был открыт в январе 1984 года. В этом трехэтажном здании число экспонатов достигает 11 тысяч. Они подробно рассказывают о прекрасной жизни и деятельности великого художника.

Прославленный композитор скончался в 1978 г. и покоится рядом с великими сыновьями армянской земли — в Ереванском городском пантеоне.

По Ленинскому проспекту шагаем дальше. С правой стороны — памятник-источник великому мыслителю средневековья, песеннику, поэту и исполнителю Саят-Нове, а в нескольких шагах — музыкальная школа, названная его именем и далее—широкий проспект.

Саят-Нова — любимый поэт и певец народов Закавказья. В любое время дня его песни можно услышать по радио, телевидению, в концертных залах.

Саят-Нова — вершина армянской народной гусанской поэзии. Будучи глубоко национальным, он был первым поэтом, который своим разноязычным творчеством сыграл огромную роль в духовном сближении народов Востока. Начиная с середины XVIII века горячее дыхание его гения согревало сердца армянина, грузина, азербайджанца. На языках братских народов звучала его волшебная лира.

Чуть дальше от памятника Саят-Нове находится Ереванская государственная консерватория, названная именем великого армянского композитора, музыканта, фольклориста, музыковеда, певца-хормейстера и педагога, основателя армянской национальной композиторской школы Комитаса.

Комитас—Согомон Геворкович Согомонян, родился в 1869 г. в Кетахии (Турция), скончался в 1935 г. в Париже. Похоронен в Ереване, в пантеоне видных деятелей армянской культуры, который находится в парке, названном его именем.

Комитас. Один из величайших сыновей армянского народа, вечный источник света и добра, одна из крупнейших личностей многовековой армянской культуры, заветная и святая вершина.

Он один сделал больше, чем могла бы сделать целая когорта музыкантов-этнографов. Он открыл армянскую душу в музыке, в песне, в трепещущем мире мелодий, утверждающем самостоятельность нашего народа,— наш вечноживущий песенник в истории музыкальной культуры человечества.

Гениальный композитор прошел всю Армению, собрав и записав более 3 тысяч песен. Он обработал их, очистил от инонародных наслоений, возвратил песни народу. Великий Комитас был редким хормейстером, мудрым ученым, страстным публицистом и оратором, умелым певцом, исполнителем и поэтом...

Печальна была жизнь великого художника. Лишившегося родителей 12-летнего сироту из Восточной Армении привезли в Эчмиадзин, где он поступил на учебу в Эчмиадзинскую георгиевскую семинарию. Красивый, чарующий голос и уникальные музыкальные способности привлекли внимание и способствовали более глубокому преподаванию ему музыкальных дисциплин. В 1893 году, по окончании семинарии, он был назначен учителем музыки и хормейстером в церкви св. Богородицы. В 1894 г. был пострижен в монахи. Ему было присвоено имя поэта и музыканта V века, католикоса Комитаса. Через год он стал епископом и звался уже епископом Комитасом. Учился в Тифлисе, окончил Берлинскую консерваторию. Плодотворную музыкальную деятельность развил в Германии, писал песни, романсы, хоровые песни.

Возвратившись в Эчмиадзин, с энтузиазмом продол-

жал научную и педагогическую работу. Выступал с хором семинарии в Ереване, Баку, Тифлисе. Показывал свое искусство и с лекциями выступал в Париже, городах Швейцарии, на Кипре, в Александрии, братстве Мхитаристов Венеции и других местах.

Австрийский музыковед Веллеш, услышав песни Комитаса, назвал его **«редкостным мастером гармонии и полифонии»**.

В 1910 г. Комитас перебрался в Константинополь и в 1912 г., собрав хор и назвав его «Армянский гусан» (народный певец), развернул плодотворную хормейстерскую, педагогическую и музыкально-пропагандистскую работу.

Проживая в Константинополе, композитор принимал активное участие в культурной жизни Турции, сочинял песни на слова турецких поэтов, выступал с многочисленными лекциями. По специальному приглашению культурного центра «Турецкий очаг» 2 и 3 апреля 1915 г. Комитас соло и с хором исполнял свои произведения, которые нашли большой отклик у турецкой аудитории. Но через несколько дней случилось страшное. Кровавый геноцид, организованный в 1915 г. турецкими властями, варварски унес жизни более двух миллионов ни в чем не повинных мирных жителей-армян. Эта потрясающая трагедия и лишения, которым великий художник подвергался в ссылке, довели его до психического расстройства. С 1919 г. его постоянным местом жительства были психиатрические больницы Парижа, где он и скончался в 1935 году.

«Комитас — основоположник армянской музыкальной школы — был, есть и остается для меня великим учителем. Комитас прокладывал первые пути. И мы, музыканты, это хорошо помним. Помнит и вся страна.

По-моему, каждый армянин-музыкант должен считать своей священной обязанностью развивать те великие традиции, которые завещал нам в своем творчестве Комитас», — говорил Арам Хачатурян.

«Комитас рожден на армянской земле и взращен гением своего народа. Все созданное им составляет гордость Армении, ее культуры, ее искусства. Но, как всякое подлинно выдающееся явление, Комитас принадлежит не только своему народу. Он принадлежит всем народам нашей страны, принадлежит всей нашей эпохе» (Дмитрий Кабалевский).

Народный артист СССР, ректор Московской консерватории им. П. И. Чайковского, руководитель русского государственного хора Александр Светланов писал: **«Мечтаю, чтобы руководимый мною хор исполнил несколько «патараков» Комитаса. Это что за своеобразное мастерство!»**.

Очень многих волнует его грустная и чистая, прозрачная, как родник, глубокая и полная величайших тайн бытия музыка. Комитас — вечно живая душа армянского народа, национальная гордость, **«несмолкаемая колокольня...»**.

Идем дальше. На перекрестке проспекта Ленина и Московской улицы, с левой стороны — Театральная площадь, где стоит памятник талантливому архитектору Александру Таманяну. Интересна композиция скульптуры. Перед архитектором план города Еревана. Лицо его сосредоточено, мыслями он там, в будущем, когда Ереван станет неповторимо красивым городом. Это — единственный в мире памятник архитектору города. На постаменте памятника—слова поэта Егише Чаренца: **«Он видел, наверно, солнечный город»**.

Великий армянский зодчий, выдающийся советский деятель архитектуры Ал. Таманян после окончания Петербургской академии искусств в 1904 г. занялся проектированием и постройкой ряда интересных зданий и строений. По его проекту были построены здание Прогоровского вокзала в Казани, павильоны промышленной выставки Ярославля и другие. За значительные заслуги в развитии архитектурного дела он был награжден Большой золотой медалью, а в 1914 г. удостоился звания академика.

С 1923 г. Таманян работал в Армении. Он составил генеральный план перестройки Еревана, в соответствии с идеями которого по сегодняшний день расширяется и развивается армянская сто-

лица. В основе генерального плана, как прекрасный пример оригинального градостроения, лежит принцип лучеобразного кольцевого города-сада, базирующегося на особенностях местных условий и уже существующей сети улиц, с композиционной осью юг-север. По проектам Таманяна построено множество зданий, среди которых Дом правительства Армянской ССР и здание Академического театра оперы и балета, принесшие неувядаемую славу их автору.

На перекрестке проспекта Ленина и Московской улицы находится также дом-музей народного художника СССР, скульптора Ерванда Кочара. Многочисленные экспонаты рассказывают посетителям о прекрасной и плодотворной жизни выдающегося художника и о его наследии.

Здесь демонстрируются живопись, скульптура, графические работы, фотографии, документы, печатные издания и др. Со вкусом обставленная экспозиция дает целостное представление о Е. Кочаре, свидетельством чего являются многочисленные записи в книге впечатлений.

«Для меня было большой радостью посетить музей Е. Кочара. Помню незабываемые встречи с ним в 1966 г. в Ереване. Поистине восхищен памятником Вардану Мамиконяну. Всегда вспоминаю Париж, 1930-е годы, когда были с Кочаром вместе. Ереван обогатился еще одним очагом культуры, который должен служить новым поколениям, показывать, каким великим художником был наш любимый Кочар». Эту запись на следующий день открытия музея, 23 июня 1984 г. оставил величайший художник нашего времени, член Французской академии Гарзу — Гарник Зулумян.

Ерванд Кочар — признанная фигура в армянской национальной культуре. Выдающийся ж и в о п и с е ц, скульптор-монумента л и с т, изобретатель. Так оценивает своего любимого сына армянский народ.

Тифлис, Париж, Ереван. Вот три основных этапа творческой биографии Е. Кочара. В первом, в этом многоликом городе Востока, родился и возмужал, во втором — окунулся в деловой мир центра цивилизации и искусства, а в родном Ереване вырос и окреп как художник и создал шедевры, достойные великого мастера.

Ерванд Кочар многослойный, многожанровый и плодотворный художник. Живопись, графика, скульптура и пространственная живопись. В особенности последнее, что всюду воспринимается и воспринималось как новое направление в искусстве.

Известный французский критик и историк искусства Вольдемар Жорж писал: **«Пространственная живопись Кочара — одно из великих высших достижений современного искусства, характерное эпохе фантасмагории, третий путь для художников и скульпторов, самостоятельное искусство. Время отдать должное Кочару — этому великому творцу».**

В 60—70-х гг. полет фантазии скульптора воплотился в двух памятниках — огненных конях, на которых величественно восседали два самых любимых сына армянского народа: герой армянского эпоса Давид Сасунский и предводитель армянского освободительного движения V века Вардан Мамиконян. Оба памятника могут соперничать с любыми образцами скульптурных шедевров, они обогатили сокровищницу армянского искусства, в новом свете представили страницы героического прошлого армянского народа. Они — украшение этого древнего и вечно молодого города, его символ, воплощение славы художника, создавшего их — Ерванда Кочара.

Проходим Московскую улицу. С правой стороны на проспекте Ленина дом № 48. Здание это своим своеобразным архитектурным решением украшает проспект, привлекает внимание прохожего. «В этом доме жил...» композитор Ашот Сатян, народный артист Армянской ССР, знаток армянской песни, заслуженный певец Шара Талян, народный артист Армянской ССР, именитый режиссер Вовик Варданян, народный артист СССР Грачья Нерсесян, народный артист Армянской ССР, профессор Микаел Мазманян, народный художник Армянской ССР, скульптор Сурен Степанян, народный артист СССР Авет Аветисян, народный артист СССР Вагарш

Вагаршян, народный артист Армянской ССР Гурген Габриелян, народный артист СССР Давид Малян.

Имена на этой памятной доске — прекрасное созвездие гигантов искусства, любимые лица, благодаря которым пережила небывалый подъем армянская национальная культура: театр, кино, музыка, живопись, скульптура. Естественно, что именно в этом здании находится Дом работников искусства.

Проспект Ленина близок и дорог каждому ереванцу также памятью об этих выдающихся деятелях. Многие ереванцы хорошо помнят народного артиста СССР, знаменитого театрального режиссера, героя Социалистического труда Вардана Аджемяна, известного языковеда, академика Грачья Ачаряна, заслуженного деятеля науки, этнографа Србуи Лисициан, выдающегося композитора Армена Тиграняна, народного артиста Армянской ССР Анушавана Тер-Гевондяна и других, которые жили на этом отрезке проспекта Ленина.

Продолжаем наше путешествие. Дальше — кинотеатр «Наири», институт «Ереванпроект», Художественно-театральный институт, жилые и ведомственные здания, объекты торговли.

МАТЕНАДАРАН

В конце проспекта Ленина, на высоте, величественно возвышается оригинальное здание, из отливающего сталью базальта. Перед строением стоят скульптурные памятники выдающимся ученым и мыслителям средневековой Армении, а в середине основоположник армянской письменности Месроп Маштоц. (Автор проекта здания—архитектор Марк Григорян). Это научно-исследовательский институт древних рукописей им. М. Маштоца — Матенадаран — знаменитая сокровищница нашей многовековой летописи.

Сначала о великом Месропе Маштоце. Создатель армянской письменности и

основоположник летописи, первый переводчик, первый учитель и основатель армяноязычной школы Месроп Маштоц родился в селе Ацекац Таронской области исторической Армении. Год рождения принято считать 362-й. Скончался 17 февраля 440 г., похоронен в селе Ошакан Аштаракского района.

Он прекрасно владел греческим, ассирийским, персидским языками и был при должности в Вагаршапате (Эчмиадзин).

Тяжелые, мрачные времена для армянского народа. Армения была разделена между двумя мощными державами: Римом и Персией. Армянский народ, потеряв свою самостоятельность и целостность, испытывал на себе также политическое и культурное воздействие двух разных народностей. И поэтому на армянской земле государственным учебным и религиозным языком считались греческий и персидский. По свидетельствам Хоренаци и Парпеци, у Маштоца рождается идея создания армянских букв. Для осуществления своего намерения он возвращается в Вагаршапат и, к счастью, в лице католикоса Саака находит единомышленника. А так как создание письменности являлось делом государственной важности, одним из факторов, обеспечивающих единство нации, царь Врамшапух не только приветствует это начинание, но и поощряет.

Ценой длительных лишений и мук Месроп Маштоц сумел создать целостную армянскую фонетическую систему из 36 букв. Закончив свое дело и став отцом письменных знаков прекрасного армянского языка, созданных святой десницей своей, Маштоц поручает умелому писцу греческой школы по имени Ропанос из города Самосат оформить буквы каллиграфически. Здесь же Маштоц переводит из Библии одно предложение и записывает его армянскими буквами: «**Познать мудрость и наставление, понять изречение разума**».

Итак, 405 год стал годом рождения армянской азбуки, после чего начали создаваться армяноязычные школы, закладывалась основа армянской средневековой лирики, делалось множест-

во переводов, первый из которых—«Библия»—была переведена полностью. Этот перевод выдающийся французский востоковед XVIII в. М. Лакроз назвал **«королевой переводов»**.

После создания армянской письменности начался бурный расцвет переводческого искусства и создания оригинальных произведений.

В честь древних переводчиков еще в V веке армянский народ основал ежегодный «Переводческий праздник», который традиционно отмечается вот уже 15 веков.

Армянская азбука была создана Маштоцем с таким совершенством и была так жизнеспособна, что 1600 лет продолжает без изменений верно служить своему народу.

От памятника Месропу Маштоцу короткая ленточка дороги ведет нас к главному входу Матенадарана, по обеим сторонам которого стоят каменные изваяния шести крупнейших мыслителей армянского средневековья.

В созвездии армянских историков V века особо выделяется Мовсес Хоренаци, который по праву носит почетный титул «патриарха армянской историографии».

Хоренаци родился приблизительно в 410 году. В 20—25 лет был учеником Маштоца и Саака Партева. Затем отправился в Александрию для совершенствования в поэтическом, ораторском, грамматическом искусствах, для пополнения знаний греческого. В этот период посетил Эдессу, ознакомился с богатыми историческими материалами ее древнего культурного центра.

Возвратился Хоренаци на родину в 440 году и стал неустанно работать на стезе просвещения. Он с энтузиазмом занимается переводческим делом, а также созданием оригинальных произведений. Хоренаци был выдающимся певцом-музыкантом и поэтом. Множество шараканов (духовных песнопений) принадлежит его перу.

Однако величие Хоренаци как летописца, как великого мыслителя и деятеля выявилось в неоцененной работе «История Армении». Она рассказана с гениальной проницательностью и создана с

большой кропотливостью. Это — плод гения и исполнение честного, благородного гражданского долга. В средневековье по нему учились десятки поколений армянского народа, формировалась научно-политическая мысль интеллигенции, она призывала к подвигам, геройству народ, путь которого был полон терний.

Создавая историю армянского народа, Хоренаци рассматривал ее в контексте всемирной истории, в поле его зрения был весь цивилизованный мир того времени. Он изложил историю Армении в тесной взаимосвязи с историями всех соседних стран, представил ценные и интересные сведения о народах Древнего Вавилона, Ассирии, Палестины, Ахеменидской Персии, Греции, Древнего Рима, Парфии, Византии, Грузии, Албании, Северного Кавказа. Таким образом, эта книга была важным первоисточником в изучении истории этих стран.

В наше время «История Армении» стала предметом изучения мировой науки. Она переводилась на латинский, русский, французский, итальянский, немецкий, английский, греческий и другие языки.

Хоренаци глубоко познал сущность своего народа, его героический дух: **«Хотя мы и малочисленны и много раз были завоеваны иноземцами, мы совершили в нашей стране немало доблестных дел, достойных письменных упоминаний».**

«История Армении» Мовсеса Хоренаци будет во все времена жить, как доказательство бессмертия народа, родившего великого сына.

Рядом с Хоренаци стоит памятник другому крупнейшему представителю средневековой армянской культуры Мхитару Гошу. Великий мыслитель-ученый, законник, писатель, педагог, общественный деятель Мхитар Гош родился в 1120 г. в Гандзаке (Кировабад), умер в 1213 г., похоронен в Нор Гетике. Гошаванк (монастырь Гоша).

Из множества работ крупного ученого исключительную ценность представляют «Судебник» и его басни.

«Бог создал человеческую природу свободной, а зависимость от хозяев пришла от нужды в земле и воде...».

Մետրոպոլիտենի «Երիտասարդական» և «Լենինի հրապարակ» կայարանները

Станции метрополитена «Еритасардакан» и «Площадь Ленина»

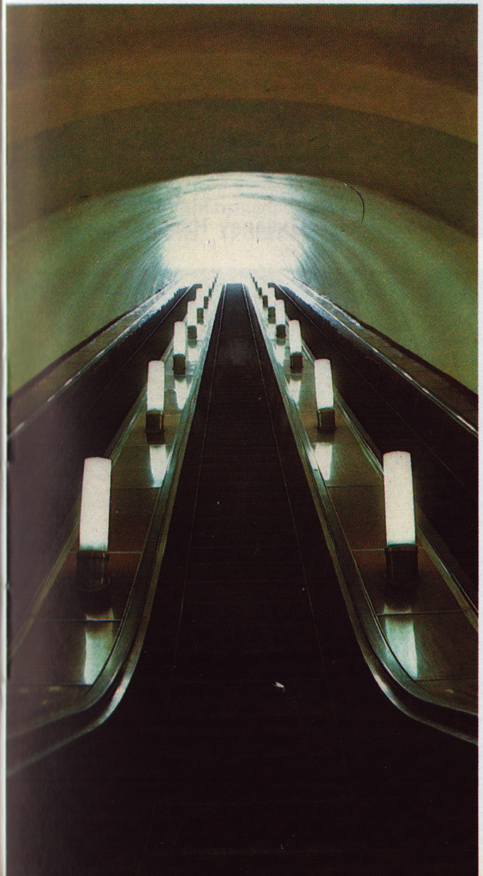

Ալ. Գրիբոյեդովի
հուշարձանը
Памятник
Ал. Грибоедову

Միքայել Նալբանդյանի
հուշարձանը
Памятник
Микаелу Налбандяну

Վարդան Մամիկոնյանի
հուշարձանը
Памятник
Вардану Мамиконяну

«Ռոսիա» կինոթատրոնը
Кинотеатр «Россия»

Գ. Խանջյան — Ավարայրի ճակատամարտը

«Аварайрская битва» — Г. Ханджян

«Արարատ» ֆուտբոլային թիմը
Футбольная команда «Арарат»

Տ. Պետրոսյանի անվան շախմատի հանրապետական տունը
Республиканский Дом шахмат им. Т. Петросяна

26 կոմիսարների փողոցը
Улица им. 26 комиссаров

Շախմատի աշխարհի պատանիների չեմպիոն Վլադիմիր Հակոբյանը
Чемпион мира по шахматам среди юношей Владимир Акопян

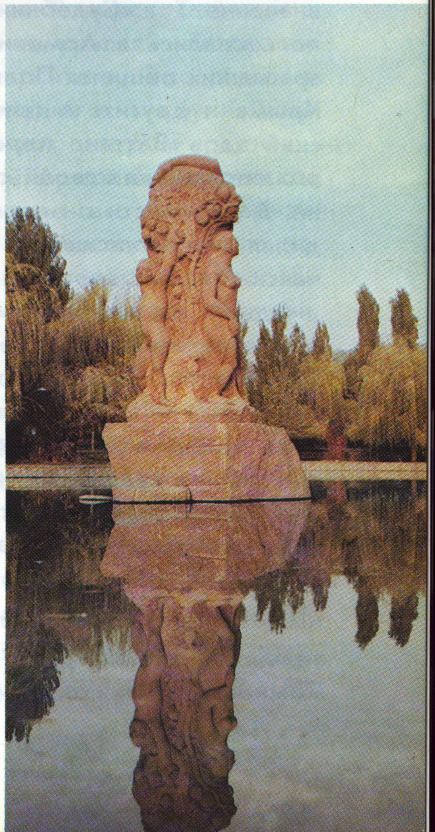

«Մայրություն» հուշարձանը
Скульптура «Материнство»

Вот жизненная философия великого мыслителя Мхитара Гоша.

До XII века в армянской действительности не было мирской книги законов, юридические вопросы решались по церковным правилам. В 1184 году Гош принимается за создание «Судебника». Он состоит из двух частей: «Церковные правила» и «Мирские законы». Осуществление создания «Судебника» явилось смелым шагом, проблеском светлой мысли и имело всенародное значение. «Судебником» пользовались в Армении, в армянских общинах Польши, Крыма и других. А грузинский царь Вахтанг перевел его и применил в своей стране. В древности он переводился на латинский и кипчакский языки.

Одной из ценных работ средневековья является также сборник басен Мхитара Гоша. Это первое прозаическое произведение, представлявшее художественную литературу как «самостоятельную область». В этом смысле басни Мхитара Гоша имеют большое познавательное значение, дают возможность лучше понять историю Армении, ее общественную жизнь. То же можно сказать и о «Судебнике». Это не только юридически-правовая книга законов, но и работа, отражающая социально-политическую атмосферу своего времени.

Своими передовыми взглядами Мхитар Гош опередил не только многих мыслителей современности, но и будущих веков.

Следующая фигура памятника представляет одну из звезд армянского средневековья — поэта Фрика. Родился он в начале татаро-монгольского нашествия в 1230-х годах, умер в первой четверти XIV века. В стихотворениях Фрика справедливо отражено тяжелое социально-политическое положение армян. Это был период, когда татарские разбойничьи орды огнем и мечом прошлись по Армении и установили свое жестокое владычество. Варяги грабили цветущие города Армении — Ани, Карс, Двин, Карин.

Поэт-гражданин, которому была дорога его родина, с болью в сердце переживал тяжкое положение своих соотечественников, протестовал против социальной несправедливости и гнета.

Четвертая фигура—памятник крупнейшему ученому средневековья, основоположнику естественных наук в армянской действительности Анании Ширакаци. Великий мыслитель имел грандиозные энциклопедические познания в математике, науке о космосе, астрономии, географии, летоисчислении и других естественных науках.

Перу Ширакаци принадлежат такие бесценные работы, как «Космическая наука и календарь», «Математика», «О мерах и весе», «География», «Таблица лунного круговорота», «Основы знаний и мудрости всего человечества» и другие.

Ширакаци доказывал, что Земля круглая, крутится вокруг своей оси, что Луна не имеет собственного света, научно обосновал такие важные явления, как смена дня и ночи, затмения солнца и луны, а также ряд других неизвестных ранее явлений, имеющих важное значение.

Произведения Ширакаци представляли большой интерес также и для армянской фольклористики. Написаны они живым, красочным и сочным языком, в них отражена специфика армянской прозы.

Ширакаци родился в начале VII века, в поселке Ани исторической области Ширак, умер в 80-х годах того же века.

Направо от Анании Ширакаци — Григор Татеваци. Творчество именитого философа, педагога и выдающегося церковного деятеля является кульминационной точкой в развитии философской и социально-политической мысли феодальной Армении. Родился Татеваци в 1346 г., учился в Татевском университете, впоследствии руководил этим крупнейшим научным центром средневековой Армении. Творческое наследие его характеризуется разносторонностью научных интересов, передовыми идеями своего времени, решением ряда важнейших философских и теологических проблем, где есть некоторые материалистические тенденции.

Татеваци был также искусным художником и музыкантом. Его живописные работы, две из которых хранятся в Матенадаране, привлекают красочностью, ли-

ричностью, глубокой философичностью, проникновением во внутренний мир человека. Григор Татеваци умер 27 декабря 1409 г. в Татеве.

Вот и шестой памятник — Торос Рослин. В истории мировой культуры значительное место занимает армянская летописная живопись, блестящим образцом которой является киликийская школа миниатюры. Рослин — самый крупный представитель этой школы.

Год и место рождения этого выдающегося художника неизвестны, но сохранилось семь рукописей, проиллюстрированных Рослином. Четыре из них находятся в Иерусалиме, в храме св. Акопа, одна — в Балтиморе (США), другая — в Константинополе (Турция).

Известно, что среди персонажей рисунков миниатюриста есть портрет католикоса Константина Первого и его приближенных. Рослин был связан с высшими дворцовыми кругами, о чем свидетельствуют два портрета киликийского царя Левона Третьего. Первый изображает его в юношеском возрасте, второй — на свадебном торжестве в 1262 г. при бракосочетании с царицей Керан.

В Матенадаране им. М. Маштоца хранится седьмая разрисованная Рослиным рукопись-миниатюра, на которой изображен Константин (рукопись № 7690, 1249 г.).

На берегу Средиземного моря в Армянской Киликии, во второй половине XIII века Торос Рослин оформлял рукописи, переписывал книги и искусно разрисовывал их. Сотканные из тончайших красок на пергаменте живописные хораны (свод с колоннами) и миниатюры на полях, сплетенные разнообразными изображениями, дарят человеку минуты истинного наслаждения красотой. Работы великого миниатюриста Тороса Рослина, жившего более 700 лет назад, поистине шедевры искусства. Каждая страница оформленной им книги — вечноживущий храм, откуда всяк входящий унесет с собой святой немеркнущий свет и вечную радость.

Мраморные лестницы Матенадарана ведут нас к бессмертным вековым сокровищам. **«Матенадаран — один из величайших мировых храмов культуры, куда входишь с благоговением, склоняя голову перед гением и мужеством мудрого народа, создавшего такую замечательную культуру».** Эту запись оставил известный писатель, лауреат Ленинской премии Сергей Смирнов. После осмотра Матенадарана своими впечатлениями поделился также знаменитый академик Е. Тарле: **«Матенадаран производит неизгладимое впечатление. Стоишь лицом к лицу с историческим народом, который от времени классической древности вплоть до настоящего времени числится в первых рядах культурных наций. И так отрадно, что современное армянское поколение так любовно и бережно относится к своему великому прошлому».**

В Матенадаране экспонируются и находятся в хранилищах более 16 тысяч рукописей о вековой истории армянского народа, его искусстве, литературе и естественных науках, являющихся неисчерпаемым источником изучения. 14 тысяч — на армянском языке, и приблизительно, 2500 — на других языках Это работы более чем 80 армянских летописцев X—XVIII вв. и их современников, а также переводы выдающихся ученых и мыслителей древности и средневековья. Здесь хранятся также единичные и древнейшие экземпляры рукописей мировой литературы, подлинники которых безвозвратно утеряны, и сегодня человечество знакомится с ними только в армянском переводе. Помимо армянских в Матенадаране имеются рукописи на персидском, арабском, греческом, индийском, ассирийском, грузинском, латинском, эфиопском и других языках.

Армянские письмена, созданные Месропом Маштоцем, стали основой национальной школы. В школах Армении и церквах начали писать на родном языке, стал развиваться литературный язык — грабар.

С начала V века армянская мысль рождает такие сочинения, которые занимают почетное место в ряду произведений древних народов, имевших многовековые литературные традиции. Переживает расцвет также переводческое искусство.

Из свидетельства Казара

Парпеци (V век) видно, что Эчмиадзинское хранилище рукописей, послужившее основой для Матенадарана, существовало уже в V веке. Значение его возрастает с 1441 г., когда патриарший престол переходит из Сиса (Киликия) в Эчмиадзин.

В разных районах Армении основывались многочисленные матенадараны и центры письменности: Сахмосаванк, Гладзор, Татев, Санаин, Ахпат, Гегард, Кечарис, Ованаванк, Ахтамар, в Киликии—Сис, Ромкла, Бардзраберд, Акнер, Грнер и другие.

Армянские летописцы, вынужденные покинуть Родину, продолжали переписывать рукописи на чужбине: в Индии, Италии, Египте, Палестине, Румынии, Польше и других местах.

Рукописи, чудом спасшиеся от всевозможных напастей, полны напоминаниями о труднейшей и трагической судьбе их спасителей.

Вот судьба знаменитого мушинского Изборника. В 1204 г. сельджуки грабят его хозяина, похитив и эту богатую содержанием и миниатюрами рукопись. Армяне, проживающие в разных районах, собирают 4000 монет серебром и выкупают ее, освободив из плена; она остается и хранится более семи веков в Мушинском храме.

В 1915 г., мечом и огнем изгнанные из родных мест армяне, берут эту рукопись, унаследованную от дедов, с собой. Чтобы легче было переносить двухпудовую рукопись, ее делят на две части, одна из которых доставляется в Эчмиадзин, другая, за невозможностью унести дальше, хоронится во дворе Эрзрумской церкви. Случайно обнаруженная в развалинах вторая часть рукописи переносится в Эчмиадзин и соединяется с первой.

Бесценное сокровище это, прошедшее «хождение по мукам», ныне, со своими братьями, имеющими общую судьбу, нашло надежное пристанище среди замечательных экспонатов Матенадарана.

После установления Советской власти в Армении (29 ноября 1920 г.) правительство проявило заботу о судьбе рукописей. 17 декабря 1920 г. получил статус государственного матенадаран Эчмиадзина. Вскоре были собраны все имеющиеся ру-

кописи из Армянской церкви Москвы, Лазаревской семинарии, Нерсисяновской школы Тбилиси, Ереванского литературного музея, Эрзрума, Нового Нахичевана, (Ростов-на-Дону), Астрахани и других мест, и в 1939 г. Матенадаран из Эчмиадзина был перенесен в Ереван.

В 1959 г. на юго-восточном склоне живописного кургана был сдан в эксплуатацию величественный дворец-крепость, где нашли надежное пристанище армянские рукописи — вечноживущие и говорящие сокровища народа. К жемчужинам Матенадарана принадлежат бессмертные произведения Мовсеса Хоренаци, летописцев Егише (V в.), Гевонда Ереци (VII в.), «Космическая наука» выдающегося математика и географа Анании Ширакаци (VII в.), «Судебник» Мхитара Гоша (XII в.), корифеев армянской лирики Григора Нарекаци (X в.), Фрика (XII в.), Наапета Кучака (XVI в.), Саят-Новы (XVIII в.), а также многих других авторов.

Матенадаран — Научно-исследовательский институт древних рукописей при Совете Министров Армянской ССР — одно из древнейших и богатейших хранилищ рукописей, развернул серьезную научную и издательскую деятельность. Здесь издан ряд работ армянских летописцев, среди которых сочинения Корюна, Егише (V в.), Себеоса, Ована Мамиконяна (VII в.), Киракоса Гандзакеци (XIII в.), История Грузии (Картлис Цховреба), армянские переводы работ греческих философов Тевона Александрийского (I в.), Зенона, Гермеса Тривеликого (III в.), сочинения армянских философов Давида Анахта, Овнана Воротнеци, Григора Татеваци (XIV в.) и десятки других ценных изданий. Многочисленны издания, выпущенные на русском, английском, французском и других языках.

Французский писатель Анри Барбюс писал: **«Матенадаран обогатил мой ум. Я счастлив...».**

В книге впечатлений Матенадарана оставили слова безграничного восторга многие всемирно известные знаменитости. **«Я был удивлен и восхищен, видя как много сокровищ древней культуры сохранилось здесь, в Армении. Уверен, что эти сокро-**

вища непременно станут предметом изучения ученых других стран мира». Вот мнение профессора Копенгагенского университета Альберта Ойзера.

В общей сложности число армянских рукописей во всем мире доходит до 25 тысяч. Богатые коллекции армянских рукописей есть в Иерусалиме (церковь св. Акопянца, около 4500), Венеции (Мхитарянский матенадаран, 4000), Вене (Матенадаран Мхитарянцев, 1200), Исфагане (церковь Спасителя в Новой Джуге, 1000), Париже (Национальная библиотека), Лондоне (Британский музей), Оксфорде (Бодельская библиотека), Институте востоковедения АН СССР, Тбилиси (Институт рукописей Груз. ССР), Стамбуле, Берлине, Нью-Йорке, Вашингтоне и других местах.

ГОРОД С ВЫСОТЫ

Теперь оставим оживленный центр города и перенесемся на обширную смотровую площадку монументального обелиска, посвященного установлению Советской власти в Армении. Отсюда город как на ладони. Лицом к лицу — белоснежный Арарат, а справа — четырехглавый Арагац. И справедливы высеченные здесь слова: «Здесь, перед вечноживущими Араратом и Арагацем армянский народ совершил ноябрьскую революцию, 29 ноября 1920 года». Чуть дальше на базальте высечены следующие слова Е. Чаренца:

Лазурь и солнце
В блеске молодом
Октябрьские лишь
Вихри принесли.

С площадки видно оригинальное, круглое сооружение. Это ереванский Дворец молодежи — крупный архитектурный комплекс, который просматривается с разных точек города. Дворец имеет комфортабельную гостиницу, зал бракосочетаний, дискотеку, бар и кафе. Здесь находится и музей истории комсомола Армении. В просмотровом зале Дворца молодежи можно ознакомиться с работами молодых художников и скульпторов Армении. На 17-м этаже здания расположено вращающееся кафе, откуда видна панорама города и Араратской долины.

С правой стороны монумента — парк «Победы» с прекрасными аллеями и игровыми площадками, озером «Аревик» («Солнышко»), детским кафе «Арагил» («Аист») и многочисленными уголками отдыха. Вот аллея героев. Часто люди останавливаются перед красными табличками из туфа, читая имена героев и преклоняют головы перед их бессмертными подвигами. В конце пешеходной дорожки тянется ввысь олицетворяющий Победу монументальный обелиск «Мать Армения». Вылитая из меди скульптура (автор А. Арутюнян, архитектор Р. Исраелян) стоит на огромном каменном постаменте и видна с разных точек города. Под постаментом—музей Отечественной войны, где собраны многочисленные экспонаты, рассказывающие о беспримерном подвиге армянского народа в Великой Отечественной войне.

За подвиги, совершенные в 1941—1945 гг. против фашизма, 70 тысяч воинов-армян были удостоены правительственных и боевых наград, 103 воина стали Героями Советского Союза, 60-и сыновьям армянского народа присвоены звания маршалов, адмиралов и генералов.

В экспозициях музея собраны богатые материалы о маршалах Ованесе Баграмяне, Амазаспе Бабаджаняне, Сергее Худякове (Арменак Ханферянц), адмирале Ованесе Исакове, о других выдающихся военачальниках, показавших на фронтах примеры доблести и героизма.

Напротив монумента «Мать Армения» на надгробном камне Неизвестному солдату написаны простые и гордые слова: «Имя твое неизвестно, подвиг твой бессмертен». Строгая и величественная звезда на мраморе, а в центре — вечный огонь славы и всегда свежие цветы.

Справа от парка «Победы» проспект Азатутян («Свободы»), продолжение—Тбилисское шоссе.

В этом отрезке города — жилые кварталы Арабкира, Нор Зейтуна и Канакера, заводы ЕрАЗ, алюминиевый, электроламповый, комбинат шампанских вин, научно-ис-

следовательские институты, учреждения здравоохранения, школы, профтехучилища и др. В Канакере находится дом-музей великого просветителя, демократа, основоположника новой армянской литературы и педагогики Хачатура Абовяна.

Родовой дом Абовяна, где в 1809 г. родился великий сын армянского народа, сохранился в том виде, в каком был 200 лет назад. Он стал домом-музеем в 1939 г., а в 1953 г. рядом со старым домом было возведено двухэтажное здание, в просторных, оформленных со вкусом залах которого многочисленные экспозиции рассказывают о жизни и самоотверженной деятельности великого просветителя. Перед домом-музеем возвышается памятник Х. Абовяну (автор А. Тер-Марукян).

«Никакое другое место не может быть так прекрасно, так небесно, как этот уголок на высоте», — сказал просветитель.

Всего 20 лет было Абовяну, когда в Эчмиадзин, намереваясь подняться на вершину Арарата, прибыл профессор Дерптского университета (ныне г. Тарту Эстонской ССР) Фридрих Паррот. Секретарю и переводчику католикоса всех армян Ефрема—Абовяну, который хорошо знал грабар (древнеармянский язык), владел русским, персидским, турецким и курдским языками, поручается сопровождать экспедицию. 27 сентября 1829 г. они поднялись на вершину Большого Масиса. Посчитав данный факт святотатством, церковь начала гонения на Абовяна. С помощью профессора Паррота Абовян продолжает учебу в университете Дерпта, где углубляется в изучение немецкого, английского, французского, латинского.

Окончив университет, Абовян работает сначала в тбилисской, затем в ереванской губернских школах в должности инспектора, где страстный патриот полностью отдается просветительской деятельности.

Он написал ряд стихотворных и прозаических произведений («Игрушка в час безделья», «Дочь турка», «Феодора или сыновья любовь»), разнообразные исследования, школьные пособия. Но венцом литературного наследия Абовяна, неувядаемым шедевром является исторический роман «Раны Армении, скорбь патриота», материал которого — жизнь армянского народа в период персидского ига.

Впервые в армянской действительности Абовян рассказал о русско-персидской войне 1826—1828 гг., присоединении Восточной Армении к России, братстве армянского и русского народов.

«Раны Армении»—пламенное, проникнутое патриотизмом произведение, написанное на понятном народу ашхарабаре (современный литературный язык). Новизна его в армянской литературе — и в языке, стиле, цели, правдивости изображения событий, и в выводах, и в красочных и ярких описаниях.

«Испусти дух, отдай душу, но свою родину не отдай врагу...»,—вот лейтмотив романа Абовяна, его мудрый завет.

Абовян был весьма озабочен изменениями в экономической жизни Армении, уверен, что дружба армянского народа с русским — залог независимости родного края и его экономического развития. **«Благословенен тот час, когда благословенная нога русского вступила на светлую армянскую землю...».** Вот такую правильную ориентацию дал армянскому народу великий Абовян. Абовян сделал литературным языком ашхарабар, употребляемый ранее в народной среде. Он стал основоположником новой армянской литературы и остался как святой исток для всех наших грядущих рек и источников. Он заложил фундамент новой армянской школы и педагогики.

«Он наш новый эпос, — сказал о нем Аветик Исаакян, — **новый национальный миф. Четыре книги есть у армянского народа, которые, как четыре высоких колонны, вобрали в себя душу армянского народа, смысл его борьбы, стремление его к прекрасному будущему, его идеалы: «История Армении» Мовсеса Хоренаци, «Война Вартанидов» Егише, слово бессмертия и вечности Нарекаци и «Раны» Абовяна. В этой заветной книге пламенным языком выражена глубокая скорбь нашего народа, его борьба и неугасимый пафос. Есть книги, ко-**

торые воспитывают народы, куют их волю, хранят — охраняют...».

Подвиг великого просветителя Хачатура Абовяна имел эпохальное значение на пути духовного развития народа, им была заложена основа новой армянской литературы.

В память о великом просветителе написаны книги, песни и легенды, воздвигнуты памятники, его именем названы город, район и учебные заведения.

УЛИЦА АБОВЯНА

Это одна из центральных улиц города. В красивом кольцевидном сквере стоит памятник великому патриоту Х. Абовяну. Взгляд его устремлен на возрожденный Ереван. Слева от памятника — Государственный музей народного творчества Армении. Более шести тысяч экспонатов дают полное представление о народных талантах. В экспозициях представлены керамические изделия, серебряные украшения, чеканка, гравюры на дереве, ковры, рукоделие и другие экспонаты.

По улице Абовяна пройдем к центру столицы — на площадь имени Ленина. Слева — медицинские учреждения, справа — в цветах и зелени стоит памятник основателю комсомольской организации Армении Гукасу Гукасяну. Затем Сельскохозяйственный институт с многочисленными корпусами. Вот перед нами возникает строение из черного туфа со своеобразным орнаментом — первое здание университета Советской Армении (ныне Институт народного хозяйства).

Госуниверситет, основанный в декабре 1920 г., с 1960 г. находится на улице Мравяна. Ныне университет имеет 20 факультетов, 90 кафедр, 15 проблемных и отраслевых научно-исследовательских лабораторий. Из 3000 сотрудников университета около 100 докторов-профессоров, 550 кандидатов наук, доцентов, 25 академиков и членов-корреспондентов АН, 46 заслуженных деятелей науки, один лауреат Ленинской и 6 лауреатов Государственных премий СССР.

За прошедший период от головного вуза — госуниверситета — отделились и стали самостоятельными 10 институтов, число студентов которых на сегодняшний день составляет более 60 тыс. Ереванский университет закончили около 3000 юношей и девушек из 30 зарубежных стран, 1200 из которых — представители армянской диаспоры.

Однако в армянской действительности это не первый университет. В Армении просветительское дело имеет древнюю традицию. В начале V века, после создания армянской письменности, были основаны армяноязычные школы, а в последующие века — высшие учебные заведения в Сюнике, Шираке, Тароне и других регионах. Созданная в конце IX века школа Татева явилась мостом между церковными школами раннего средневековья и мирскими высшими школами — университетами XIII—XIV вв.

Здесь работали крупней-

Թ. Ալթունյանի անվան երգի-պարի պետական անսամբլը

Государственный ансамбль песни и пляски им. Т. Алтуняна

шие ученые, философы, писатели, художники своего времени. Идентичная высшая школа была создана в Васпуракане, которую возглавлял философ Анания Нарекаци. Известны также школы того времени в Ахтамаре, Востане, Ване, Шираке. В последующие два века снискали известность высшие школы в Санаине, Ахпате и Ани. Школу в Ахпате возглавлял крупнейший ученый своего времени Ованнес Саркаваг.

В X—XI вв. славились учебные заведения Армянского Киликийского царства, с которыми связано имя крупнейшего поэта и музыканта, общественного деятеля, педагога, католикоса XII в. Нерсеса Шнорали.

Самым известным и значительным годом в истории армянской школы является 1280 г. В историческом уезде Вайоц дзор был основан Гладзорский университет — самый выдающийся из всех армянских высших школ того времени. Этот центр образования в свое время был на уровне европейских университетов. Здесь изучали язык и литературу, математику, философию, музыку, искусство письма, рисование, миниатюру, искусство риторики, грамматику, астрономию и др.

Являясь венцом армянской средневековой научной мысли, Гладзорский университет одновременно был своеобразным политическим центром, боровшимся за сохранение родного языка и культуры и сыгравшим существенную роль в его дальнейшем развитии. Не случайно, что он упоминается как **«вторые доблестные Афины», «столица мудрости», «великий школьный дом», «сверхпрославленный университет»** и т. д.

Но, как и другие средневековые и более ранние наши школы, Гладзорский университет также просуществовал недолго. Через 60 лет после основания он был разгромлен нашествием врагов и, естественно, прекратил свою деятельность.

После был основан Татевский университет, слава которого особенно возросла при воспитаннике Гладзорского университета, ученике Воротнеци Григоре Татеваци.

Но в XVIII веке просветительское дело пережило

сильный упадок. Положение изменилось, когда Восточная Армения была присоединена к России.

Развитию нашего просвещения значительно способствовали три крупнейших учебных заведения: Лазаревская семинария в Москве, основанная в 1814 г. и просуществовавшая около века, школа Нерсисян в Тифлисе (1824 г.) и Георгиевская семинария в Эчмиадзине (1874 г.).

Эти учебные заведения сыграли важнейшую и огромную роль в деле подготовки высококвалифицированных педагогических кадров и специалистов по арменоведению, которые, после установления Советской власти в Армении, возвратились в Ереван и во вновь созданном университете продолжили свою преподавательскую деятельность.

По улице Абовяна идем к центру. Налево—Ереванский медицинский институт, один из известных вузов в Союзе.

Рукописи по медицине на армянском языке хранятся в Матенадаране, в Мхитарянских братствах Вены и Венеции, в Национальной библиотеке Парижа и университетской библиотеке Тюбингена, Британском музее и других местах. В их числе работы классиков армянской медицины Мхитара Гераци (XII в.), Амирдовлата (XV в.).

В ранние века в Армении основаны были медицинские учреждения, больницы, лепрозории, убежища для больных, стариков и сирот.

Первый лепрозорий был основан княжной Арвидой в 260—270 гг. Создание больниц, в основном, получило свое развитие в IV в., по решению первого армянского церковного собрания в 365 г. в Аштишате.

Медицина начала свое бурное развитие в армянской Киликии. В 1241 г. царица Забел в городе Сис открыла снискавшую большую славу больницу, где сама принимала участие в уходе за больными.

Позже за пределами Армении были открыты больницы во Львове (XVI в.), Мадрасе (Индия, XVIII в.), Константинополе, Измире (XVIII в.).

Преподавание медицины в Армении началось с Санаинского университета, где в XI в. Григорий Магисторский

был известен как ученый-медик. В XIV в. Ован Воротнеци в Татевском университете преподавал медицинские науки, философию, а после его смерти (1388 г.) дело его продолжил Григорий Татеваци (1341—1411 гг.).

Григорий Татеваци написал религиозно-философские и медико-биологические работы. Он преподавал также анатомию и физиологию.

В это время медицинские школы действовали в Ани, Санаине, Тароне, Сисе...

В Британском музее хранится найденная в Западной Армении голова скульптурного изображения богини Анаит — покровительницы больных и рожениц.

Самой древней медицинской высшей школой был университет Нерсеса Лабронаци (XI в.) и до нас дошел учебник анатомии, написанный его основателем для студентов.

И все же медицина в Армении пережила необычайный подъем и расцвет в советский период. Более чем в 40 больницах и поликлиниках Еревана работают около 7 тысяч врачей и 12 тысяч среднего медицинского персонала.

По улице Абовяна двигаемся вперед, пересекаем улицу Кирова. Совсем недавно здесь создан крупный подземный торговый центр, расположенный по соседству со станцией метро «Еритасардакан» («Молодежная») и носит то же название. В торговом центре предлагается широкий ассортимент одежды, обуви, духов, тканей, спортивных и фототоваров. Здесь есть междугородний телефон, кафе, касса продажи авиабилетов, цветочный магазин, множество разнообразных киосков, универмаг, продовольственный магазин и т. д.

С правой стороны центра торговли, на углу перекрестка улиц Абовяна и Исаакяна стоит вылитый из меди памятник патриарху армянской классической лирики Аветику Исаакяну.

Аветик Исаакян (1875—1957) родился в Александрополе (Ленинакан). Детство его прошло в родном городе и селе Казарапат. Начальное образование получил в местной, затем Аричской школах. В 1889—1892 гг. учился в Георгиевской семинарии Эчмиадзина. Обучался в Вене, Лейпцигском университете. Волею судеб великий мастер слова путешествовал по всему миру: Женева, Цюрих, Константинополь, Берлин, Венеция, Париж.

В 1936 г. Аветик Исаакян возвращается на постоянное место жительства в Советскую Армению. С 1944 г. по 1957 г. был бессменным председателем правления Союза писателей Армении, избирался академиком АН Армянской ССР, был лауреатом Государственной премии СССР.

Ав. Исаакян внес грандиозный вклад в армянскую литературу, его произведения знает каждый армянин, они стоят в ряд с жемчужинами всемирной лирики.

«Единственный источник лирики — любовь, она сама поэзия. Без этого чувства нет ни песни, ни искусства, ни поэзии». Это взято из записей — размышлений поэта.

Гениальное и могущественное слово поэта, его глубокое осмысление жизненной философии, нежная лирика, пророческие выводы, большой гуманизм отмечены печатью глубокого проникновения в общенародные проблемы.

«...Я полюбил Исаакяна нежно... Исаакян первоклассный поэт, такого светлого и непосредственного таланта ныне нет во всей Европе». Так писал о нем А. Блок.

Произведения великого мыслителя переведены на многие языки народов мира.

Недалеко от памятника Исаакяна — дар итальянского города Каррара, скульптура «Руки дружбы». А в парке напротив — копия того хачкара, который подарили ереванцы городу Каррара.

Продолжаем наше путешествие и идем к проспекту Саят-Новы. Слева — гостиница «Ани», которая носит название средневековой столицы Армении, а справа—Республиканский центр эстетического воспитания, в просторных залах которого представлены 150 тысяч работ детей из всех республик Союза, а также около 100 зарубежных стран: полотна, написанные маслом и акварелью, ковры, гобелены, маски, куклы, скульптуры и другие экспонаты. До сих пор Центр эстетического воспитания—единственный в мире и со дня своего рождения (1970 г.) обрел всемирную известность.

ПЛОЩАДЬ ЛЕНИНА

На нашем пути кинотеатр «Москва», Дом художников Армении, Государственный русский драматический театр им. К. Станиславского, гостиница «Ереван», Общество культурных и дружеских связей с зарубежными странами, республиканское общество «Знание», универмаг «Детский мир», малый концертный зал Армфилармонии, книжные магазины и т. д. И вот перед нами открывается во всей своей красе, удивляя единством архитектурного воплощения, площадь, названная именем вождя В. И. Ленина — сердце Еревана.

Если смотреть с высоты, то Ереван похож на разноцветный каменный цветок, а сердцевина его — площадь Ленина, окруженная улицами как лепестками.

Гордостью архитектурной мысли советского Еревана, вершиной национального градостроительства является площадь, носящая имя бессмертного Ленина, на которой в 1940 г., в честь 20-летия установления Советской власти благодарный армянский народ воздвиг памятник великому вождю (автор — народный художник СССР, скульптор С. Д. Меркулов, архитекторы — Л. С. Варданян, Н. Ф. Паремузова). Скульптура изготовлена из орнаментированной меди, вместе с постаментом ее высота составляет 19,5 метров. Постамент сделан из местного памбакского высеченного гранита.

Неповторим и оригинален Дом правительства, где Ал. Таманян искусно использовал стиль средневековой классической армянской архитектуры. Именно эта постройка, удостоенная в 1924 г. Государственной премии СССР, символизирует возрождение Армении и армянского народа. Выдающийся архитектор тогда еще составил план всего комплекса, стиль и размеры окружающих строений.

Здания Совета Министров Армянской ССР, гостиницы «Армения», музеев, дома союзов и связи представляют великолепный кольцевидный ансамбль, украшая главную площадь столицы. В летние и осенние вечера, когда струи поющих фонтанов устремляются вверх и от звуков музыки меняют свои нежные цвета и оттенки, сказочной становится площадь. Тысячи ереванцев и гостей столицы, восхищенные красочной картиной, получают здесь истинное удовольствие, радуются и отдыхают.

Площадь Ленина поистине является одним из любимых мест отдыха ереванцев. Особенно красивой и многокрасочной бывает она в ноябрьские, майские и другие праздничные дни. Весенним ликованием наполняется главный центр празднеств Советской Армении, торжествует огромная площадь, радуется весь народ.

На площади Ленина находится Государственный музей истории Армении. Он был основан в 1921 г. Армянскому народу представилась возможность под родным кровом собрать свидетельства своего героического прошлого, сокровища духовной культуры и показать их всему миру.

Государственный музей истории Армении — научное, культурное и культурно-просветительское учреждение. В музее созданы исторический и этнографический, историографический, художественный и кустарный отделы. В фондах хранится более 300 тысяч музейных ценностей, которые освещают историю армянского народа с древнейших времен до наших дней.

Здесь демонстрируется богатый материал, иллюстрирующий вековую дружбу армянского и русского народов, а также народов других братских республик.

Огромный интерес представляет Государственный музей революции, экспозиции которого красочно рассказывают о той героической борьбе, которую вели доблестные сыновья армянского, русского, украинского, грузинского, белорусского и других народов во имя завоеваний Великого Октября.

Вот мы и в Государственной картинной галерее Армении. Здесь представлено множество ценных полотен армянских, русских и западноевропейских известных художников, каждое из которых своеобразно обогащает эту сокровищницу культуры.

Галерея — один из крупнейших музеев Советского Союза, а по собранию армянского изобразительного искусства — живопись, графика и скульптура — крупнейший в мире.

Музей литературы и искусства тоже представляет несомненный интерес и предоставляет неисчерпаемый материал о жизни и деятельности армянских писателей, музыкантов и искусствоведов разных поколений.

В честь 2750-летия основания города в парке на пересечении площадей Ленина и Ст. Шаумяна в 1968 г. забил каскад из 2750 фонтанов. Между фонтанами — обелиск из черного мрамора, в центре которого горит вечный огонь. Это в память о героях, погибших в боях за установление Советской власти в Армении. В нескольких шагах — памятник Степану Шаумяну.

Степан Шаумян (1878—1918). Выдающийся деятель компартии и советского государства, международного и российского рабочего движения, теоретик марксизма, социолог, журналист, публицист. Прошедший через горнило революционной борьбы, Ст. Шаумян уже в 1899 г. создает в Джалалоглы (Степанаван) первую марксистскую группу, а в 1902 г. создает и руководит «Армянским социал-демократическим союзом».

Он учился на философском факультете Берлинского университета, участвовал в деятельности социал-демократической партии Германии, был знаком с К. Каутским, А. Бебелем, Ф. Мерингом, К. Либкнехтом, Р. Люксембург и другими передовыми людьми своего времени. В 1903 г. в Швейцарии впервые встретился с Лениным. Он прошел доблестный и трудный путь борьбы профессионального революционера, руководил многими революционными движениями, забастовками, выступал с публицистическими речами, перевел на армянский язык «Манифест коммунистической партии», работал в Тифлисе, был одним из руководителей Кавказского всесоюзного комитета РСДРП. Сотрудничал в большевистских газетах «Правда», «Вперед», «Пролетарий». В 1905 г. открыл и редактировал первую большевистскую легальную газету «Кавказский рабочий листок», а в 1906 г.—армянские газеты «Кайц» («Искра»), «Нор хоск» («Новое слово»), «Орер» («Дни»). В 1906 г. от ереванской организации участвовал в работе IV съезда РСДРП, а в 1907 г. в работе V съезда РСДРП.

В 1907 г., переехав в Баку, стал руководителем местной партийной организации. В годы жестокой столыпинской реакции Ст. Шаумян основал ряд газет и журналов: «Бакинский пролетарий», «Бакинский рабочий», «Гудок», «Волна» и т. д. Бескомпромиссную революционную борьбу вел Ст. Шаумян. В 1917 г., после февральской революции, освобожденный из ссылки, возвратился в Баку, где председателем рабоче-крестьянских депутатских советов был избран заочно. В том же году был назначен чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа и возглавлял борьбу трудящихся региона за установление Советской власти. Он создает также Кавказскую красную армию, принимает активное участие в установлении советов в пригороде Баку.

14 мая 1918 г. В. И. Ленин писал: **«Мы в восторге от вашей твердой и решительной политики. Сумейте соединить с ней осторожнейшую дипломатию, предписываемую, безусловно, теперешним труднейшим положением, — и мы победим».**

Под давлением преобладающих сил врага в Баку Советская власть временно была свергнута. Шаумян и его товарищи (26 бакинских комиссаров) английскими интервентами и эсерами были арестованы и расстреляны в прикаспийских песках.

Ст. Шаумян оставил богатое научное наследие, его сочинения издавались в пяти томах. Именем любимого сына армянского народа названы республиканский Дом политпросвещения, средняя школа, улицы. Именем Шаумяна названы районы в Баку, Ростовской области и других местах. Это имя носит одно из старейших промышленных предприятий Еревана — кожевенный завод, где выступал «главарь кавказского большевизма» (формулировка А. Мясникяна).

Напротив памятника Ст. Шаумяну, в соседстве с парком им. 26 комиссаров—кас-

1915 թ. Մեծ եղեռնի հայ
զոհերի հուշարձանը
Памятник жертвам
геноцида 1915 года

Հակոբ Մեղապարտի՝
հայ առաջին տպագրիչի
հուշարձանը
Памятник
Акопу Мегапарту

Երկնաքեր Կոմիտասի պողոտայում
Небоскреб на пр. Комитаса

Հ. Մեղապարտի անվան
պոլիգրաֆկոմբինատը
Полиграфкомбинат
им. А. Мегапарта

Պետական համալսարանը

Государственный университет

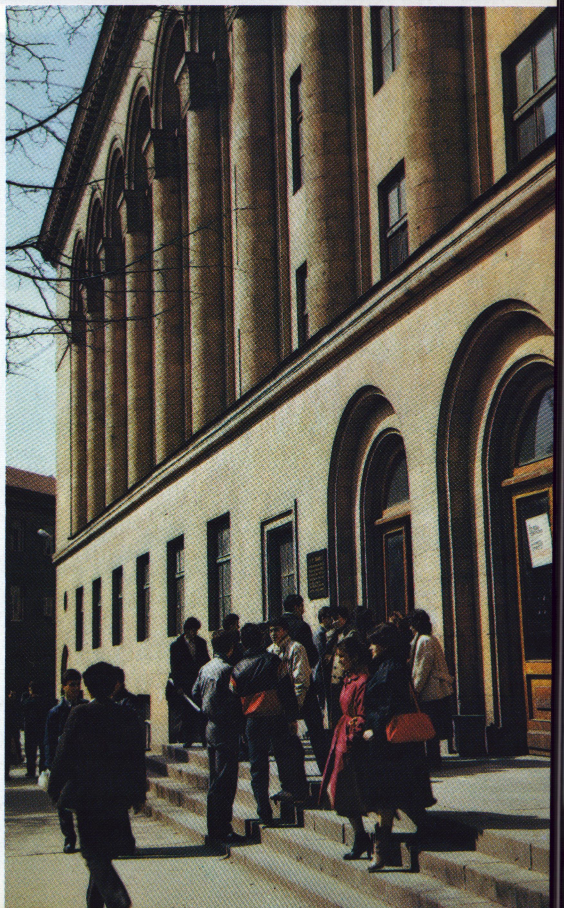

Գ. Սունդուկյանի անվան
ակադեմիական թատրոնը
Государственный
академический театр
им. Г. Сундукяна

Կ. Մարքսի անվան
պոլիտեխնիկական
ինստիտուտը
Политехнический институт
им. К. Маркса

Մարզահամերգային համալիրը
Концертно-спортивный комплекс

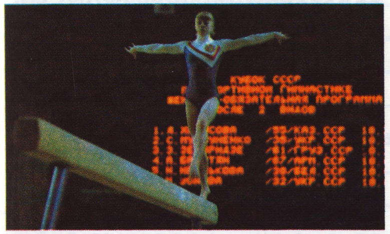

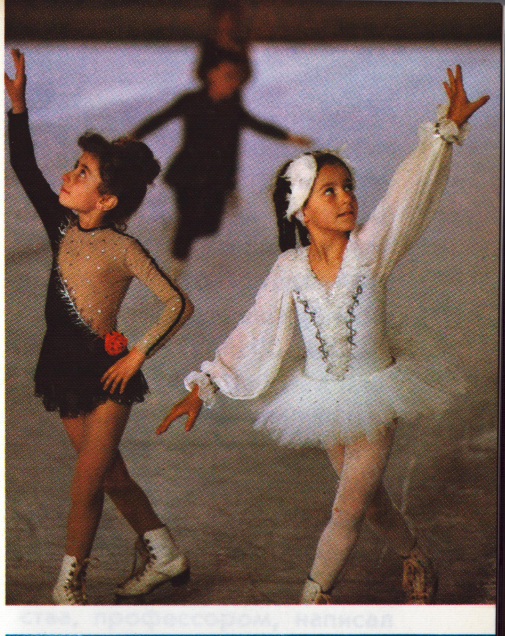

Համալիրի մեծ դահլիճում
Большой зал комплекса

кад фонтанов, множество цветочных клумб, деревьев, а на перекрестке с улицей Кармир банаки (Красноармейской) стоит монументальный памятник Александру Мясникяну (автор Ара Шираз). На одной из гранитных колонн комплекса высечены слова Е. Чаренца: **«Солнце Наири было в тебе, Ленинским пламенем зажженное...».**

К НОВОМУ НОРКУ

Однако перенесемся в сквер Абовяна, с которого начинается проспект Мясникяна и расскажем об этом выдающемся партийном и государственном деятеле, «железном Мясникяне», как называли его современники.

Александр Федорович Мясникян (Мясников, 1886—1925).

Родился в Новом Нахичеване (Ростов-на-Дону), закончил юридический факультет Московского университета. В студенческие годы принимал активное участие в подпольной и легальной революционной работе. В Баку сотрудничал со Ст. Шаумяном. С начала первой мировой войны был призван в армию. Основал газету «Звезда», был избран председателем белорусского ЦК. После Октябрьского вооруженного восстания был председателем реввоенсовета Северо-Западного фронта, затем председателем военно-революционного комитета только созданной Красной Армии и заместителем Верховного главнокомандующего, в 1919 г. был председателем Центрального исполкома и Центрального бюро Белоруссии. Затем переехал в Москву и был избран первым секретарем Московского городского и губернского совета РКК(б). В 1921 г. был назначен председателем правительства Армении и военным наркомом. После создания Закавказской федерации Мясникян был назначен первым секретарем Закавказского краевого комитета.

Параллельно с партийной, государственной и военной деятельностью Мясникян занимался публицистикой, критикой, был талантливым редактором. На 39 году жизни погиб в результате авиакатастрофы в Тифлисе.

Проспект Мясникяна через живописное Аванское ущелье ведет к Новому Норку, в жилые кварталы Авана. На нашем пути Ереванский зоопарк — один из лучших в стране, затем Ботанический сад. Дорога слева ведет к автомагистрали Ереван — Севан, по обеим сторонам которой — жилые дома, научно-исследовательские институты, объекты торговли. Справа начинается проспект Гая, на одной из высот которого стоит памятник легендарному герою, восседающему на коне.

Гай. Гайк Дмитриевич Бжишкянц (1887—1937). Советский военный деятель, герой гражданской войны, командир «Железной дивизии». В боях гражданской войны воевал против белочехов, Колчака, Деникина, был назначен командующим первой армией Восточного фронта. Руководил боями на Урале, Поволжье, Оренбурге, Уфе, Орске. Освобождал Симбирск, Сызрань, Сенгилей, Бузалук и другие города и поселки. После освобождения Симбирска Гай телеграфировал раненному Ленину: **«Дорогой Владимир Ильич, освобождение Вашего родного города — это ответ на одну Вашу рану, а на вторую будет Самара».**

В 1922 г. Гай работал наркомом по военным делам, затем военкомом республики. С 1933 года работал в Военно-воздушной академии им. Н. Жуковского, был зав. кафедрой военного искусства, профессором, написал ряд замечательных научных работ. В память о Гае и его «железных» воинах установлен памятник в Ульяновске. Его именем названы школы в разных городах Союза, пионерские дружины, улицы, дом офицеров Еревана и т. д.

На проспекте Гая находится статуя патриарха Айка. В руках великана натянутая тетива со стрелой, направленной на врага.

Каждый народ слагает легенды о своем происхождении и формировании и передает из поколения в поколение. Для армянского народа своеобразным «свидетельством о рождении» является легенда о Айке и Бэле, которую полтора ты-

сячелетия назад записал отец армянской истории Мовсес Хоренаци.

...Айк был дивно сложен, прекрасен и могуч, с горящими глазами и курчавыми волосами, с бесстрашным сердцем. Доблестный, храбрый богатырь. Он со своим родом — сыновьями и дочерьми, внуками и правнуками — жил севернее Вавилона, на земле Арарат (или Айрарат). После того как царь Вавилона тиран Бэл подчинил себе все соседние государства, он направил послание Айку: «Покорившись мне — живи мирно...». Айк резко отверг его предложение и отослал обратно парламентеров Бэла. Тогда разъяренный Бэл собрал войско и пошел на Айраратскую землю, чтобы захватить ее силой. Храбрый Айк со своими сыновьями и внуками встал на защиту своей страны и дошел до озера Ван. Заметив в стане врагов Бэла, Айк с силой натянул тетиву лука и отпустил трехглавую стрелу, которая вонзилась в броню Бэла, прошла сквозь грудь и вошла в землю. Бэл бездыханный упал на землю, а вавилонское войско в панике убежало прочь. По Хоренаци место, где был побежден Бэл, Айк назвал Айком, именем которого и окружающая область была названа Айоцдзор. Потомки же, его называли себя сыновьями Айка, айказунами, айер (армяне), а свою страну — Айастан (Армения).

По этой легенде Айк является нашим праотцом, верховным богом войны. Армянский народ его именем назвал созвездие Орион. «Стрелец», «Прекрасный», «Курчавый богатырь», «Дивноволосый»—так называли и славили Айка, порою отождествляя его с воинственным Марсом. Легенда гласит, что Айк стал нашим первым летоисчислителем, то есть определившим протяженность года, а месяцы были названы именами сыновей и дочерей Айка.

Советский район — самый молодой, но по числу населения и территории самый большой. Здесь, в основном, административные здания, школы, торговые объекты, культурные учреждения. Здесь создан обширный зеленый пояс. А по всей трассе на обочине то тут, то там—огромные глыбы: разные породы камней, имеющихся на территории Армении—гранит, базальт, фельзит и т. д. Огромен интерес к тысячелетним хачкарам, камням, с изображением зверей и птиц. В новом районе множество фонтанов, бассейнов, из года в год расширяется зеленая зона. За 20 лет на высотах Нового Норка построен целый город с девятью массивами.

Вновь у памятника Х. Абовяну. Слева — высоты Норка и Новый Мараш. Здесь— студия армянского телевидения, первая передача которого состоялась в 1956 году. Затем — жилые дома, медицинские и учебные заведения, туристские базы. Эти места также утопают в зелени и виноградниках. Здесь находятся гостиница «Наири»—основная туристическая база, международный молодежный центр «Цицернак» («Ласточка»), являющиеся крупными центрами экскурсий и отдыха.

ПРОСПЕКТ ОКТЕМБЕРЯН

Чтобы продолжить наше путешествие, снова перенесемся на площадь Ленина, откуда лучеобразно расходятся несколько улиц. Слева — улица Амиряна, которая тянется до участка Конд. Это—одна из красивых улиц города, а справа от площади — проспект Октемберян (Октябрьский), который доходит до железнодорожного вокзала. Проспект пересекают улицы Ханджяна и 26 комиссаров. Агаси Ханджян один из любимых и почитаемых сыновей армянского народа (1901—1936). В 1922 г. был на руководящей партийной работе в Ленинграде, работал с В. И. Лениным, С. М. Кировым. В 1920—1936 гг. А. Ханджян был первым секретарем ЦК КП Армении.

На улице Ханджяна — Армянский государственный педагогический институт им. Х. Абовяна, на противоположной стороне — памятник великому сыну руского народа Александру Сергеевичу Грибоедову. На гранитном постаменте надпись: **«Александру Грибоедову—от благодарного армянского народа»** (скульптор О. Беджанян, архитектор С. Кндехцян). На улице Ханджяна находится также Министерство

народного образования Армянской ССР. Отметим, что в столице действуют 250 школ, где учатся более 120 тысяч учащихся, 26 средних специальных учебных заведений и 11 вузов с контингентом более 90 тысяч студентов. На этой улице находится Центральный дом шахмат им. Т. Петросяна, другие заведения и жилые дома.

Вернемся на перекресток проспекта Октемберян. Первое здание, которое привлекает внимание каждого — кинотеатр «Россия», самый крупный в республике (большой зал на 1600, малый на 1000 зрительских мест, в третьем зале демонстрируются документальные фильмы). Здание имеет своеобразное и богатое оформление. Использованы керамика, металл, гипс, витражи и т. д.

Направо улица кончается у проспекта Орджоникидзе. Здесь—Ереванский госцирк, где дают представления артисты как ереванской цирковой труппы, так и других городов.

По проспекту Октемберян идем вперед. На пересечении с улицей Маркса Ереванский государственный универсальный магазин, рядом — один из крупнейших крытых колхозных рынков. На этом же проспекте находится универмаг «Гаянэ». С этого отрезка начинается улица, носящая имя армянского писателя классика Нар-Доса, которая соединяется с улицей Чаренца. Тут находится республиканский стадион и памятник Вардану Мамиконяну.

Проспект Октемберян начинается у Ереванского железнодорожного вокзала. На привокзальной площади монументальная скульптура героя армянского эпоса Давида Сасунского, созданная крупнейшим художником Ервандом Кочаром. Динамичный образ грандиозного всадника стал своеобразным символом столицы, общая высота его 12,5 метров. Улица напротив вокзала носит имя Маяковского, которая ведет к центру Орджоникидзевского района, до парка имени Комсомола и озера и по улице Советашен доходит до квартала Вардашен.

Մամուլի տուն
Дом печати

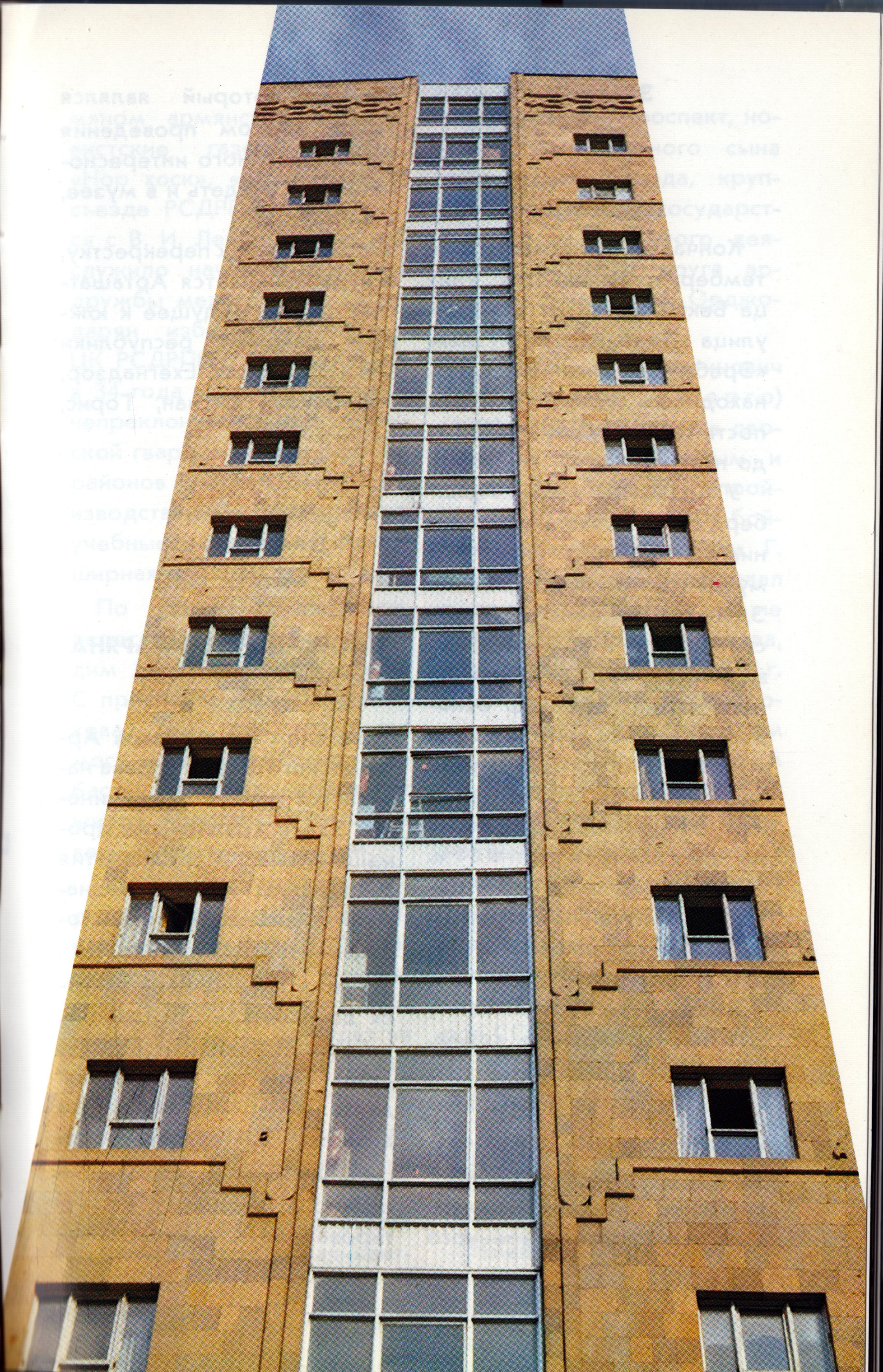

ЭРЕБУНИ

Кончается проспект Октемберян, начинается улица Бакви, слева от которой улица Эребуни, с музеем «Эребуни». Именно здесь находилась урартская крепость-город Эребуни (782 г. до н. э.).

У подножия холма Аринберд стоит двухэтажное здание из красного туфа. Это музей основания Еревана. Здание построено в урартском стиле. На фасаде, во всю высоту стены у центрального входа барельеф основоположника города царя Аргишти Первого. В музее экспонируется 1500 интересных экспонатов, найденных на раскопках крепости. Здесь выставлены также подарки, полученные городом во время празднования своего 2750-летия.

Более двухсот лестниц ведут нас к вершине холма. Слева от центрального входа на камне высечена клинописная надпись, свидетельство о рождении Еревана. В середине цитадели — колонный зал царского военного совета, который являлся также местом проведения торжеств. Много интересного можно увидеть и в музее, и в крепости.

Возвратимся к перекрестку, откуда начинается Арташатское шоссе, ведущее к южным районам республики Масис, Арташат, Ехегнадзор, Азизбеков, Сисиан, Горис, Кафан, Мегри.

ПЛОЩАДЬ СПАНДАРЯНА

В одном из отрезков Арташатского шоссе справа начинается улица Таманцинери. Здесь крупнейшие промышленные предприятия республики, которыми знаменит Ленинский район столицы.

Улица Таманцинери тянется до площади Спандаряна.

Сурен Спандарян (1882—1916). Один из крупнейших деятелей большевистского движения Закавказья. Марксист, публицист, блестящий оратор и журналист. Редактировал со Степаном Шаумяном армянские большевистские газеты «Кайц», «Нор хоск», «Орер». На VI съезде РСДРП(б) встретился с В. И. Лениным. Это послужило началом большой дружбы между ними. Спандарян избирается членом ЦК РСДРП(б). Скончался он в 34 года в ссылке. Именем непреклонного борца ленинской гвардии назван один из районов Еревана, села, производственные предприятия, учебные заведения и эта обширная площадь.

По улице Таманцинери, пересекая ряд улиц, доходим до Ереванского озера. С проспекта Адмирала Исакова, там, где кончается мост, начинается улица Себастии, которая пересекает жилой Араратский массив и весь Шаумянский район.

Магистраль эта ведет к городам Ленинакан и Кировакан, в Аштаракский, Талинский, Апаранский, Спитакский, Степанаванский, Калининский районы, выходит за пределы республики, доходя до братской Грузии.

Однако возвратимся вновь на улицу Таманцинери, на площадь Труда, где возвышается грандиозная статуя Рабочего. Отсюда начинается прекрасный проспект, носящий имя верного сына грузинского народа, крупного советского государственного и партийного деятеля, большого друга армянского народа Г. Орджоникидзе.

Григорий Константинович Орджоникидзе (Серго) (1886—1937). Родился в дворянской семье. Бурным и страстным был путь, пройденный преданным бойцом ленинской гвардии Г. Орджоникидзе участвовал в защите Царицына (ныне Волгоград), Орла, Харькова, городов Дона и др. В 1920 г. был председателем Северо-кавказского ревкома. В том же году — председателем Кавказского бюро ЦК РКП(б), активным участником установления Советской власти в Закавказье. Орджоникидзе был на должностях председателей центральной ревизионной комиссии ВКП(б) и Совета народных комиссаров СССР, народного комиссара тяжелой промышленности СССР, председателя бюро Всесоюзного совета народного хозяйства, а в 1930 г.—членом Политбюро ВКП(б).

Именем Г. Орджоникидзе

в Ереване названы один из районов, средняя школа, станкостроительный завод, село в Красносельском районе Армянской ССР и т. д.

Проспект Орджоникидзе — сердце промышленного центра столицы, Ленинского района. Проспект тянется до аэропорта «Эребуни», откуда и мы, знакомясь с достопримечательностями, пройдем к центру.

Аэропорт «Эребуни» сообщается со многими городами страны: Тбилиси, Степанакерт, Краснодар и др. Слева от проспекта Орджоникидзе начинается улица Шираки, которая через фортепьянный завод, транспортные предприятия, жилые кварталы доходит до Чарбаха, ВДНХ — Выставки достижений народного хозяйства, ипподрома, исторического Кармир-блура. Итак от аэропорта «Эребуни», через проспект Орджоникидзе, направимся к центру города. Вот кинотеатр «Айреник», который находится на левом углу перекрестка проспекта Орджоникидзе и улицы Калинина. Напротив — универмаг Ленинского района. Затем — заводы и фабрики, жилые дома. Налево — парк культуры и отдыха им. Комитаса. Здесь находится городской пантеон, где покоятся великие сыны армянского народа: Комитас, Ав. Исаакян, В. Папазян, Лео, М. Сарьян, Д. Демирчян. Ст. Зорьян, Г. Нерсисян, А. Хачатурян, В. Аджемян, В. Терьян, Ал. Таманян, О. Иоаннисян и другие.

Проспект Орджоникидзе и улица Кармир банаки расходятся у Госцирка. Здесь — здание издательства ЦК КП Армении — Дом печати, где находятся редакции многих газет и журналов и типография, в которой они печатаются.

УЛИЦА КАРМИР БАНАКИ

На улице Кармир банаки (Красноармейская) находится здание Академического театра им. Г. Сундукяна. Перед зданием театра стоит памятник основателю армянской реалистической драматургии Габриелу Сундукяну (1825—1912). Сундукян образование получил в Тифлисе, затем в Петербургском университете.

Постановкой пьесы Г. Сундукяна «Пэпо» в 1922 г. открылся занавес первого армянского государственного театра. За реализм и правду, воплощенные в высокохудожественной форме в произведениях «Пэпо» и «Хатабала», «Разрушенный очаг», Г. Сундукян стал любимым автором армянского народа, одним из крупнейших представителей национальной литературы. Его именем названы улицы, школы. Учреждена литературная премия им. Г. Сундукяна, которая присуждается за лучшую пьесу года. На подмостках сцены театра, названного именем Сундукяна, выступали многие знаменитые актеры, крупнейшие лицедеи мира. Отметим, что армянский театр имеет более чем 2000-летнюю историю.

В Ереване культура переживает бурный расцвет. На сегодня в столице действует 11 театров, 22 кинотеатра, около 100 домов культуры. Здание театра находится в любимом ереванцами парке культуры и отдыха им. 26 Комиссаров.

Как уже было сказано, у парка стоит памятник Ал. Мясникяну, а напротив — детский парк им. С. М. Кирова, где с утра звучат веселый детский смех и песни. В 1950 г. в парке был возведен памятник Дважды Герою Советского Союза летчику Нельсону Степаняну. Улица Кармир банаки заканчивается пересечением с проспектом Ленина, по другую сторону которой начинается улица, названная именем классика армянской сатиры А. Пароняна. Здесь стоят здания гостиниц «Двин» и «Раздан», слева — живописное Разданское ущелье, детская железная дорога, зоны отдыха. Дальше начинается улица имени классика армянской литературы П. Прошяна. В этом отрезке — Союз композиторов Армении, слева — утопающий в зелени Айгедзор.

ПРОСПЕКТ МАРШАЛА БАГРАМЯНА

В созвездии армянских военачальников особенно

блистательно имя Маршала Советского Союза, Дважды Героя Советского Союза, верного патриота и гражданина Ованеса Христофоровича Баграмяна (1897—1982). Золотыми буквами вписал он страницы своей героической жизни в историю нашей Родины. Всего восемнадцать было ему, когда добровольно мобилизовался в святое дело спасения народа, и его служба длилась около семи десятилетий. Сражался в Карсе, где встретился с национальным героем Андраником, участвовал в героических боях против турецких захватчиков в Сардарапате. После установления Советской власти в Армении, вновь добровольно сражался в рядах Красной Армии. В 1923 г. он — командир Армянского кавалерийского полка. Затем — учеба в Академии Генерального штаба, после чего назначается начальником штаба 12 Армии Киевского военного округа. Талант выдающегося военачальника ярче всего проявился в годы Великой Отечественной войны. Он участвовал в обороне Киева, Дона, Ростова, Москвы. В 1943 г. Баграмян — командир Прибалтийского фронта, войска которого участвовали в освобождении республик Прибалтики. Ов. Баграмян возглавлял также войска III Белорусского фронта, освобождал Кёнигсберг (ныне Калининград).

Именем Ов. Баграмяна назван район, станция метрополитена, село и этот широкий проспект в центре Еревана.

На проспекте Маршала Баграмяна находится ряд предприятий и учреждений, организаций, очаги культуры и науки. По обеим сторонам проспекта расположены здания Ереванского горкома партии, ЦК Компартии Армении, союзов писателей и архитекторов, президиума Верховного Совета Арм. ССР, станция метрополитена «Маршал Баграмян», Дом политпросвещения им. Ст. Шаумяна и множество других зданий и строений, которые, несомненно, являются достижениями армянского зодчества последних лет. Вот Академия наук Армянской ССР, в десятках институтах которой работает более 14 тысяч научных работников,

в том числе 80 академиков и членов-корреспондентов, более 1100 докторов-профессоров, 4500 кандидатов наук, 1300 доцентов.

Проспект Маршала Баграмяна продолжается до пересечения улиц Киевян, Касьяна и Кочара. На возвышенности — здание Научно-исследовательского института математических машин, справа — здание Управления ереванского метрополитена и станция «Барекамутюн» («Дружба»), затем жилые дома, объекты торговли и т. д. Слева — улица Киевян. Мост «Раздан» соединяет правый и левый берега города. Справа от моста, на кургане находится парк «Цицернакаберд» («Ласточкина крепость»), а на вершине — памятный комплекс жертвам геноцида 1915 года.

ЦИЦЕРНАКАБЕРД ПАМЯТНИК ЖЕРТВАМ ГЕНОЦИДА

В 1915 г. Османской Турцией было совершено чудовищное преступление: массовое убийство армян, первый в мире геноцид.

Нашествием в Армению и Малую Азию в средние века турок-сельджуков начались для армян самые тяжелые и мрачные времена их нелегкой истории. Османская империя, основой которой явилось «Кесарийское разбойничье государство», создало адские условия не только для армян, но и для всех христианских народов, находящихся под ее игом. В военно-феодальной Турции царил оголтелый шовинизм, религиозный фанатизм и полицейский произвол.

Турецкие захватчики, основываясь на варварских идеях пантюркизма и панисламизма, завоевав мечом и огнем Армению, старались уничтожить или силой ассимилировать покоренные народы, таким образом создать всетурецкое государство от Средиземного до Аральского морей, куда вошли бы все тюркоязычные народы.

Результатом политики великодержавного шовинизма и вандализма явилась организованная султаном Абдул-Гамидом Вторым кровавая

резня 300 тысяч армян в 1894—1896 гг.

Все нации, живущие в Османской империи: армяне, греки, курды, арабы и другие, должны стать турками, иначе «мы их истребим» — вот сущность резолюции всетуранского съезда, проведенного в 1911 г. в Салониках. И предпосылкой осуществления этой программы стало коренное решение армянского вопроса путем варварского истребления.

Младотурки, пришедшие к власти после султана и являвшиеся продолжателями политики гонения армян, в годы первой мировой войны, в сговоре с кайзеровской Германией, посчитав ситуацию наиболее благоприятной, решили осуществить вероломную программу истребления армян. С этой целью было принято правительственное решение и создана комиссия по уничтожению армян.

В 1915 г. турецкое правительство в одной из своих инструкций губернаторам призывало: **«хотя и вопрос уничтожения всего армянского народа давно решен, обстоятельства не позволили осуществить это святое дело. В настоящее время, когда все препятствия уничтожены, и настал момент освобождения нашей родины от этих опасных элементов, решительно поручается не прислушиваться к голосу совести... уничтожать всех...».**

Для осуществления этой варварской программы, во-первых, были призваны в армию все мужчины-армяне от 18 до 45 лет, затем под разными предлогами была арестована армянская интеллигенция.

15 апреля 1915 г. за подписью Талеата, Энвера паши и Назми посылается местным властям приказ об общем переселении, организации погромов и истреблении армян. По общей договоренности конверты были вскрыты 24 апреля 1915 г. И на глазах у всего цивилизованного мира турки сначала истребили в армии 60 тысяч воинов-армян, затем были замучены и убиты в тюрьмах сотни представителей интеллигенции, а снятое с мест полуторамиллионное армянское население, обреченное заранее на смерть, беззащитное и беспомощное, зверски истерзано и уничтожено на дорогах Анатолийской пустыни. Среди погибших были классики армянской литературы Григор Зограб, Сиаманто, Даниел Варужан, Рубен Севак, именитые ученые, общественные деятели, врачи, учителя, актеры. Из 3-х миллионов армян, проживающих в 1914 г. в Османской империи, один миллион разбрелся по всему свету: России, Ближнему Востоку, Европе, Америке.

Вместе с изгнанным и уничтоженным народом были истреблены и уничтожены культурные ценности, создававшиеся веками. Опустело 12 армянских губерний, остались заполоненными величественный Арарат, горы Марута и Сипан, жемчужное озеро Ван.

Сегодня у Вечного огня жертвам геноцида всегда много свежих цветов и людей, которые, склонив головы, слушают душевные, проникновенные напевы песен Комитаса и льют слезы по невинным жертвам. 24 апреля, в День памяти, с раннего утра до позднего вечера беспрерывный поток людей с букетами и венками направляется к памятнику жертвам геноцида, приходят сотни тысяч, приходят вспомнить и почтить память погибших, скорбеть по утерянной нашей земле. Цицернакаберд для каждого армянина стал святым местом паломничества.

На западной стороне парка возвышается уникальный по архитектуре (в масштабах страны) огромный Спортивно-концертный комплекс, создатели которого (архитекторы К. Акопян, А. Тарханян, Г. Погосян, С. Хачикян, конструкторы И. Цатурян, Г. Азизян) в 1987 г. удостоились Государственной премии СССР.

Это грандиозное строение по своей масштабной продуманности, сложной конструкторской мысли и, вместе с тем, элегантной эстетичности не имеет себе равных. Площадь комплекса—40 тысяч квадратных метров, он просматривается почти со всех точек города. В нем есть спортивный зал на 5200 мест и концертный на 2000 мест, которые устроены так, что при масштабных мероприятиях соединяются и превращаются в один огромный зал на 7700 зрителей.

Благодаря точному архитектурному решению, комп-

Քաղաքային տեսարան
Вид города

лекс полностью сливается с силуэтом всей возвышенности и составляет с природой единое целое.

Празднично смотрящийся этот концертно-спортивный гигант с каскадом веселых фонтанов рядом со скорбным памятником геноциду олицетворяет и утверждает возрождение армянского народа.

Именно так «Возрождением» назван занавес—произведение искусства, автор которого талантливый мастер, народный художник СССР Григор Ханджян (длина 30 метров, высота 11,5 метра).

После первого занавеса, созданного Мартиросом Сарьяном в 1923 г., был создан второй, символизирующий продолжение жизни народа. Он опускается в торжественных случаях и вся площадь сцены окутывается багровым пламенем занавеса.

По красивому подземному переходу от Спортивно-концертного комплекса выходим на улицу Алабяна. У нас на пути корпуса Республиканской больницы им. В. И. Ленина. Эта улица соединяется с Аштаракским шоссе и выходит за пределы города.

ПРОСПЕКТ КОМИТАСА

По Киевскому мосту и одноименной улице доходим до площади Барекамутян (Дружба), до перекрестка улиц Киевян, Касьян, Кочар и продолжаем наше путешествие по проспекту Комитаса — одному из длиннейших проспектов столицы.

Остановимся у первого дома по улице Касьяна, на котором мраморная табличка с надписью: **«В этом доме жил Паруйр Севак (1924—1971)».** Великий армянский поэт Паруйр Севак родился в селе Чанахчи исторического Вайоц дзора (ныне Советашен).

Первый сборник стихов Паруйра Севака «Бессмертные приказывают» (1949) во весь голос поведал нам о рождении своеобразного поэта, о необычной обширности охвата, тематики,

стилевой свежести, богатстве языка. Книга стала свидетельством того, что в советскую армянскую поэзию твердо вошел правдивый и крупный художник. В дальнейшем его книги «Дорога любви», «Снова с тобой» и другие принесли поэту широкую известность.

П. Севак был поэтом-новатором. Бескомпромиссная гражданская позиция, проникновение в животрепещущие вопросы своего времени, неустанный творческий поиск — вот кредо его таланта, исходные позиции его творческой личности. И все это блестяще и мощно проявилось в поэме «Несмолкаемая колокольня», посвященной бессмертному Комитасу и олицетворяющей собой гранитный памятник армянской поэзии.

Это монументальное и высокохудожественное произведение, полное поэтического мастерства, достигающего творческих высот и глубокого историко-философского понимания, удостоенное Госпремии Армянской ССР — вдохновенный гимн жизнестойкости возрожденного народа.

Прекрасными жемчужинами армянской поэзии являются также книги П. Севака «Человек на ладони» и «Да будет свет»—глубоко философские поэтические сборники, принесшие заслуженную славу автору.

Всесильная природа щедро одарила П. Севака многими достоинствами и талантами. Он был своеобразен и неповторим как поэт, философ, ученый, мыслитель и личность.

Грандиозен, глубок и плодовит тот след, который оставил талантливый поэт и крупный ученый в духовной сокровищнице человеческой культуры. Книги любимого поэта переводятся на многие национальные языки. Коротка была прекрасная жизнь П. Севака. Прожил он всего сорок и семь лет.

Продолжим наше путешествие.

На этом отрезке проспекта Комитаса, в основном, жилые здания, медицинские и детские учреждения, научно-исследовательские институты, торговые объекты, которые были построены за последние 20—25 лет. Эта часть города — территория района 26 комиссаров. Здесь

находятся завод фрезерных станков, Государственный педагогический институт русского и иностранных языков им. В. Я. Брюсова, русское педагогическое училище им. Н. Островского и др.

УЛИЦА ТЕРЬЯНА

Снова перенесемся в центр города.

Пройдем по параллельной с улицей Абовяна красивой улице Терьяна.

Ваан Терьян (1885—1920). Самый нежный поэт армянской классической лирики. Начальное образование получил в селе Гандза живописного уезда Джавахк, где он родился, учебу продолжил в Тифлисе, в Лазаревской семинарии Москвы, затем — в Московском и Петербургском университетах.

Терьян избирался членом ВЦИК и работал завотделом по делам Армении в Народном Комиссариате национальностей, трудился рядом с В. И. Лениным.

Терьян скончался в Оренбурге, по пути в Азию, куда ехал с поручением государственной важности. Он прожил короткую жизнь, но благодаря своему блестящему, светлому и богатому литературному наследию Терьян — один из самых любимых поэтов армянского народа. Он похоронен в городском пантеоне имени Комитаса. Каждый год в июле на родине поэта проходят терьяновские дни. В Гандзе находится его дом-музей. У входа в ереванскую среднюю школу имени Терьяна — бюст поэта, а на носящей его имя улице, у Кольцевого сквера, будет воздвигнут ему памятник.

Начнем наше путешествие с Ереванского государственного политехнического института им. К. Маркса. Это один из крупнейших вузов республики, насчитывает около 35 тысяч студентов.

На противоположной стороне — Ереванский государственный сельскохозяйственный институт. Рядом с ним — Государственная библиотека Армянской ССР им. Ал. Мясникяна, крупнейшее хранилище книги. В фондах библиотеки насчитывается около семи миллионов единиц, а также журналов, газет, начиная с первой армянской печатной книги («Аздарар», 1512 г.) до современной книжной продукции. Библиотека богата старопечатными и уникальными книгами и литературой на многих языках народов Советского Союза и иностранных языках.

На улице Терьяна находятся издательства «Хорурдаин грох», «Аревик», рядом, на улице Кирова — «Луйс», а на улице Ав. Исаакяна — «Айастан». На перекрестке улиц Терьяна и Исакяна находится Госкомиздат Армянской ССР и недавно созданное производственно-издательское объединение «Периодика». Эти издательские организации выпускают в год около 1200 наименований книг, общий тираж которых составляет 11 миллионов экземпляров. На этой улице также Полиграфкомбинат им. А. Мегапарта — одно из крупнейших и старейших полиграфпредприятий республики. На улице Исаакяна в октябре 1987 г. был установлен памятник армянскому первопечатнику Акопу Мегапарту. На этой же улице — Драматический театр Ергорсовета, по соседству — Государственная книжная палата Армянской ССР, станция метрополитена «Еритасардакан» с привлекающим общее внимание своеобразным входом и не менее своеобразными и красивыми залами. Восьмой в Союзе Ереванский метрополитен принял своих первых пассажиров в марте 1981 г. Общая длина действующих девяти станций составляет 11,9 км. Станции «Площадь Ленина», «Еритасардакан», «Площадь Спандаряна», «Сасунци Давид» и другие — это своеобразные, современные, с прекрасными архитектурными решениями постройки. В 2000 году общая длина линий метрополитена составит 47 километров.

Улица Терьяна и проспект Саят-Новы перекрещиваются. Справа — Кукольный театр им. Ов. Туманяна, далее — Лебединое озеро, напротив — Детская библиотека им. Хнко-Апера, на левом углу перекрестка улицы Туманяна — салон Союза художников республики, а в конце улицы Терьяна — кинотеатр «Пионер».

Улица Налбандяна начи-

нается с площади им. Степана Шаумяна. На этой улице находятся Дом офицеров им. Гая, Республиканский совет профсоюзов, а на другом конце площади Ленина — станция метрополитена «Площадь Ленина». Далее — площадь М. Азизбекова.

На перекрестке улиц Ханджяна и Московской, в сквере — памятник выдающемуся армянскому писателю-демократу, публицисту Микаелу Налбандяну, напротив — Дом камерной музыки им. Комитаса, Театр юного зрителя. Улица Налбандяна тянется вплоть до улицы Кирова, доходит до станции Ереванской канатной дороги. Отсюда воздушные вагоны переносят пассажиров в Старый Норк. Перед глазами открывается прекрасная, живописная панорама, а на горизонте синеет гордый Арарат.

Там, где заканчивается улица Налбандяна, слева начинается проспект Чаренца. На ней — Институт Армгоспроект, корпуса Ереванского госуниверситета, республиканский стадион, плавательный бассейн «Динамо», жилые дома, торговые и бытовые объекты.

Параллельно проспекту Чаренца проходит улица Мравяна. Здесь находится Госкомитет по телевидению и радиовещанию. 1 сентября 1926 г. в эфире впервые прозвучали позывные армянского радиовещания, а 30 лет спустя, в 1956 г. ереванцы увидели на телеэкране голубое чудо и услышали волнующий голос первого диктора: «Говорит и показывает Ереван...». Сегодня радио Армении ежедневно по 8 каналам на 9 языках тремя программами выходит в эфир на 38 часов-передач.

За прошедшие 10—15 лет построены жилые районы Шаумяна, Зейтуна, Юго-Западного и Норкского массивов, Аван-Ариднжа, каждый из которых можно считать отдельным микрогородом. Многие по-праву считают Ереван розовым городом. Но почему только розовым? Темно-зеленый, темно-красный, пепельный и абрикосовый, серебристо-зеленый... Ереван — один из немногих городов мира, здания которого не красятся. Сама природа своей всесильной рукой, сверхвысокой температурой вулканов с необыкновенным вкусом выкрасила туф, базальт, фельзит, гранит, мрамор в невероятные, разнообразные, никогда не меркнущие цвета.

Красив Ереван со своими новыми и древними архитектурными памятниками, широкими проспектами и улицами, площадями и высотными постройками, зелеными парками и плодовыми садами, озерами, прохладными фонтанчиками и, конечно, трудолюбивым народом.

Несомненно, именно поэтому известный американский художник и писатель, лауреат Ленинской премии мира Рокуэлл Кент писал: **«Если у меня спросят, где на нашем земном шаре можно встретить больше всего чудес, я бы сказал: в Армении. Невольно удивляешься, что в таком небольшом уголке мира можно встретить такие древнейшие памятники культуры и таких прекрасных людей, которые могут восхищать весь мир и стать его украшением и гордостью. Пусть троекратно восславится земля армянская, колыбель талантов, колыбель величайших свершений».**

ПРИГЛАШЕНИЕ ИЛИ ВМЕСТО ЭПИЛОГА

Ереван многоликий и разнородный город. Изо дня в день он расширяет свои границы. Сегодня площадь города составляет около 300 квадратных километров, а население перешагнуло за 1 млн. 200 тысяч. Друг за другом создаются новые архитектурные памятники, здания и комплексы, открываются проспекты и улицы, рождаются промышленные предприятия, сажаются парки и сады, строятся школы и стадионы, медицинские и детские учреждения. Ереван идет вперед в своем развитии титаническими шагами.

Но вот мы заканчиваем свою прогулку, хотя рассказать есть еще много чего. Нет, даже в этом обширном путеводителе невозможно рассказать обо всем Ереване, о его людях.

Здесь мы попробовали в кратком очерке представить

портреты ряда великих сынов армянского народа, имена которых непосредственно связаны с Ереваном, намереваясь непосвященного читателя ознакомить с крупнейшими представителями армянской культуры.

Сразу после установления Советской власти в Армении с названий улиц и карты Еревана были навсегда вычеркнуты имена бывших могущественных правителей и чиновников. На смену им пришли имена выдающихся сыновей армянского народа, ученых, пламенных революционеров и военачальников, писателей и поэтов, героев и добрых друзей нашего народа.

Дорогой друг, сегодня ты пройдешь по многим улицам и площадям Еревана, названными именами выдающихся людей, с биографий которых писались многочисленные и многотомные романы, снимались многосерийные и полнометражные фильмы. Эти блестящие звезды, образуя прекрасный и уникальный пантеон, украшают столицу Армении.

С большой теплотой к своей советской родине, ереванец многие свои улицы и проспекты назвал Московян, Киевян, Тбилисское, Ростовское, Молдавская, Парижской Коммуны, Врацакан и другими близкими сердцу именами.

Число ереванских улиц, проспектов, площадей, садов и скверов превышает тысячу, каждый из которых имеет свою историю, лицо и колорит.

Нет, наверное, ничего привлекательнее и заманчивее, чем пленительное чувство новизны. Только путешествие может дать человеку возможность сопричастия с чудесами мира и чудом человеческого общения. Путешествуя, мы листаем самую интересную, самую привлекательную и самую справедливую книгу—книгу правды жизни. Дорога нас делает сопричастным к происходящим событиям, обогащает наши знания. М. Горький путешествие считал «самой лучшей школой». Бесспорно, это так. Никакая литература не в силах заменить живые, яркие впечатления, получаемые от неизвестных мест, знакомства с интересными людьми. Народная мудрость гласит: «Лучше один раз увидеть,

чем сто раз услышать».

Итак, чтобы ознакомиться с этим древним и молодым городом, вам необходимо путешествие. Посетите Ереван, и сами увидите и насладитесь прелестью этого города.

Вы узнаете лучше Ереван, если посетите крепость Эребуни, пройдете по его цитадели, побываете в Кармир-блуре и Цицернакаберде, посетите его музеи и театры, услышите в концертных залах армянскую песню и музыку, посетите Матенадаран, чтобы воочию увидеть пергаментные сокровища и ознакомиться с армянской литературой.

Несомненно, вы полюбите и проникнитесь симпатией к нашему городу, когда во время Золотой осени станете участником традиционного всенародного празднества Эребуни-Ереван, посвященного дню рождения столицы (вторая суббота октября каждого года).

В этот день город — одна семья, один дом, полный радости, смеха и веселья. Звучит древняя зурна, дудук ласково и нежно зовет всех к себе, а от барабанной дроби дрожит земля. Все покидают дома, заполняя людскими массами улицы и дворы. Здесь прядут на прялке, там влечет к себе людей ароматный запах тжвжика, здесь канатоходец собрал вокруг себя толпу и вот идет свадебный кортеж: «Идут, идут», — кричат, зовут молодые. Создается новая семья, благоустраивается армянская земля, наполняется радостью и весельем.

Во всех уголках города царит оживление, повсюду музыка, песня и танцы. Группа молодых взялась за плечи в традиционном танце кочари, зурна их ведет своим призывным голосом. Улица полна дарами осени: темноглазый ереванский виноград, золотые груши и яблоки, краснощекий персик — берите, угощайтесь все. Наполненный радостью жизни смех детей, песня тысячеголосая и сильная, летящая в синеву небес, а жизнь, светлая и солнечная, звучит как орган...

Таких радостных дней много бывает в этом процветающем городе, так как Ереван — золотой венец огромного дома под названием «Страна Армения», откуда льются звуки, возвещающие

о радостном бытие армянского народа.

В числе крупнейших городов страны Ереван живет полнокровной и бурной жизнью, работает, строит, смеется, задумывается и мечтает о завтрашнем дне. Столица Армении прекрасна в любое время года. Посетите Ереван.

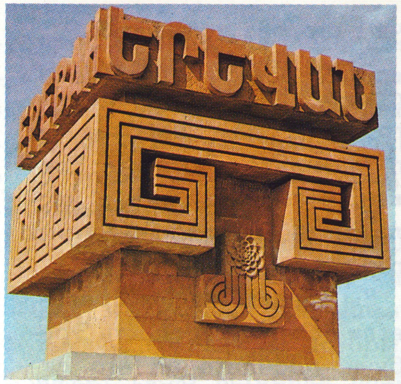

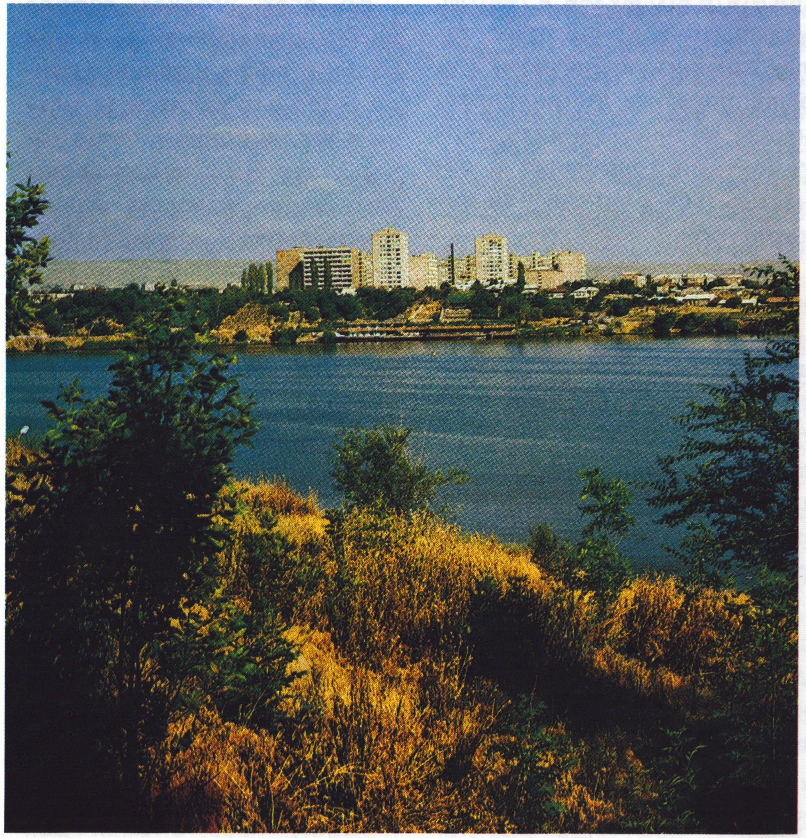

Երևանյան լիճը
Ереванское озеро

«Հրազդան» կամուրջը
Мост «Раздан»

Տեսարան Կիևյան փողոցից
Вид на улицу Киевян

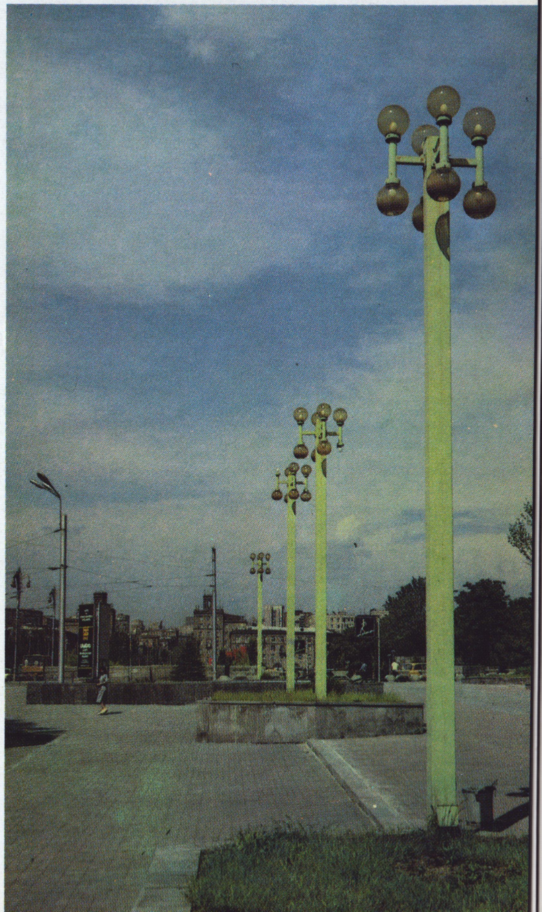

Մանկական երկաթուղու կայարանը
Станция детской железной дороги

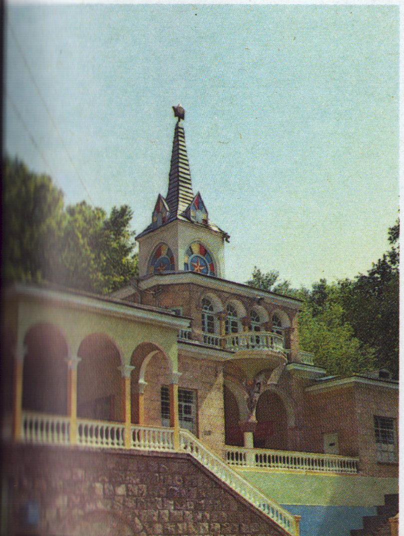

Դերասանի տունը
Дом актера

«Առագաստ» սրճարանը
Кафе «Арагаст» («Парус»)

«Հայրենիք» կինոթատրոնը
Кинотеатр «Айреник»

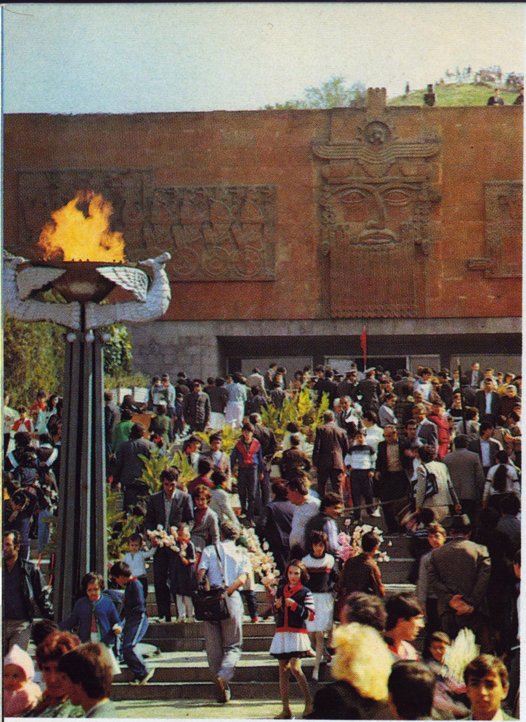

Էրեբունի-Երևան
տոնակատարությունից
На празднике
Эребуни-Ереван

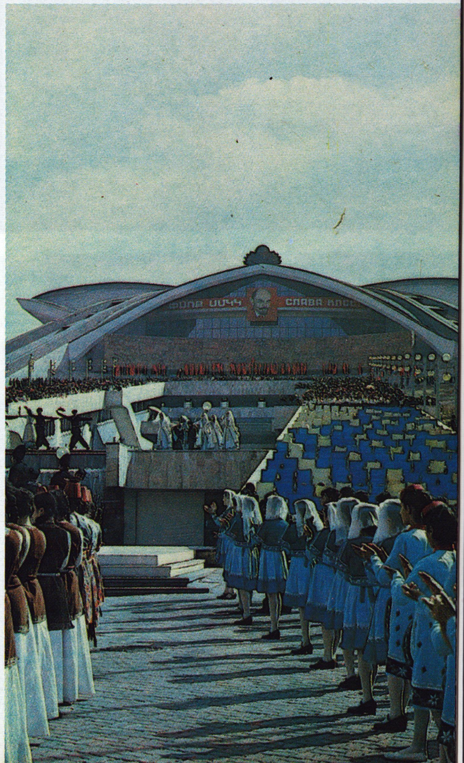

Խնկո-Ապոր անվան
մանկական գրադարանը
Детская
библиотека
им. Хнко-Апера

Երջանիկ մանկություն
Счастливое детство

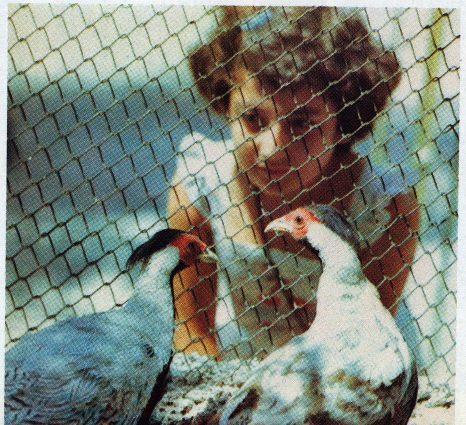

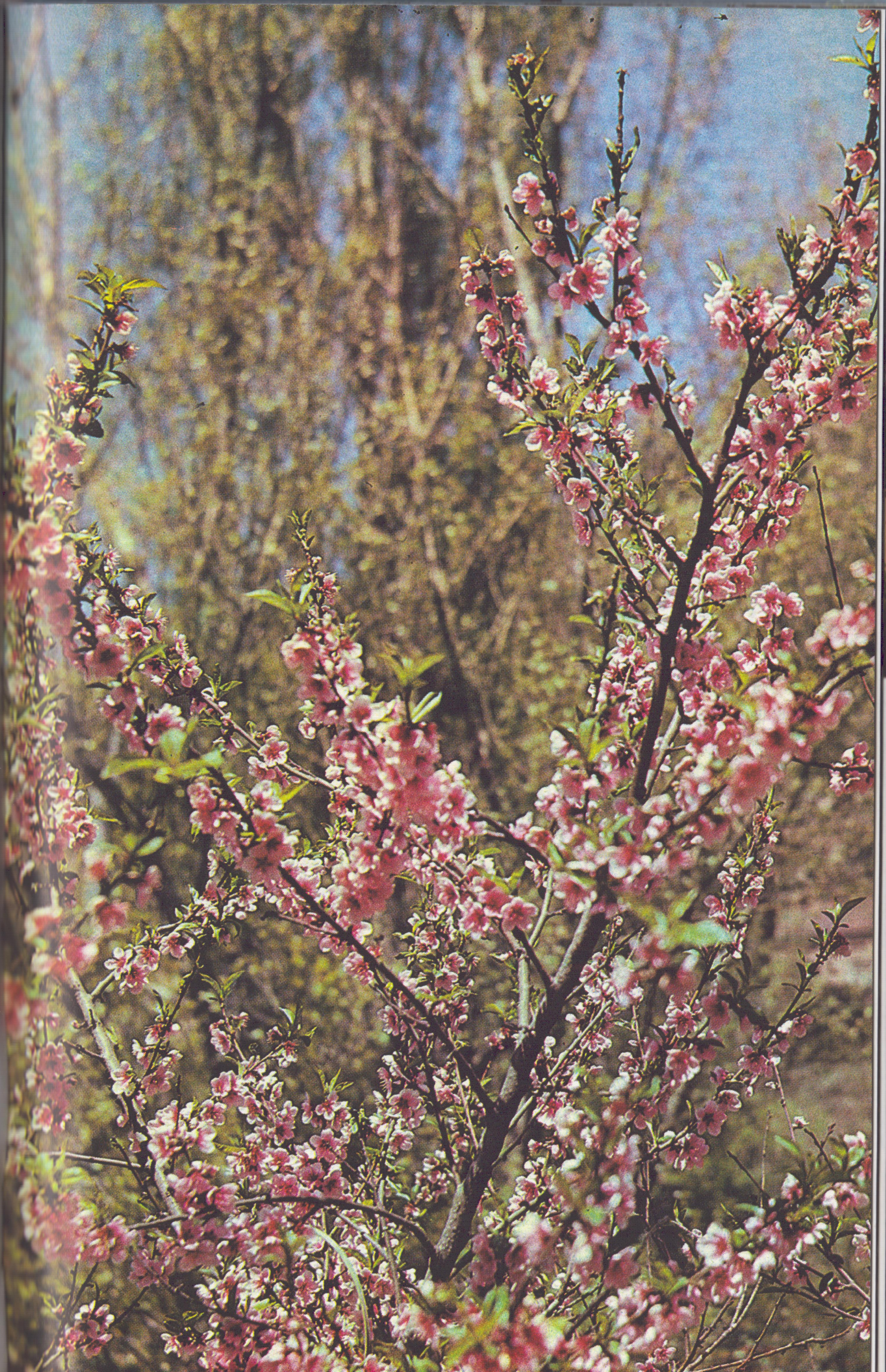

RESUME

The capital of Armenian Soviet Socialist Republic Yerevan is one of the biggest administrative, industrial, cultural and scientific centres in this country.

The city is situated in the north-east part of the Ararat Valley, on the banks of the River Hrazdan, the height above sealevel is from 865m. to 1390m. It counts one million and 250 thousand of inhabitants. Yerevan was founded in 782 B.C. The city enjoys almost 2700 hours of sunshine a year, the minimum temperature recorded here in winter is — 30 degrees Celsius, and the maximum temperature recorded in summer is +41,4 degrees Celsius. The annual rainfall represents between 300mm to 350mm. The summer in Yerevan is hot, the winter is rather cold but not very long. The spring is also short, the hot days continue up to the end of September. However Yerevan is regarded a pleasant place to live by its inhabitants. The autumn is the best season in this city. It is the time when in numerous markets of the city you can buy incomparable fruits of the Ararat Valley — several sorts of grapes, apples, peaches, berries, nuts. The flaming leaves of apricot-trees in parks, the blue sky over you make the Yerevan autumn attractive and fabulous.

Yerevan is the thirteenth capital of Armenia, it is one of the oldest cities in the world, of the same age as Babelon, Rome, Damascus. Yerevan and its outskirts are rich in old historical and architectural monuments. They are Mother Church in Echmiadzin (301 A.D.), Zvartnots temple (VII century A.D.), pagan temple in Garni (1 century A.D.),

Gheghard Temples (VI century A.D.), Kecharis Temples (XI-XIII centuries A.D.). More than five thousand monuments testify to the constructive talent of Armenian people.

Situated in the intersection of important trade routes Yerevan was repeatedly the object of devastating raids by Persian, Arabis, Mongolian and Turkish invaders. Many a time the Armenian people rose to defend their sountry, to rebuild the ruined towns and villages and to confirm its existance in the constant and unequal struggle against invaders.

During the years of World War I Armenia was once again turned into a bloody battlefield. The war, hunger, the horrors of the genocide of the 1915 organized by the Turkish government in Western Armenia, crowds of refugees brought Armenia to economic chaos and poverty.

Soviet Power established in Armenia on November 29, 1920 saved the Armenian people from further destruction, became the beginning of spiritual and economic rebirth. With the establishment of Soviet Power a new era started in the history of Armenian people, it created real conditions to realize cherished dreams of Armenians to have their own state and Yerevan became its capital.

Thanks to economical and political assistance of Soviet Russia it became possible to liquidate the damages caused by Turkisn invasions. In a relatively short period of time, only seventy years, the Armenian SSR has achieved considerable success in economic, social and cultural development.

Due to its great achievements in economy and culture, reborn Yerevan has become a centre of attraction for all Armenians who were once driven from their Motherland and who now live in many different countries of the world. Here are situated the Supreme Soviet, University, institutes, the Academy of Sciences, Matenadaran, the storhouse of old manuscripts telling about the history and life of Armenians, theatres and museums, TV studios and radio studios which broadcast in many languages, folk musical and dance ensembles. The output of more than 240 industrial ventures of Yerevan is exported to 80 foreign countries. The capital city combines its ultra-modern aspect with a faithfulness to traditional Armenian architecture. Among outstanding examples of typical Armenian architecture are the Ballet and Opera Theatre named after Spendiarian. In the International exhibition in Paris in 1936 the project of the theatre won the Great Gold Medal. The Youth Palace, the Hrazdan Stadium

accomodated for 75 thousands of spectators, stations of the Underground, Rossia Cinema House.

The Lenin Square's architectural ensemble with Government House, hotel Armenia, State Museum and Picture Gallery and Central Post Office is the best example of traditional Armenian Architecture.

In last decades new dwelling massifs were built such as South-West Massif, Nor-Nork, Zeitun and others.

Yerevan is a city of wide avenues and streets, large squares, old and new monuments, more than hundred of fountains. Yerevan extends day by day becoming a true garden-city. Yerevan is a city looking forward to 21-st century, it is everywhere, it is in every part of the world where an Armenian heart strikes.

This book presents the history of Yerevan, its present day's life, tells about the Armenians who won recognition not only in this country but also abroad. In this book there also are placed the photographs of monuments situated in Yerevan and its outskirts and a brief pieces of information about them.

VAZGEN AZATIAN

Արարատ, Արագած:
Լեռների երկիր
Հայաստան...

Арарат, Арагац.
Страна гор и
камней Айастан...

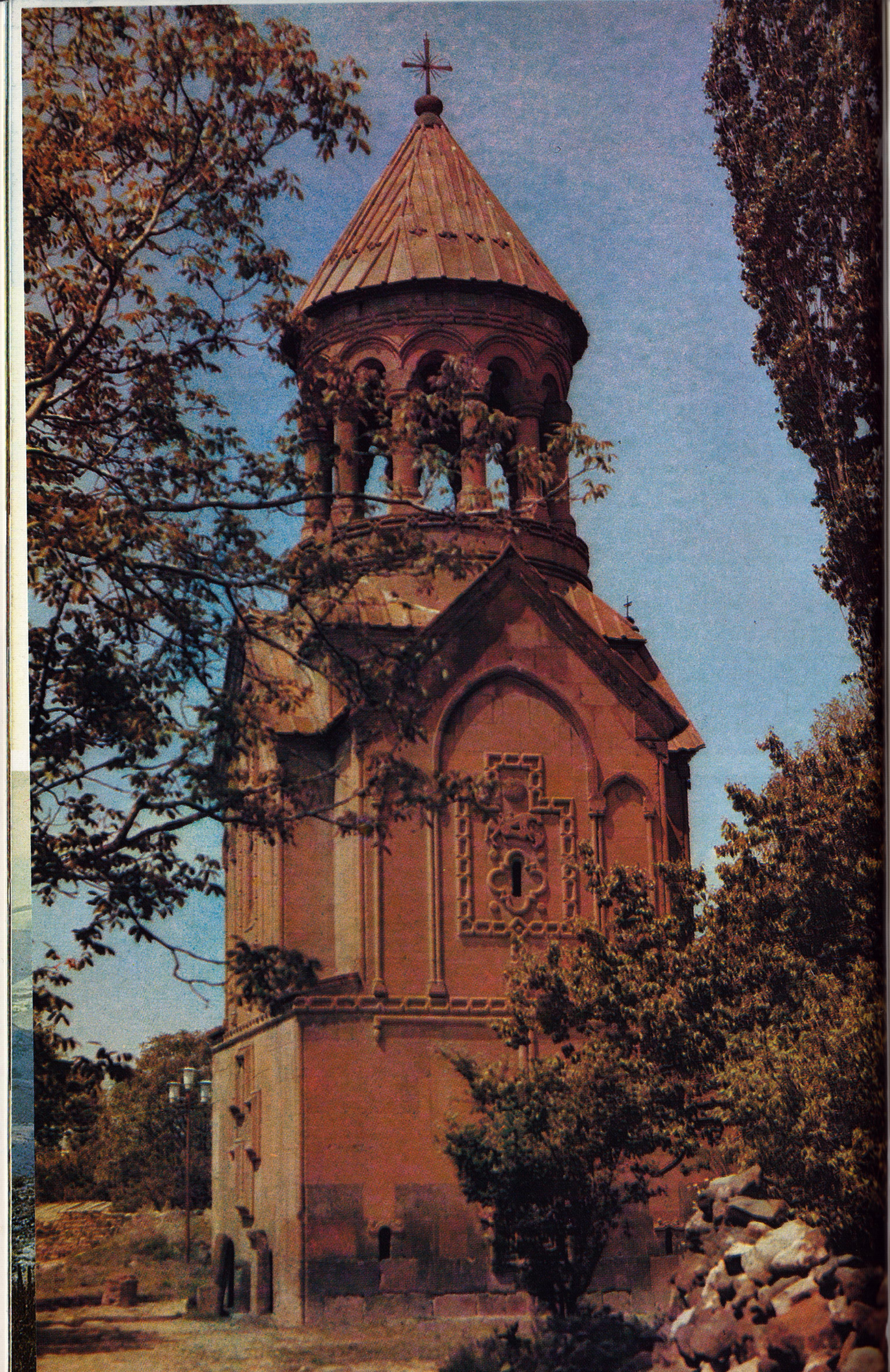

ԵՐԵՎԱՆԻ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

«Կյանքում գոնե մեկ անգամ պետք է լինել Հայաստանում: Այստեղ յուրաքանչյուրին սպասում են հայտնագործություններ և հրաշքներ, որոնք անջնջելի հետք կթողնեն նրա ողջ ստեղծագործության վրա»:

ՆԻԿՈԼԱՅ ՏԻԽՈՆՈՎ

Հառիճավանք (VII—XIII դդ.)
Аричаванк (VII—XIII вв.)

ОКРЕСТНОСТИ ЕРЕВАНА

«В жизни хоть раз нужно побывать в Армении. Там каждого ожидают откровения и чудеса, которые оставят неизгладимый след на всем его творчестве».

Н. ТИХОНОВ

Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցի-դամբարանը (1301 թ.)
Церковь-усыпальница св. Богородицы в Егварде, (1301 г.)

ՃԱՄՓՈՐԴԵՑԵՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Երևան այցելողներից շատերը անշուշտ կցանկանան տեսնել Խորհրդային Հայաստանի տարածքում գտնվող գեղատեսիլ վայրերը, ծանոթանալ նրա մշակույթին, պատմահեղափոխական հուշարձաններին:

Ճամփորդության ժամանակ կտեսնեք ճարտարապետական հինավուրց ու անկրկնելի կոթողներ, լեռների գագաթներին ծվարած բնակավայրեր, անդընդախոր կիրճեր, գմբեթահարկ եկեղեցիներ ու մատուռներ, անառիկ բերդեր ու ամրոցներ, հեթանոսական տաճարներ, որոնք ձեր առջև կբացեն իրենց ուշագրավ պատմության հազարաթերթ ծալքերը: Հայկական լեռնապարը ձեր առջև կբացի նոր ու հեքիաթային պատկերներ: Դուք կտեսնեք լեռան պռնկից ցայտող արևածագը, կտեսնեք արագահոս գետեր, փիրուզյա լճեր, կվայելեք աղբյուրների քաղցրահամ ու սառնորակ ջուրը, լեռնային զովը, հյուրընկալ ու բարի մարդկանց անկեղծ ժպիտն ու սերը, և դուք, անտարակույս, ջերմացած հոգով ձեզ հետ կտանեք հարուստ ու անմոռաց տպավորություններ:

Բարի երթ ձեզ:

ПУТЕШЕСТВУЙТЕ ПО АРМЕНИИ

Многие, посетившие Ереван, несомненно, пожелают побывать в живописных местах на территории Советской Армении, ознакомиться с её культурой, историческими и революционными памятниками.

В путешествии вы увидите неповторимые древние архитектурные шедевры, жилища, примкнувшие к вершинам гор, пропасти и ущелья, многокупольные церкви, неприступные крепости и цитадели, языческие храмы, которые откроют перед вами интересные страницы своей истории. Вы увидите быстрые реки, бирюзовые озера, попробуете холодную и удивительную на вкус воду с горных источников, почувствуете горную прохладу, будете одарены любовью и улыбками добрых гостеприимных хозяев и, без сомнения, унесете с собой богатые и незабываемые впечатления.

Доброго вам пути.

Է Ջ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն

Գտնվում է Արարատյան հովտում, Երևանից արևմուտք 18 կմ հեռավորության վրա:

Հնում Էջմիածին քաղաքը Վաղարշապատ էր կոչվում, այն ստեղծվել է Վաղարշակ թագավորի (117—140 թթ.) օրոք, Վարդգեսավան հին բնակավայրի տեղում: Մեր թվարկության II—V դարերում եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո (301 թ.) Վաղարշապատը

Э Ч М И А Д З И Н

Эчмиадзин находится в Араратской долине, к западу от Еревана, на расстоянии 18 км.

В древности Эчмиадзин назывался Вагаршапатом, он был основан при царе Вагаршаке (117—140 гг.) в местечке Вардкесаван. В II—V вв. был столицей Армении. После провозглашения христианства как государственной религии (301 г.), Вагаршапат стал не только административным, но и религиозным

դարձավ ոչ միայն վարչական, այլև հոգևոր կենտրոն: Այստեղ կառուցվում է քրիստոնեական աշխարհի առաջին եկեղեցին՝ Էջմիածնի Մայր տաճարը (301—303 թթ.): Տաճարի անունը բացատրող մի ավանդության համաձայն Գրիգոր Լուսավորիչը երազում տեսնում է Քրիստոսին՝ Աստծո միածին որդուն, որ հրեղեն մուրճը ձեռքին իջնում է երկնքից և ցույց է տալիս տաճարի կառուցման տեղը: Այստեղից էլ առաջացել է տաճարի անունը՝ Էջմիածին, այսինքն՝ միածնի իջնելու տեղը:

Էջմիածնի Մայր տաճարը հայկական հոգևոր կենտրոնն է, ուր և գտնվում է վեհարանը՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գահանիստը:

Երևան տանող խճուղու եզրին, քաղաքի արևելյան կողմում վեր է խոյանում Հռիփսիմեի մոնումենտալ ու վեհաշուք եկեղեցին՝ հայոց ճարտարապետական գոհարներից մեկը, որը կառուցվել է 618 թ. Կոմիտաս կաթողիկոսի գահակալության տարիներին:

Էջմիածնի աչքի ընկնող ճարտարապետական կոթողներից են Գայանե (630 թ.), Շողակաթ (694 թ.) եկեղեցիները և տարբեր ժամանակներում ստեղծված բազմաթիվ խաչքարերը:

центром. Здесь строится первая церковь христианского мира—Эчмиадзинский собор св. Богородицы (301—303 гг.). Одна из легенд, раскрывающая смысл названия храма, такова: Григорий Просветитель видит во сне Христа—единственного сына бога,—спускающегося с небес с огненным мечом в руке, он указывает десницей своей на место постройки собора. Отсюда и название собора Эчмиадзин, т. е. место, куда спустился единородный сын.

Собор св. Богородицы—религиозный центр армянского народа, где находятся патриаршие покои—престол Католикоса всех армян.

С краю шоссе, ведущего к Еревану, с восточной стороны возвышается монументальная и величественная церковь Рипсиме — одна из жемчужин армянской архитектуры, построенная в 618 г. при католикосе Комитасе.

Выдающимися архитектурными памятниками Эчмиадзина являются церкви Гаяне (630 г.), Шогакат (694 г.) и множество хачкаров, созданных в разные годы.

Էջմիածնի Մայր տաճարը (301 թ.)
Церковь св. Богородицы в Эчмиадзине (301 г.)

ԶՎԱՐԹՆՈՑ

Երևանից դեպի Էջմիածին տանող խճուղու 15-րդ կիլոմետրում է գտնվում Զվարթնոց տաճարը, որը կառուցվել է 641—661 թթ.: Տաճարը ավերվել է X դարում Զվարթնոց տաճարի համալիրի մեջ են մտել կաթողիկոսական պալատը սյունազարդ դահլիճով, հնագույն բաղնիքը, խաղողի հնձանները և այլն: Զվարթնոց տաճարը գմբեթավոր բազմանիստ եռահարկ կառույց է եղել, որի բարձրությունը կազմել է մոտ 45 մետր:

Այստեղ գործում է թանգարան, ուր բազում ցուցանմուշների շարքում է նաև տաճարի մանրակերտը, որը վերակազմել, մանրազնին պեղումներ, չափագրություններ ու ճշգրտումներ է կատարել մեծանուն ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը:

ЗВАРТНОЦ

На 15-м километре шоссе Ереван—Эчмиадзин находится храм Звартноц, построенный в 641—661 гг. Он был разрушен в X веке. В комплекс храма Звартноц вошли дворец католикоса с колонным залом, древнейшая баня, виноградные давильни и т. д. Храм Звартноц был куполообразным многоярусным трехэтажным строением, высота которого около 45 метров.

Здесь функционирует музей, среди многочисленных экспонатов—миниатюра храма, которую после долгих и трудных, кропотливых раскопок, обмеров и уточнений выполнил выдающийся архитектор Торос Тораманян.

Զվարթնոցի փլատակները (VII դ.)
Развалины Звартноца, (VII в.)

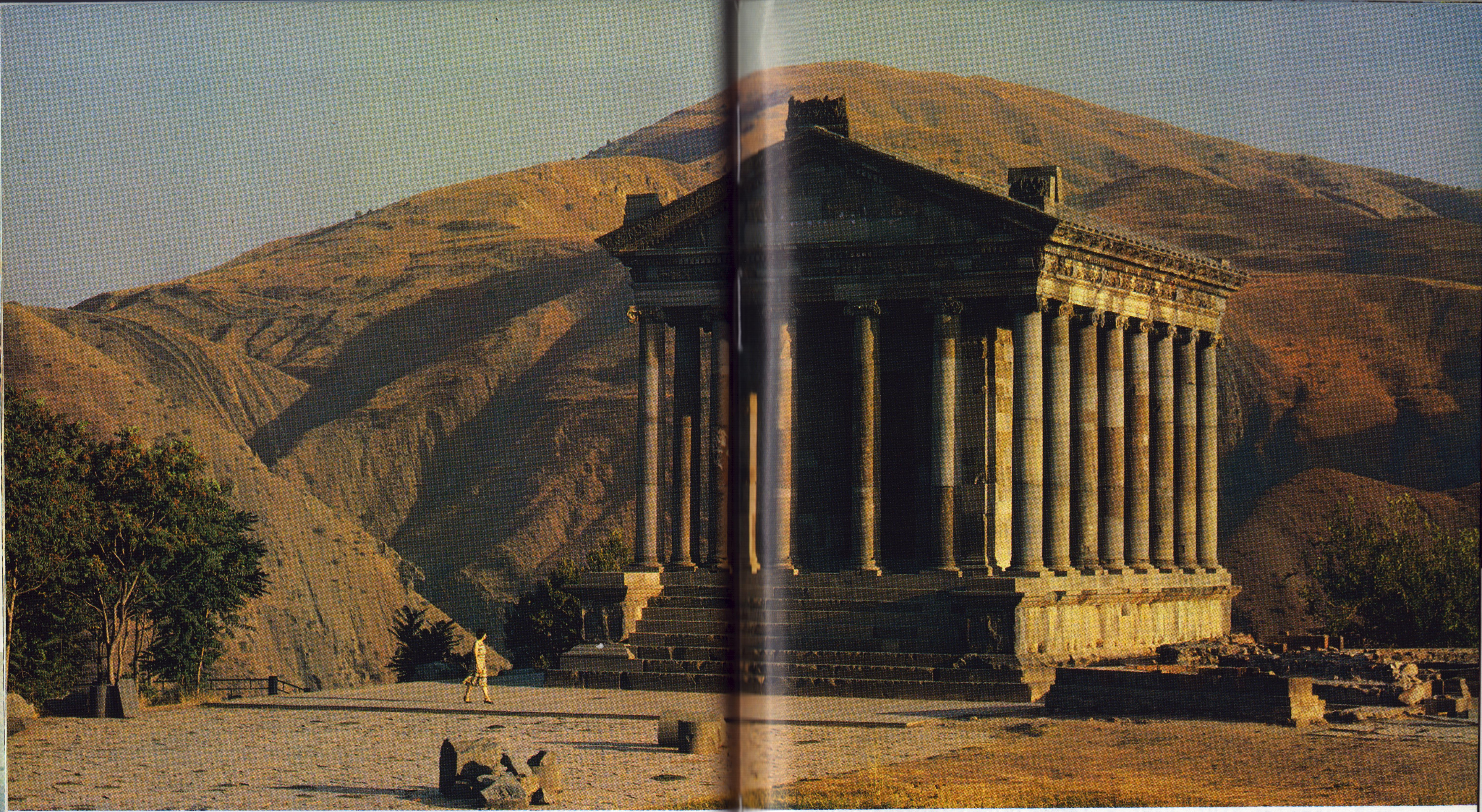

Գառնի հեթանոսական տաճարը
(մ. թ. I դ.)

Языческий храм Гарни
(I в. н. э.)

Գ Ա Ռ Ն Ի

Գառնին գտնվում է Երևանից 30 կմ արևելք՝ Գեղամա լեռների դիմաց ձգվող դարավանդում, Ազատ գետի ձորափին:

Ավանդության համաձայն Գառնի ամրոցը հիմնադրվել է մեզանից ավելի քան չորս հազարամյակ առաջ հայոց Նահապետ Հայկի ծոռ Գառնիկի օրոք, որի անունն էլ կրում է: Ըստ XIV դարի մի ձեռագրի, այն հիմնադրվել է մ. թ. ա. 216 թ.:

Գառնի ամրոցը հայ ժողովրդի բազմադարյան մշակույթի զարգացման նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի խոշորագույն կառույցներից է: Այն եղել է հայ թագավորների ամառային նստավայրը:

Ամրոցում յուրաքանչյուր այցելուի առջև բացվում է Գառնիի սյունազարդ անտիկ տաճարի հոյակապ պատկերը: Այն կառուցվել է I դարում, մինչև քրիստոնեությունը և աչքի է ընկնում իր ինքնատիպությամբ: Տաճարի բոլոր մանրամասները զարդարված են սքանչելի բարձրաքանդակներով ու հարթաքանդակներով, որոնք փայլում են իրենց կատարողական բարձր արվեստով: Հայկական արվեստի առավել բնորոշ գծերը՝ ներկայացված ոճական ներդաշնակ միասնության մեջ, ցայտուն կերպով երևան են գալիս Գառնիի տաճարի բարձրաքանդակներում, նրա անպաճույճ, կուռ ու մոնումենտալ կառուցվածքում:

Տաճարը ավերվել է 1679 թ. մեծ երկրաշարժի հետևանքով: Մեր օրերում՝ 1968—1973 թթ. տաճարը վերականգնվեց (ճարտարապետ Ալեքսանդր Սահինյանի նախագծով) և այժմ կանգուն է իր նախնական տեսքով՝ հոյակապ զարդաքանդակների շքեղափայլ զարդը հագին:

Գառնիի զմայլելի ձորում են գտնվում միջնադարյան միաթռիչք կամուրջը և Հավուցթառ եկեղեցին (XI դ.):

Г А Р Н И

Гарни находится в 30 км к востоку от Еревана на возвышенности напротив Гегамского хребта, в ущелье реки Азат.

По преданию, крепость Гарни была основана более четырех тысяч лет назад при правнуке Наапета Айка Гарнике, имя которого она носит. Согласно рукописи XIV в. Гарни был основан в 216 г. до н. э.

Крепость Гарни — одно из крупнейших свидетельств развития многовековой культуры армянского народа. Он был летней резиденцией армянских царей.

Перед глазами посетителей открывается великолепная панорама колонного зала античного храма. Он был построен в I веке, до принятия христианства и отличается своеобразием. Все стены храма украшены прекрасными горельефами и барельефами, которые отличаются высоким мастерством исполнения. Наиболее характерные черты армянской культуры, представленные в гармонической стилевой целостности, прекрасно отражены в горельефах храма Гарни, в его строгой, единой, монументальной конструкции.

Храм был разрушен в 1679 г. во время крупного землетрясения. В наши дни, в 1968—1973 гг. храм был восстановлен (по проекту архитектора Александра Саиняна) и сейчас стоит в своем первозданном великолепии.

В чарующем ущелье Гарни находятся средневековый подвесной мост и церковь Авуц-тар (XI в.).

ԳԵՂԱՐԴ

Գեղարդավանքը կամ Այրիվանքը միջնադարյան Հայաստանի մեծ ճանաչում և հռչակ վայելող վանքերից է: Գտնվում է Երևանից արևելք 34 կմ հեռավորության վրա, Ազատ գետի գեղատեսիլ ձորում: Ավանդության համաձայն հիմնադրվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից (302—305 թթ.):

Պահպանված հնագույն հուշարձանը վանքի պարսպից դուրս, արևմտյան կողմում գտնվող Ս. Աստվածածին ժայ-

ГЕГАРД

Гегардаванк или Айриванк один из известных монастырей средневековой Армении, пользующийся большой славой. Находится в 34 км к востоку от Еревана в живописном ущелье реки Азат. Согласно преданию, основан Григорием Просветителем в 302—305 гг.

Сохранившийся древнейший памятник — выдолбленная в скале в западной сто-

Գեղարդավանք (XIII դ.)
Гегардаванк (XIII в.)

ռափոր մատուռն է, կառուցված 1164 թ.:

Գեղարդավանքի գլխավոր եկեղեցին կառուցվել է Զաքարյանների կողմից 1215 թվականին, որը հայկական գմբեթավոր տարածածավալային հորինվածքով շինությունների բնորոշ օրինակներից է:

Ս. Գեղարդավանքի ծաղկման շրջանը սկսվում է XIII դարի քառասունական թվականներից՝ Պռոշյանների իշխանության ժամանակ, երբ ձեռնարկվում է մի շարք ժայռափոր տաճարների կառուցումը:

Ժայռափոր շինությունների մեջ սակայն առանձնահատուկ տեղ են գրավում Գեղարդի տաճարները, որտեղ հայ ճարտարապետի մտքի թռիչքը թափանցել է կարծր ժայռերի խորքը:

Գեղարդավանքը եղել է միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր հոգևոր մշակույթի, գրչության կենտրոններից, ունեցել է հարուստ մատենադարան, այստեղ գործել է ժամանակի առաջնակարգ դպրոցներից մեկը: Վանքի տարածքում կան բազմաթիվ խաչքարեր ու խաչքարերի խմբեր:

Գեղարդավանքի ճարտարապետական ամբողջ համալիրը կառուցողական մի ինքնատիպ գլուխգործոց է:

роне за стенами монастыря часовня св. Богородицы, (1164 г.).

Главная церковь Гегардаванка, основанная в 1215 г. Закарянами, является типичным образцом армянских строений с купольным объемно-пространственным исполнением.

В сороковых годах XIII века при правлении Прошянов с постройкой ряда выдолбленных в скалах храмов начинается расцвет св. Гегардаванка. Однако среди таких построек особое место занимают храмы Гегарда, в которых полет мысли армянского архитектора достиг глубин скальной тверди. Гегардаванк был одним из центров средневековой армянской духовной культуры и письменности, имел богатый матенадаран, здесь функционировала одна из прогрессивных школ своего времени. На территории храма есть множество хачкаров и групп хачкаров.

Весь комплекс Гегардаванка — своеобразный архитектурный шедевр.

Թևավոր խաչքար, 1171 թ.
Крылатый хачкар, 1171 г.

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ

Հոկտեմբերյան քաղաքից՝ 10, իսկ Երևանից 58 կմ հեռավորության վրա է գտնվում «Սարդարապատի հերոսամարտի» այգի-հուշարձանը, որը կառուցվել է 1968 թ. ընդարձակ տարածքում: Հուշահամալիրի հեղինակներն են ճարտարապետներ Ռ. Իսրայելյանը, Է. Սարապյանը, Ջ. Թորոսյանը, Լ. Սադոյանը, քանդակագործներ՝ Ա. Հարությունյանը, Նիկողոսյանը:

Ճարտարապետական քանդակագործական այս այգի-հուշահամալիրը նվիրված է 1918 թ. մայիսի 22—27-ը թուրք զավթիչների դեմ քաջաբար մարտնչած հայ աշխարհազորայինների հերոսական հաղթանակին:

Կառույցի ուղղաձիգ շեշտը 4 մույթերի վրա հանգչող կամարներով կազմավորված զանգաշտարակն է, որ երկու կողմից, ասես, պաշտպանվում է թևավոր ցուլերի հզոր արձաններով: Քանդակագործական խորհրդանիշերի թեման շարունակում են ծառուղու երկայնքով տեղադրված քարե արծիվները: Ծեմուղին ավարտվում է հրեղեն ձիերով քանդակազարդված կորագիծ հուշապատով, որից այն կողմ գմբեթածածկ սեղանատունն է:

Հուշահամալիրի օրգանական մասն է երեք դահլիճներից բաղկացած Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանը:

Հոկտեմբերյանի վառ-կարմիր տուֆից կառուցված հուշահամալիրի որմնաքանդակները խորհրդանշում են հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը:

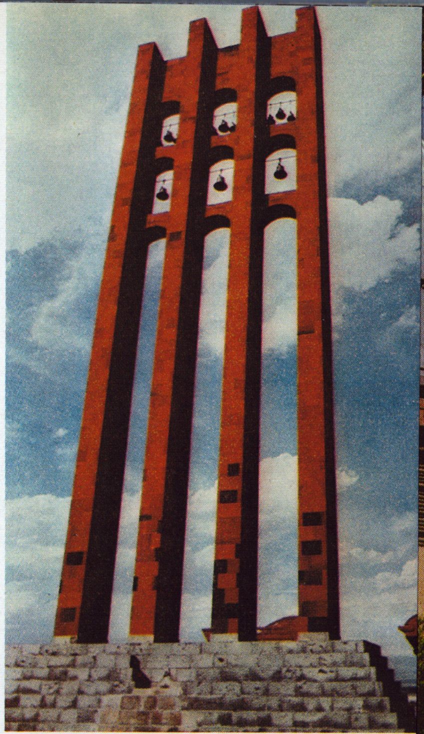

САРДАРАПАТ

В 10 километрах от Октемберяна и 58 км от Еревана находится парк-памятник «Сардарапатская героическая битва», построенный в 1968 г. на большой территории. Авторы комплекса архитекторы Р. Исраелян, Э. Сарапян, Дж. Торосян, Л. Садоян, скульпторы А. Арутюнян, И. Никогосян.

Этот скульптурно-архитектурный комплекс посвящен героической победе армянских ополченцев в смертельной схватке 22—27 мая 1918 г. с турецкими завоевателями.

Основа строения — покоящаяся на четырех шпилях колокольня, которая с двух сторон как бы защищается мощными скульптурами крылатых быков. Скульптурные символы продолжаются каменными орлами, выстроившимися вдоль аллеи, которая кончается огненными конями на дугообразной стене.

Органическая часть комплекса-памятника—Государственный этнографический музей Армении, куда приезжают сотни людей.

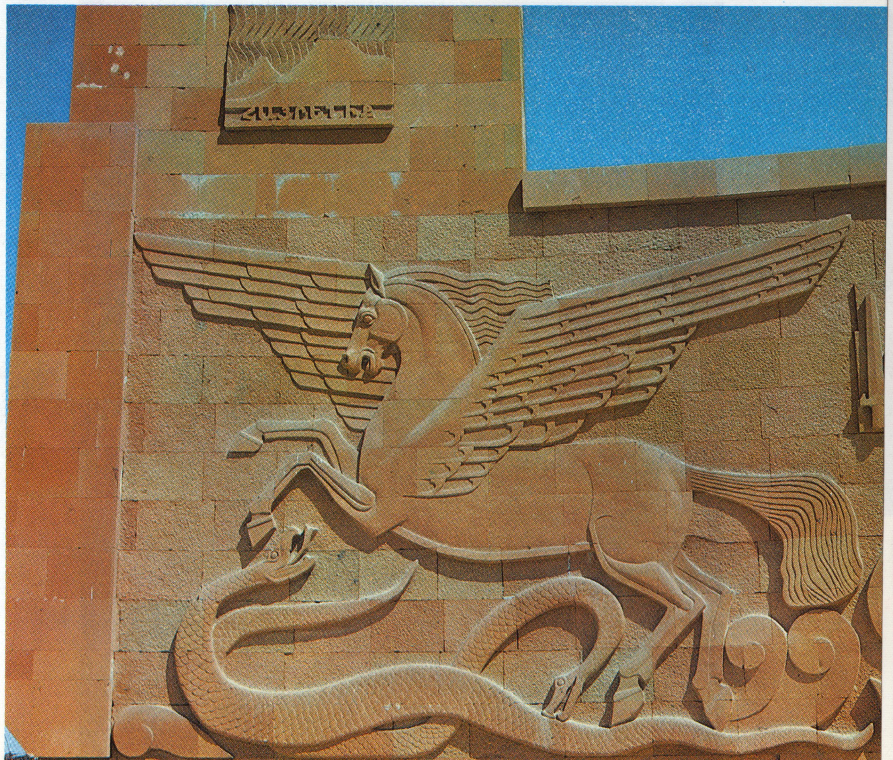

ՄԵԾԱՄՈՐ

МЕЦАМОР

Գտնվում է Էջմիածնից ոչ հեռու, Տարոնիկ գյուղի մոտ: Այստեղ մ. թ. ա. III—I հազարամյակներում եղել են հնագույն մետաղաձուլական արհեստանոցներ: Հայտնաբերվել են աստղադիտարանի հետքեր: Գործում է թանգարան, որն ունի հարուստ ու հետաքրքիր ցուցադրություններ:

Находится недалеко от Эчмиадзина, у села Тароник. Здесь в III—I тысячелетиях до н. э. были древнейшие металлоплавильные мастерские. Обнаружены следы обсерватории. Действует музей, имеющий богатую и интересную экспозицию.

ԲՅՈՒՐԱԿԱՆ

БЮРАКАН

Աշտարակից ասֆալտապատ ոլորապտույտ ճանապարհը տանում է դեպի Արագած լեռան լանջերը, ուր գտնվում է Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հանրահայտ աստղադիտարանը, իսկ Բյուրականից 8 կմ հեռավորության վրա գտնվում են միջնադարյան հայտնի Ամբերդ ամրոցի փլատակները (VII—XIII դդ.): Արագածի փեշերին ցաքուցրիվ փռված են առասպելական քարակոփ վիշապները:

От Аштарака асфальтовый серпантин ведет к подножию горы Арагац, где находится общеизвестная обсерватория АН Армянской ССР, а в 8 километрах от Бюракана — развалины известной средневековой крепости Амберт (VII—XIII вв.). По всему подножию Арагаца разбросаны каменные эпические драконы.

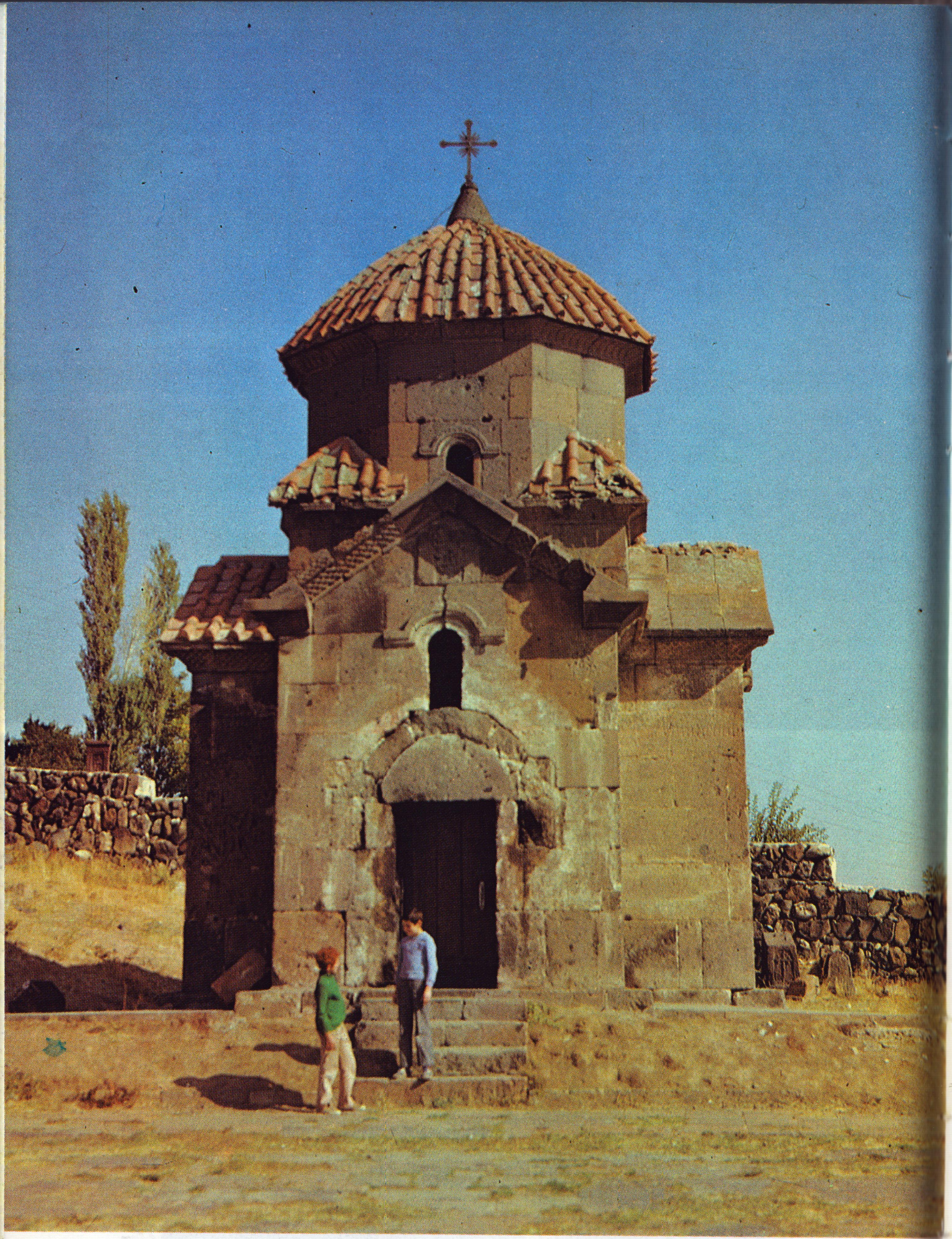

Կարմրավոր եկեղեցին (VII դ.)
Церковь Кармравор, (VII в.)

Ամբերդ ամրոցը (XII դ.)
Крепость Амберд, (XII в.)

ԱՇՏԱՐԱԿ

Քաղաքը տեղավորված է Քասախ գետի ափերին, գտնվում է Երևանից հարավ-արևմուտք 20 կմ հեռավորության վրա: Այստեղ բազմաթիվ են հնագույն ճարտարապետական հուշարձանները: Կարմրավոր (VI դ.), Ծիրանավոր (V դ.), Սպիտակավոր (VII դ.), Սուրբ Մարինե (1821 թ.) եկեղեցիները, եռաթռիչք կամուրջը Քասախ գետի վրա (XVIII դ.):

Աշտարակին գրեթե կպած, Օշական գյուղում է գտնվում հայերեն գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանը:

АШТАРАК

Город расположен на берегу реки Касах, 20 км к юго-западу от Еревана. Имеется множество древних архитектурных памятников: церкви Кармравор (VI в.), Циранавор (V в.), Спитакавор (VII в.), св. Марине (1821 г.), тройной подвесной мост через реку Касах (XVIII в.).

Недалеко от Аштарака в селе Ошакан находится могила создателя армянской письменности Месропа Маштоца.

ՍԵՎԱՆ

Երևանից դեպի հյուսիս-արևելք, 65-րդ կիլոմետրում բացվում է փիրուզյա Սևանա լճի համայնապատկերը:

Սևան, Գեղամա ծով, Գեղարքունյաց ծով... Ամենախոշոր լիճը Կովկասում և աշխարհի ամենաբարձր լճերից մեկը, որն ունի քաղցրահամ ջուր:

Լճի մակարդակը ծովի մակերևույթից գտնվում է մոտ 1900 մ բարձրության վրա, մակերեսը կազմում է շուրջ 1300 քառ. կմ, երկարությունը 75 կմ է, միջին լայնությունը՝ 19 կմ: Լիճը հրվանդաններով բաժան-

СЕВАН

К северо-востоку от Еревана на 65 километре взору путешественника открывается чарующая картина — живописная панорама бирюзового озера Севан.

Севан, Гегама цов, Гегаркуняц цов... Самое крупное озеро на Кавказе, одно из крупнейших высокогорных озер в мире, которое имеет прозрачную и сладкую на вкус воду.

Озеро находится, приблизительно, в 1900 м над уровнем моря, площадь состав-

վում է Մեծ և Փոքր Սևանների, առավելագույն խորությունը՝ 98,7 մ:

Սևանը լեռնային սուր կլիմայով առողջարանային ու հանգստի լավագույն գոտի է: Այստեղ շատ են տուրիստական հանգրվանները, պիոներական ճամբարները, «Ախթամար» պանսիոնատը: Հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին ջրի ջերմաստիճանը հասնում է 19—24 աստիճանի: Սևանի վճիտ ու կապուտակ ջրերում աճում են անուշահամ ու հազվագյուտ ձկների տեսակներ, որոնցից են սիգը, կողակը, բեղլուն, բախտակը, ծածանը, պճնազարդ ու ոսկեհատիկ կարմրախայտը և արքայական իշխանը:

Այստեղ 921 թվականին հայ աշխարհազորայինները Աշոտ Երկաթ Երկրորդ թագավորի գլխավորությամբ հերոսաբար մարտնչել են արաբ նվաճողների դեմ:

Լճաշեն գյուղի մոտ, լճից ազատված մասերում, հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են մ. թ. ա. VI դարի դամբարաններ, հնագիտական բազմաթիվ մեծարժեք նյութեր: Թերակղզում պահպանվում են IX դարի ճարտարապետական նշանավոր կոթողներ՝ Ս. Առաքելոց և Ս. Աստվածածին եկեղեցիները:

ляет около 1500 кв. км, длина — 75 км, средняя ширина — 19 км. Озеро мысом делится на Большой и Малый Севан, наибольшая глубина — 98,7 м.

Севан — прекрасная зона отдыха и курорт с острым климатом. Здесь много туристических баз, пионерских лагерей, пансионат «Ахтамар». В июне—сентябре температура воды достигает 19°—24°С. В голубой воде Севана обитают вкусные и редкие виды рыб: сиг, когак, бехлу, бахтак, карась, пятнистая форель и королевская форель.

Здесь в 921 г. армянские ополченцы под предводительством царя Ашота Ерката Второго героически сражались против арабских захватчиков.

У села Лчашен на освобожденной от воды территории при археологических раскопках обнаружены гробницы VI в. до н. э., множество археологических ценных материалов. На полуострове сохранились архитектурные памятники IX века: церкви св. Апостола и св. Богородицы.

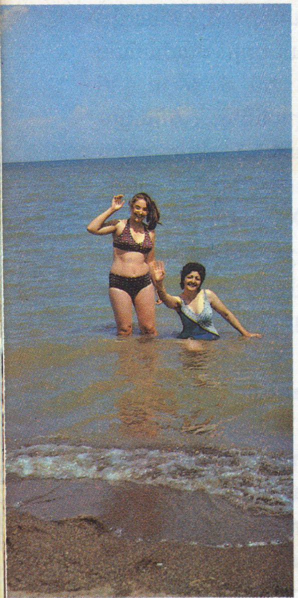
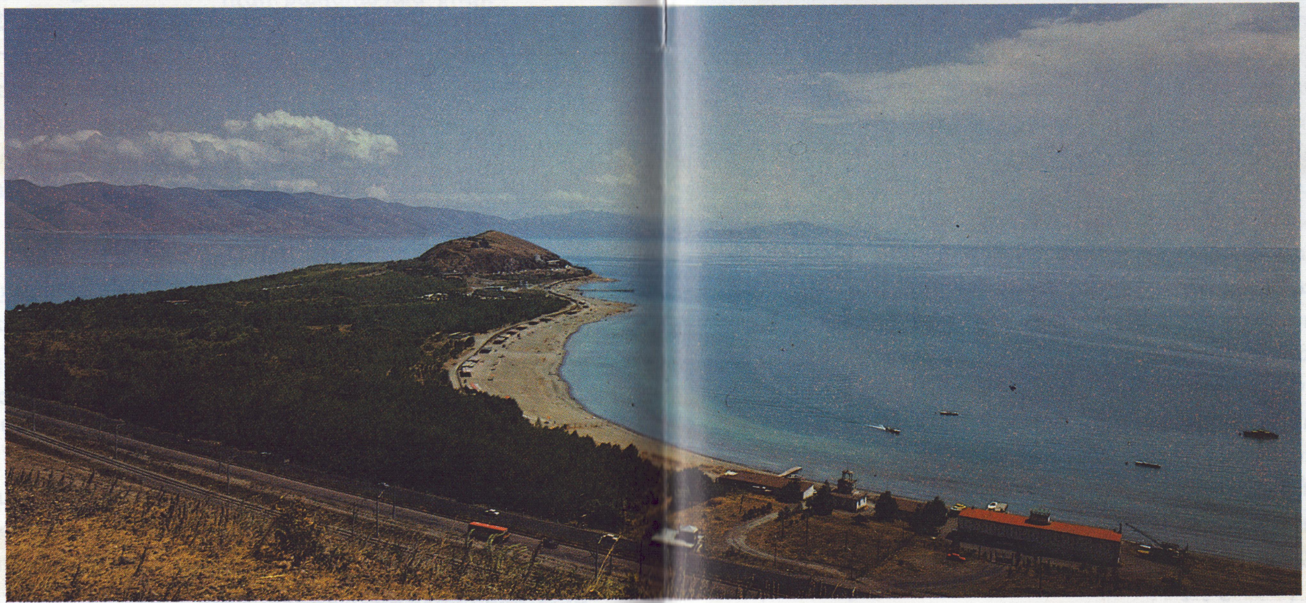

Սևանա լիճը իր ողջ հմայքով
Озеро Севан во всей своей красе

ԱՐՏԱՇԱՏ

Արտաշատը եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքը մ. թ. ա II—V դարերում: Գտնվում է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ոստան հայոց գավառում, Երասխ և Մեծամոր գետերի հուների միախառնման տեղում, Խորվիրապի բլուրների վրա (այժմյան Արտաշատ քաղաքից 10 կմ հարավ-արևմուտք, Արարատի շրջանի տարածքում):

Հին քաղաքը երեք կողմից շրջապատված է եղել գետի ջրերով, իսկ չորրորդ կողմից՝ ջրով լցվող արհեստական խանդակով: Այս տարածքի վրա այժմ կան հին քաղաքի պարիսպները և շենքերի հետքերը: Արտաշատը կառուցվել է Արտաշես Ա-ի օրոք մ. թ. ա 180-ական թվականներին, երբ Հայաստանում ծաղկում էր ապրում քաղաքային կյանքը:

Արտաշատը ունեցել է պաշտպանական հուսալի համալիր և միջնաբերդ՝ արքունական շքեղազարդ պալատով, գանձատան և մաքսատան շինություններով, մեծաթռիչք կամուրջներով և այլն: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են Տիգրան Բ-ի արծաթե, պարսկական, հռոմեական դրամներ, մեծ քանակությամբ խեցեղեն, ապակեղեն, մետաղյա իրեր, որոնք վկայում են Արտաշատի այն ժամանակվա տնտեսական և մշակութային բուռն կյանքի մասին: Լինելով հելենիստական մշակույթի կենտրոն, ըստ Մովսես Խորենացու, Արտաշես Ա-ի օրոք այստեղ եղել են Անահիտ-Արտեմիս և Տիր-Ապոլոնի տաճարները՝ նրանց պղնձաձույլ ոսկեզօծ արձաններով: Մ. թ. ա. 53-ին, Արտավազդ Բ-ի օրոք այստեղ հունարեն ներկայացվել է Էվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներ» ողբերգությունը:

АРТАШАТ

Арташат был столицей Армении во II в. до н. э. — V в. н. э. Находится в армянской области Востан провинции Айрарат Большого Айка, у слияния течений рек Ерасх и Мецамор, на холмах Хорвирапа (в 10 км к юго-западу от нынешнего города Арташата, на территории Араратского района).

Древний город с трех сторон был окружен реками, а с четвертой стороны — искусственным рвом, наполняющимся водой. На этой территории ныне остались следы стен древнего города и зданий. Арташат был построен при Арташесе в 180-х гг. до н. э., когда в Армении переживала расцвет урбанизация.

Город имел надежный защитный комплекс и цитадель, с роскошными царскими палатами, с постройками для сокровищницы и таможни, подвесными мостами и т. д. Во время раскопок были обнаружены персидские, римские монеты, а также серебряные монеты Тиграна II, в большом количестве керамические, стеклянные и металлические изделия, свидетельствующие о бурной экономической и культурной жизни того времени. Как в центре эллинистической культуры, по описанию Мовсеса Хоренаци, при Арташесе I здесь были сооружены храмы Анаит-Артемиды и Тира-Аполлона, с позолоченными медными изваяниями. В 53 г. до н. э. при правлении Артавазда II здесь на греческом языке была сыграна трагедия Эврипида «Вакханки».

Խորվիրապ վանքը (XVII դ.)
Хорвирап, (XVII в.)

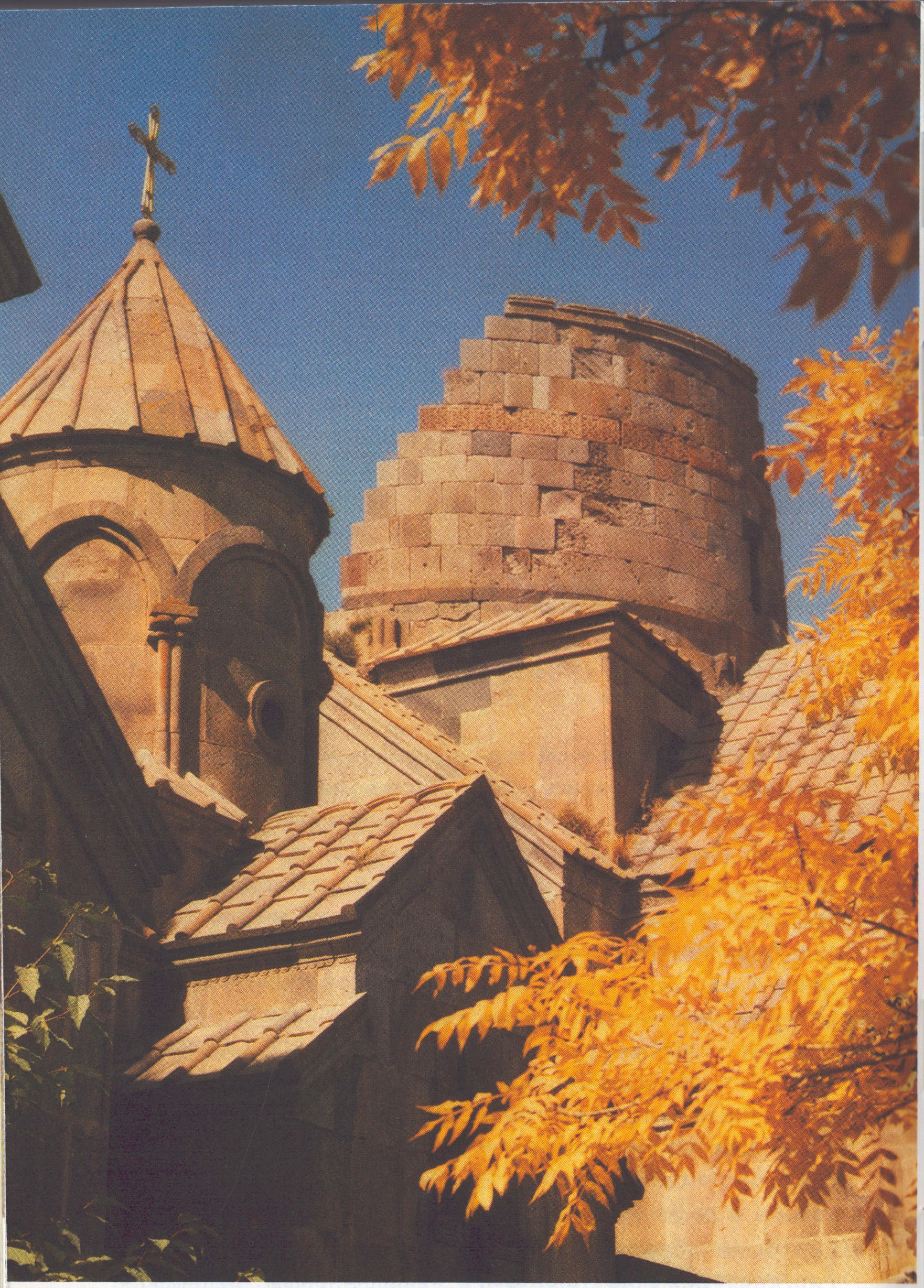

Կեչառիսի վանքը (XIII դ.) Храм Кечариса, (XIII в.)

ԿԵՉԱՌԻՍ—ԾԱՂԿԱՁՈՐ

Կեչառիսը XI—XIII դդ. հայկական ճարտարապետական հուշարձանախումբ է, միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր կրոնական ու մշակութային կենտրոնը: Համալիրը գտնվում է Հրազդան քաղաքից 8 կմ հյուսիս-արևմուտք, Ծաղկաձոր ավանում:

Ժամանակին այստեղ գործել է բարձրագույն դպրոց, ուր աշխատել են խոշոր գիտնականներ ու քաղաքական գործիչներ:

Ծաղկաձորը Մարմարիկ գետի ափին, Ծաղկունյաց լեռների գրկում, մշտականաչ ու խիտ անտառների, ծառ ու ծաղիկների գրկում փռված քարաշեն ավան է: Այստեղ են ծնվել խորհրդային նշանավոր գիտնական-ակադեմիկոսներ Հովսեփ և Լևոն Օրբելի եղբայրները, որոնց տուն-թանգարանը գտնվում է ավանի կենտրոնում: Ծաղկաձորում գործում են առողջարաններ, հանգստյան տներ, պիոներական ճամբարներ: Բնության այս գեղատեսիլ վայրում է գտնվում ԽՍՀՄ մարզական գլխավոր բազան:

КЕЧАРИС-ЦАХКАДЗОР

Кечарис — архитектурный комплекс XI—XIII вв., видный религиозный и культурный центр средневековой Армении. Комплекс находится к северо-западу в 8 км от Раздана в поселке Цахкадзор.

В свое время здесь действовала высшая школа, где работали ученые и политические деятели.

Цахкадзор — утопающий в вечнозеленых лесах и цветущих лугах в окружении величественных гор, построенный из камня поселок на берегу реки Мармарик. Здесь родились выдающиеся ученые академики братья Овсеп и Левон Орбели, дом-музей которых находится в центре поселка. В Цахкадзоре функционируют множество санаториев, домов отдыха, пионерских лагерей. В этом живописном месте природы находится главная спортивная база СССР.

Համեցեք, մեր դռները միշտ բաց են
Добро пожаловать, наши двери всегда открыты!

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից 6
Որտեղից է սկսվում Երևանը 18
Արևի ու լույսի քաղաքը 30
Դարերի խորքից 36
Մեկ պտույտ Երևանում 47
Զվարթնոց օդանավակայանը 48
Լենինի պողոտա 51
Մատենադարան 94
Քաղաքը բարձունքից 110
Աբովյան փողոցը 114
Լենինի հրապարակը 119
Դեպի Նոր Նորք 124
Հոկտեմբերյան պողոտա 127
Էրեբունի 129
Սպանդարյան հրապարակ 130
Կարմիր բանակի փողոց 132
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 133
Ծիծեռնակաբերդ, եղեռնի հուշարձան 135
Կոմիտասի պողոտա 142
Տերյան փողոց 144
Որպես հրավերք և վերջաբան 147
Ամփոփում (անգլերեն լեզվով) 284
Երևանի շրջակայքը 289

СОДЕРЖАНИЕ

От автора 7
Откуда начинается Ереван 158
Город солнца и света 162
Из глубины веков 163
Прогулка по Еревану 176
Аэропорт «Звартноц» 176
Проспект Ленина 179
Матенадаран 208
Город с высоты 226
Улица Абовяна 230
Площадь Ленина 238
К Новому Норку 250
Проспект Октемберяна 253
Эребуни 256
Площадь Спандаряна 256
Улица Кармир Банаки 258
Проспект Маршала Баграмяна 259
Цицернакаберд, памятник жертвам геноцида 261
Проспект Комитаса 266
Улица Терьяна 268
Приглашение или вместо эпилога 271
Резюме (на английском языке) 284
Окрестности Еревана 289

ԱԶԱՏՅԱՆ ՎԱԶԳԵՆ ԳԵՐԱՍԻՄԻ

ԵՐԵՎԱՆ (ալբոմ-ուղեցույց)

(Հայերեն և ռուսերեն լեզուներով)

АЗАТЯН ВАЗГЕН ГЕРАСИМОВИЧ

ЕРЕВАН (альбом-путеводитель)

(на армянском и русском языках)

Պատասխանատու խմբագիր՝ **Ս. Ս. Բալասանյան**
Ответственный редактор **С. С. Баласанян**

Խմբագիր՝ **Ս. Ս. Բաբայան**
Նկարիչ և Գեղ. խմբագիր՝ **Ս. Ս. Միլիտոնյան**
Տեխ. խմբագիր՝ **Ս. Գ. Ասատրյան**
Վերստուգող սրբագրիչ՝ **Ե. Վ. Ազատյան**

Редактор **Сафарян Э. П.**
Художник и худ. редактор **Милитонян С. С.**
Тех. редактор **Асатрян С. Г.**
Контрольный корректор **Мкртчян М. А.**

Հանձնված է շարվածքի՝ 30. 12. 1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 19. 9. 1989 թ: ՎՖ՝ 00120: Չափսը՝ 84×108 1/32: Թուղթը՝ կավճապատ: Տառատեսակը՝ Եղեգնագիր: Տպագրությունը՝ օֆսեթ, 16,8 պայմ. տպագր. մամ., 19,11 Հաշվ. հրատ. մամ.: 60,6 պայմանական ներկ ոտիսկ: Տպաքանակ՝ 35.000: Գինը՝ 6 ռ. 80 կ.:

Сдано в набор 30.12.1988 г. Подписано в печать 19.09.1989 г. ВФ 00120, формат 84×108 1/32, бумага мелованная, гарнитура ехегнагир. Печать офсетная, усл. печ. л. 16,8, уч. изд. л. 19,11, условно-краско оттисков 60,6, заказ № 3043, тираж 35 000, цена 6 р. 80 к.

«Պարբերական» ԱՀՄ» Երևան—9, Տերյան, 89:

ԽՍՀՄ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի «Պերվայա օբրազցովայա տպարան», 113054, Մոսկվա, Վալովայա, 28:

Набор и изготовление диапозитивов в головном предприятии ИПО «Парберакан», Ереван-9, ул. Теряна, 89.

Ордена Октябрьской Революции и ордена Трудового Красного Знамени МПО «Первая Образцовая типография» Государственного комитета СССР по печати. 113054, Москва, Валовая, 28.
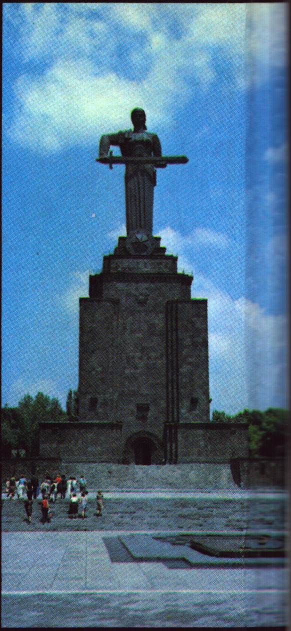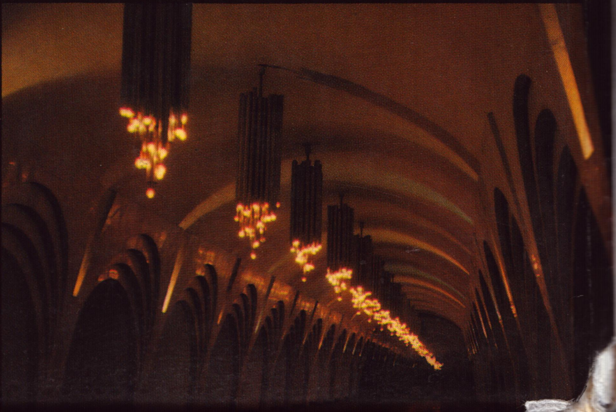
ABRIL BOOKSTORE